

НУРБЕК ТУРАН

КЫЗЫЛ кулак

санжыра жана тарых

«Турар»
Бишкек – 2014

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (2Ки)
Н 90

Нурбек ТУРАН.
Н 90 **Кызыл кулак:** санжыра ж-а тарых. – Б.: «Турар»,
2014. – 256 б.

ISBN 978-9967-15-372-1

Эмгекте саруунун жети уруусунун курамындагы кызыл кулак уругунун кыскача тарыхы, уруктук курамы, ал уруктардын географиялык жайгашуусу, аталган уруктан чыккан белгилүү инсандардын кыскача өмүр баяндары чагылдырылган. Ошону менен катар саруу уруусунун кыскача тарыхы, уруктук курамы да берилген.

Эмгек этнограф, тарыхчы, аспиранттарга жана мекенчил, улутман окурмандарга сунуш этилет.

Н 0503020911–14

УДК 94 (47)
ББК 63.3 (2 Ки)

ISBN 978-9967-15-372-1

© Нурбек Туран, 2014

КИРИШ СӨЗ

Саруу уруусу кыргыз элинин курамындагы эң байыркы уруулардан болуп саналат.

1955-жылдары Түштүк Кыргызстандагы кыргыз урууларын изилдеген тарыхчы-этнограф Я.Р.Винников өз эмгегинде саруу уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, анын жашаган жерлерин жалпылап айткан. С.М.Абрамзон 1960-жылдарда түндүк кыргыз урууларын изилдегенде Талас, Чүй жана Ысык-Көл областарында жашаган саруу уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, алардын жашаган жерлерин белгилейт. Бул изилдөөлөрдө саруу уруусунун курамы терең изилденбей, илимий материалдар жалпылаштырылган эмес. С.Аттокуров өзүнүн “Кыргыз санжырасы” аттуу эмгегинде Я.Р.Винников менен С.М.Абрамзон түзгөн саруу уруусунун генеалогиялык схемаларын бириктирет, бирок эч кандай жаңылык киргизбейт.

Жаңы изилдөөлөрдүн негизинде биз саруу уруусунун курамын жана географиялык жайгашуусун колдон келишинче тереңирээк изилдеп, толуктап, чогулган материалдардын негизинде саруу уруусунун жалпы генеалогиялык схемасы түзүлдү.

Аталган эмгек негизинен саруу уруусунун кызыл кулак (кызыл кулан) уругуна арналат. Эмгекте кызыл кулак уругунун кыскача тарыхы, уруктук курамы, ал уруктардын географиялык

жайгашуусу, аталган уруктан чыккан белгилүү инсандардын кыскача өмүр баяндары чагылдырылган.

Кызыл кулак китебинин чыгышына активдүү жардам берген Акматалиев Сатыбалдыга, Султанкулов Темиралыга, Султанкулов Акпаралыга, Бекбаев Намазбекке, Калматов Турдалыга, Юнусалиев Абдыкадырга, Калматов Максатка, Үркүнов Алыбайга, Үркүнов Сабайга, Омар Нурбекке жана кызыл кулак уругунан чыккан Ати бий менен Саяк баатырдын сүрөттөрүн калыбына келтирип тарткан сүрөтчү Шамшиев Азатка өзүмдүн ыраазычылыгымды билдирем.

Автор

Ала-Бука – Аксы – Ноокен – Бишкек,
02.07. 2014-жыл

КЫРГЫЗ ЭТНОНИМИ

«Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек».

В.В.Бартольд

Кыргыз этногенези, «кыргыз» этноними жана термини жөнүндөгү суроолор бүгүнкү күнгө чейин илимий чөйрөдө талаш-тартыштарды жаратып келет. С.М.Абрамзондун жазганына караганда «эгер X–XI кылымдарга чейин «кыргыз» атынын географиялык таралышы этникалык бир ядронун аталышынан да кенен болсо, аталган кылымдардан кийинки мезгилде тескерисинче, кыргыз этногенезинин процессине аралашкан уруулардын тобу «кыргыз» этнонимине байланыштуу болгон аймактан кыйла кеңейген»¹. Демек, «кыргыз» деген ат тарыхтын башкы этаптарында этникалык мазмунга караганда саясий мазмунга көбүрөөк ээ болгон.

«Кыргыз» этноними алгач Хань династиясынын жыл баяндарында (Сыма Цянь «Ши-цзи») б. з. ч. 201 жылы, кийин Суй, Тан, Юань, Сунь, Цинь династияларынын мезгилдериндеги (б.з.ч. II к. – б. з. XVIII к.) маалыматтарда эскерилет.

«Кыргыз» **Кыргыз** этноними кыргыздардын өздөрүнө, тил жагынан аларга жакын болгон түрктөргө жана уйгурларга таан-

¹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. – С.22

дык делген руникалык эпитафиялардын тексттеринде кездешет. Кыргыздар Орхон жазууларында (14 жолу эскерилет): тукю аскерлеринин Саян тоосунун ары жагына болгон жортуулунда, Суджа (Монголия) жазуусунда жана алтай тексттеринде баяндалат¹.

«Кыргыз» термини түрдүү вариантта башка тилдерде жазылган тексттерде кездешет: грек. – *χερχίρ*, *херкис*; монг. хіргіс~кіргіс – *хиргис*, *хяргис*; латын – *керкис*; араб. жана персид. *خرخیز* – *хирхиз*, М.Кашгариде кыркыз *قرقیز*, Джувейниде *قرغیز* – хырхыз, *خیرخیز* – хырхыр². Булардан кытай тексттеринде жазылгандар кыйла айырмаланат³. Болгон варианттардын баардыгынан төмөнкүлөр негизги болуп саналат: Хань тексттеринде – *цзянь-гунь*, Тан тексттеринде – *сяцзасы*, Юань тексттеринде – *цзилицзисы*.

«Кыргыз» деген аталыштагы этнонимдин тарыхы тууралуу маселени талкуулоодо эки карама-каршы гипотезаны ажыратып алса болот. Биринчи гипотеза боюнча, учурдагы кыргыздар Енисей кыргыздарынын тукуму. Экинчи боюнча алып караганда, алардын байыркы енисей кыргыздарына эч кандай тиешеси жок.

«Кыргыз» этнонимин чечмелешинде ар кандай гипотезалар сунушталган:

1. Эл арасында айтылган уламыштарга ылайык «кыргыз» этнониминин келип чыгышы төмөнкүдөй мүнөзгө ээ: *Qyrgyz*<*qyrg* (кырк) + *qyz* (кыз).

2. Мындай уламыштардын негизинде С.М.Абрамзондун этимологиясы түзүлгөн. Ага ылайык *qyrgyz*<*qyryq* (кырк) + *-(y)*

¹ *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.41,67; его же. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.-М.-Л.,1959.-С.20; его же. Енисейская письменность тюрков.-М.-Л.,1952.-С.85; Баскаков Н.А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области//СЭ.-М.,1966.-С.80

² Материалы по истории киргизов и Киргизии.-М.,1973.-Вып.І. -С.16-17,25-26,41-42,48-49

³ *Яхонтов С.Е.* Древнейшие упоминания названия «киргиз»//СЭ.-М.,1970. -№ 2.-С.110

z – көптүк сандын аффикси. Мындай жыйынтыкка ал кыргыздардын курамына кырк уруу же урук кирет¹ деген «эпостун жана уламыштардын көшөргөн көрсөтмөсүнүн»² негизинде келген.

Ушундай эле ойду Дж.Банзаров жана Л.Лигети³ колдошкон. «Кыргыз» этноними Дж.Банзаровдун ою боюнча сандык (сан атооч) «кырк» (сорок) көптүк сандын аффикси «ыз» дегенди билдирет, башкача айтканда «кырк уруулуу эл»⁴.

Кыргыз элинин дүйнөгө даңкы чыккан «Манас» эпосунун Жусуп Мамай айткан вариантында «кыргыз» деген «кырк жүз»⁵ (кырк уруу), «кыргыз» (кырда көчүп жүргөндөр) деген сөздөн келип чыккан⁶.

3. В.В.Радлов бул терминди *qurqyz qurq* «кырк» + *iuz* «жүз» – «жүз кырк» б.а. «жүз кырк эл»⁷ деп чечмелейт.

4. А.З.Велиди Тоган «кыргыз» этнонимин *qurq* (кырк) + *er*, б.а. «кырк эр»⁸ деп түшүндүрөт.

5. Кээ бир изилдөөчүлөр «кыргыз» этнонимин элдин уруулук аталышы менен байланыштырууга аракет жасашкан: *qurqyz* < *qur/huz* «тоо» + *-q*, суффикс + *iz*. *Yz/ys as* уруусунун аталышы «тоолук астар»⁹.

Окумуштуулардын тобу этнонимдин биринчи бөлүгү *qur* деген сөздөн *qur* «түздүк» дегенди түшүнүшөт, ошонун негизинде өздөрүнүн божомолдоолорун сунушташкан:

¹ *Абрамзон С.М.* К семантике киргизских этнонимов//СЭ.-М.,1946.-С.126

² Көпчүлүк уламыштарда «кыргыз» сөзүнүн этимологиясы (Абу-л-Газы Бахадур-хан, XVII к.; Осмоналы Сыдык уулу, 1875-1940-жж. ж. б.) Огуз хандын небересинин аты. Ал эми кытай булагы «Юань шиде» («Юань династиясынын тарыхы», XIV к.), кыргыздар кырк кытай кыздарынын жана түндүктөгү Ус (ус-угус-огуз) өрөөнүндөгү элдин урпактары. Сайф ад-Дин Аксыкенти (XVI к.) боюнча XII к. Султан Санжардын кыргынынан аман калган Кожент шаарынын тегерегиндеги кырк өзгөндүк огуздардан урпактары

³ *Ligeti L.* *Kırgız kavim isminin menşei*//*Türkiyat Mecmuası*, I. -Istanbul,1925

⁴ *Банзаров Д.* Собрание сочинений.-М.,1955.-С.184

⁵ Казактын «үч жүзүнө» окшогон

⁶ *Анвар Байтур.* Кыргыз тарыхы.-1-2 китеп.-Б., 2003.-43-б

⁷ *Радлов В.В.* Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии.-Иркутск,1929. -С.18-19

⁸ Кара: *Togan Z. K.* *Umumî Türk tarihine giriş*.-Istanbul,1981

⁹ *Гордеев Ф.И.* О происхождении тюркских этнонимов//Вопросы марийского языкознания.-Йошкар-Ола,1968.-С.16-17

6. Qyrgyz<qyг «түздүк» + qyz / kizi / kisi «киши (адам)» – «түздүктөгү адамдар»¹.

7. Qyrgyz<qyг «түздүк» + giz «көчүү», «түздүктө» көчө турган»².

8. Атактуу татар окумуштуусу М.М.Рамзи: «Кыргыздар тегинде Огуз-хан урпактары болгон түрк тайпаларынын ичиндеги чоң бир тайпа, же болбосо алар Огуз-ханга жакын жүргөн адамдардан же анын аскер башчыларынан таралган болсо керек. Кыргыздардын наамы болуп келген «гыз» деген сөз «огуз» сөзүнүн бузулуп айтылышы болсо керек... Түрк тилинин сөздүк маанисинде эрме чөл же болбосо жайлоолорду «кыр» деп айтат. Демек, кыргыз деген сөз «кырда жашаган огуздар (кыр-огуздар, кыр-гыз-дар) деген сөз болсо керек»³ деп жазган. Аты-жөнү анык болбогон бир адам тарабынан жаңы эранын 712-жылы жазылган «Китебени түркия» деген китепте: ... «огуздардын бардык тайпалары» «тогуз огуз» деген наам менен эске алынат, анын ичинде кыргыздар да баяндалат»⁴ деп жазылган. Демек, жогорку маалыматтарга караганда «кыргыз» деген наам байыркы түрк тилиндеги (бул доордо байыркы түрк тайпаларынын тили менен кыргыз тилинин ортосунда чоң айырма болбогон) «кыр» (тоо, жайлоолор) деген сөз менен «өгүз» (суу, өзөндөр) деген сөздүн бирикмесинен келген, же болбосо жогорку маанидеги «кыр» деген сөз менен «огуз» (огуз тайпасы жана анын алгачкы бир жетекчисинин наамы) деген сөздөн өзгөрүп келген болсо керек. Бул сөздөрдүн мааниси – кыр-өзөндөрдө жашаган адамдар, же болбосо кырда жашаган огуздар деген сөз болсо керек. Демек, бүгүнкү «кыргыз» деген аталыш ошол «кыр өгүз», же болбосо «кыр огуз» деген сөздөрдүн кыскартылып айтылышы болсо керек. Мадияр окумуштуусу Мункачи ушундай эле

¹ Маргулан А.Х. Выступление//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.178

² Vambery H. Die primitive Culture der türkotatarischen Volkes auf Gründ sprachlicher Forschungen.-Leipzig,1879.-S. 261

³ Түрк тарыхы.-Т.1.-Стамбул,1896.-120-б

⁴ Галипкол Акбар.-Т.1.-Оренбург,1903.-256-б

ойду айтат: $qurqyz < qur-qyz < qur$ «түздүк» + $o\ddot{y}uz$ «огуз» – «түздүктөгү огуздар»¹.

Окумуштуулардын экинчи тобу этнонимдин биринчи бөлүгүнөн байыркы түрк сөзү $qur/quru$ «кызыл» дегенди түшүнүшөт.

9. К.И.Петров $qurqyz$ терминин байыркы түрк $qu\ddot{y}u/qu\ddot{y}u$ «кызыл» сын атоочуна + $=(u)z$ көптүк түрдүн аффиксинин жалганышынан келип чыккан «кызылдар» дегенден алып чыгат. «Кыргыз» (кызылдар) термини башында «кызыл жерлер», «кызыл жерлердин жашоочулары», «кызылдар», кийинчерээк көптүк сандагы маани «кыргыз» унутулганда – «кызыл эл» топоними катары колдонулган².

10. Н.А.Баскаков болсо, К.И.Петров тарабынан бөлүнгөн аффикс боюнча шектүү оюн билдирип, өзүнүн вариантын сунуштады: $-qurqyz < qurquz < qu\ddot{y}u$ «кызыл» + $o\ddot{y}uz$ (уруунун аталышы) $> qu\ddot{y}uquz < qu\ddot{y}uz < qu\ddot{y}uz, qu\ddot{y}uo\ddot{y}uz < qu\ddot{y}uuz < qu\ddot{y}uz$ «кызыл огуздар». Мындагы кызылдар – элдин сырткы келбети эмес, анын дүйнө өлкөлөрү боюнча географиялык таркалуусу: «кызыл огуздар» – «түштүктө жайгашкан огуздар, түштүк огуздар – чыгыш өлкөлөрүндөгү өң аталыштарына ылайык уйгурларда, же «батыш огуздар» – чыгыш өлкөлөрүндөгү өң аталышка ылайык буддисттерде жана ламаисттерде³.

11. $Qurqyz < qurquy < qurqu\ddot{y}t$ « $qu\ddot{y}$ » «кызыл» уңгусунда чогулгандык-көптүктүн формасы бар. Демек, бул этнонимдин бардык түрлөрү ар кайсы мезгилде жана ар башка эл үчүн «кызыл», «кызыл тору» дегенди билдирген. Бул толугу менен кытай булактарындагы «хакас-хягяс өлкөсүнүн жашоочулары, башкача айтканда цзян-кунь (байыркы кыргыздар) бойлуу, кызыл тору беттүү жана көк көздүү» деген көрсөтмөсүнө дал келет⁴.

12. Ю.А.Зуев «кыргыз» этнонимин «грифон эли» деп талкуулайт, « $karkasa$ »дан же « $sarkasa$ »(индо-ирандык), « $kahrkasa$ »

¹ Ethnographia.-VI.-Budapest,1895.-S.381

² Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз»//СЭ.-М.,1964.-№ 2.-С.81

³ Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз//СЭ.-М.,1964.-№ 2.-С.92-93

⁴ Кононов А.Н. Еще раз об этнониме кыргыз//ТИ.-Фрунзе,1970.-С. 20

(авестий тили), «kargas» (пехлев жана ортоперсиддик тилдер), «karges» (памир-ирандык тилдер), «sarkas» (согдий тили), «sürgus» (осетин тили) – булардын баары «бүркүт», «гриф» деген сөздүн варианттары, ал эми «бурут» (буркут) этноними «бүркүт» деген сыяктуу¹.

13. Белек Солтоноев өзүнүн эмгегинде «мусулман тарыхчылары «кыргыз» деген сөздүн келип чыгышын кыр-гес, кыр-угуз сөздүн кыскартылганы деп белгилейт». Менин билүүмчө «кырк жүз», «кырк угуз», «кырк кыз» жана «кырк усун» сөздөрүнүн кыскартылганы «кыргыз» деген атка ээ болушу мүмкүн².

14. Каракалпак этнографы Д. Айтмуратов «кыргыз» этнонимин «кыра» жана «гыз» деген сөздөрдөн туруп, «карачачтуу эл» дегенди туюнтат³ деп жазат.

15. Кыргыз тарыхчысы Байас Турал «кыргыз» этнонимин мындай чечмелейт: «кыркы(а)с» сөзүн тескерисинче окуганда казакча «каскыр» (кырг. карышкыр) болуп окулат, бул карышкырды билдирет. Ошондой эле экзоэтноним «бурут» дагы «бору»дан, башкача айтканда бөрүдөн келип чыккан⁴ – дейт. «Кыргыз – «гурк» (бөрү) жана огуз (адам) деген сөздөрдүн курамынан жаралган болуу керек. Башкача айтканда, Кыргыз – «бөрү-кыз» – «бөрү-адамды» түшүндүрөт деген бүтүмгө келет»⁵.

16. Кытайлык тил изилдөөчү Дун Вин Йи өзүнүн макаласында жогорку «кырк-жүз», «кырк-из», «кырк-кыз» деген аныктамаларга макул болбой, анын тескерисинче, «кыргыз» деген сөз кыргыз тилиндеги «кырк-аз» деген сөздөн келип чыккан, «аз» деген сөз болсо байыркы кыргызча «баатыр», «ак көңүл», «сулуу» деген сөз болот. «Ал эми кырк-аз» деген сөз

¹ Зуев Ю.А. Киргизы-буруты//СЭ.-М.,1970.-№ 4.-С.79

² Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.-1-китеп.-Б.,1993.-23-б

³ Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы.-Нукус,1986.-С.82,92

⁴ Байас Турал. Огуздар.-Б.,2008.-199-б

⁵ Ушул эле жерде

болсо «кайраткер, ак көңүл», «жакшы жоруктуу», «акылы кылды кырк жарган» деген мааниде. Кийинчерээк түрк тилдеринин аралашмасынын негизинде «аз» деген сөз «из» деген сөзгө өтүп, «кырк–аз» деген сөз «кырк–изге» өзгөрүп калган»¹ деп жазат.

17. Кыргыз тарыхчысы, Т.Акеров мындай деп жазат: «сакы» этнониминин жана анын варианты «соххы/з», «кыргыз» атынын келип чыгышына түздөн-түз байланышы бар» деген ойду билдирет. Бул этнонимдеги («соххы/з») биринчи «с» тамгасынын «к» тамгасына жана үчүнчүнүн «х», «р» тамгалары менен өзгөрүшүнө байланыштуу болушу мүмкүн² деп белгилейт.

18. Кытай жылнаамаларындагы «кыргыз» – 坚昆 «жианкүн» деп жазылып, «жиан» деген сөз бөлүгү «куругус, чиригис», ал эми «күн» деген сөз «урпак, урпагы, тукуму» деген маанини берип, «түбү куругус» дегенди түшүндүрөт³.

Кыргыздар кытай жылнаамаларына төмөндөгүдөй аттар менен түшкөн⁴:

1. Гекүн (隔昆)
2. Гекүн (隔昆)
3. Жегу (结骨)
4. Жианкүн (坚昆)
5. Жияжас (戛戛斯)
6. Жиянкүн (坚昆)
7. Жүву (居勿)
8. Кыгу (纥骨)
9. Кыргыз (纥乞斯)
10. Шиажас (黠嘎斯)

«Кыргыз» этноними башка элдердин курамында: алтайлыктарда – кыргыз⁵, башкырларда – кырғы (тэнкэй-кыргыз, казы-

¹ Дун Вин Йи. «Кыргыз» деген аталманын мааниси//Улуттар тили.-1982.-№ 3

² Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005 -С.16

³ Ханзу (кытай) жазмаларындагы кыргыздар.-Шинжань эл басмасы,2004.-349-б

⁴ Ушул эле жерде, -292, 349, 362, 363, 371-б

⁵ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника.-М.,1989.-С.96

кай-кыргыз)¹, казактарда – киргиз-аргын², өзбек-лакайларда – кыргыз³, сары уйгурларда – кыргыз (кырхыс)⁴, саха-якуттарда – кыргыз⁵, түркмөндөрдө (човдур, игдыр, алили) – гыргыз, кэргиз⁶; хакас элинин курамындагы качиндерде – хырғыс⁷, кызылдарда – хырғыс⁸, сагайларда – хырғыс⁹; Батыш Монголиядагы олөттөрдө – киргис¹⁰, цзахчиндерде – киргис¹¹, хото-гайтуларда – кыргыз¹² деген формаларда белгилүү.

Жыйынтыкта кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын (эпос, уламыштар), Дж.Банзаров, Л.Лигети, С.М.Абрамзондун илимий пикирлеринин негизинде «кыргыз» деген этноним «кырк уруу же урук», «кырк уруулуу эл» деген түшүнүктү берет десек жаңылышпайбыз.

¹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.361

² Кузеев Р.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.360

³ Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана.-Сталинабад, 1954.-С.30

⁴ Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу//СЭ.-1962.-№1.-63

⁵ Иванов М.С. Предание о роде Кыргыз//Мифология народов Якутии.-М., 1980.-С.65

⁶ Атаниязов С. Шежере.-Ашгабат,1992.-131,277-б

⁷ Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий.-Абакан, 1994.-С.80

⁸ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.89

⁹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.85

¹⁰ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.III.-Вып.1.-Л.,1926.-С.254

¹¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.267

¹² Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.267

БУРУТ ЭТНОНИМИ

*«Солондорду сойлотту,
Соолутмак болду ойротту,
Ким көрүптүр бурутту,
Буруттар бизди курутту».*

«Манас» эпосу

Көпчүлүк изилдөөчүлөр «бурут» атын Тянь-Шанды мекендеген кыргыздардын алгачкы аталышы деп беришет. Алардын кээ бирлери буруттарды байыркы убактан бери Тянь-Шанда жашаган уруу катары карашса, башкалары буруттар Монголиядан чыгып, Тянь-Шанга орто кылымдарда жер которушкан деп санашат.

XV–XVIII кылымдарда Цинь-манжур (кытай)¹, монгол тилдүү булактарда жана ошол мезгилдердеги орус авторлорунун эмгектеринде² Теңир-Тоо кыргыздары «бурут», «буруттар» деген экинчи бир ат менен да белгилүү болушкан.

¹ «Сиюй чжи» (Батыш аймактар баяны, 1763), «Пиндин чжуньгээр фанлюэ» (Жунгарияны тынчтыгуу баяны, 1772), «Дай Цин личао шилу» (Улуу Цин сулалесинин баардык өкүмдарларынын башкаруу баяны), «Хуйцзян чжи» (Мусулман аймагы жөнүндө баян, 1772), «Сиюй вэнь цзянь лу» (Батыш аймактан көргөн жана уккандар баяны, 1777)

² Посольство к зюнгарскому хун-тайчжу Цэван Рабтану каритана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы//ЗИРГО.-По отд. этнографии.-Т.Х.-Вып.2.-СПб.,1887.-С.193,249,263; Архив внешней политики России, ф. «Зюнгарские дела» 1731-1733, д.3, л.161,130

«Манас» эпосунун бардык варианттарында калмак-кытайлар тарабындагы терс каармандар кыргыздарды «бурут» деп аташкан¹.

«Бурут» термини жөнүндө Н.Я.Бичурин, Н.А.Аристов, В.В.Радлов, Г.Гоурт, У.Шотт, А.Левшин, Г.Е.Грум-Гржимайло, К.И.Петров, Г.В.Ксенофонов, Ю.А.Зуев, А.Абдыкалыков, Э.Ж.Маанаев, Ө.К.Караев, Е.Кычанов, Т.Бейшеналиев, В.Я.Бутанаев, О.К.Каратаев өңдүү тарыхчылардын эмгектеринде айрым ой-пикирлер, терминдин чечмелениши, анын кыргыздарга байланышы жөнүндө сунуш-пикирлер айтылып келген.

* * *

1750-жылдары Г.Ф.Миллер энесей кыргыздары «бурут» деген ат менен да белгилүү болушкан² деп жазат. Миллердин бул жазганын В.В.Радлов³ жана Г.Гоурт⁴ колдошкон.

В.В.Радлов⁵ «бурут» этнонимин бор, боор деген бугу уруусунун урук аталышынан төмөндөгүдөй чыгарат: «бурут» (бур + ут) – бор + ут (көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө).

Чыгыш таануучу Ю.А.Зуев бир катар маалыматтардын негизинде «бурут» термининин келип чыгышын тотемдик ыйык куш – бүркүт менен байланыштырат⁶. Н.Ф. Катанов «Буруттар (кара-кыргыздар) – качиндердеги бүркүттөрдөй эле» деп жазат⁷.

Кытайдын Юань жана Мин династияларынын жыл баянларындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга иликтөөлөрдү

¹ Кара: Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу.(СО)-Б.,2010; Манас.(СК)-Б.,2010; «Манас». Энциклопедия.-Т.1.-Б.,1995.-161-б

² Миллер Г.Ф. Описание Сибирского Царства и всех происшедших в нем дела, от начала и особливо от покорения его Российской Державе по сии времена.-Кн.1.-СПб.,1750.-С.398.-§49;он же. История Сибири.-Т.1.-М.-Л.,1937.-С.314.-§48

³ Radloff W. Observations sur les Khirghis//JA.-Ser.VI.-1863.-P.317

⁴ Howorth H.H. History of the Mongols.-London,1876.-Pt.1.-P.696

⁵ Radloff W. Observations sur les Khirghis//JA.-Ser.VI.-1863.-P.317

⁶ Зуев Ю.А. Киргизы-буруты//СЭ,-1970,-№4.-С.84

⁷ Катанов Н.Ф. Предания присаянских племен о прежних делах и людях// Сб. «В честь 70-летия Г.Н.Потанина».-ЗИРГО.-По отд. этнографии.-Т.XXXIV.-СПб.,1909.-С.280

жүргүзүп келишкен Е.Кычанов жана Т.Бейшеналиевдер «бурут» термини ойроттор (жунгар-калмактар) тарабынан кыргыздарга берилген ат (экзоэтноним) деп, термин ойрот-калмактардын бо-ру(к) – «аска-зоолор» деген сөзүнөн келип чыккандыгын белгилешет. Эне-Сайга куйган Хемчик-Борук дарыясына жамаатташ жашаган кыргыздардын бир бөлүгү бо-ру(к)-бору + т – буру + т деген ат менен аталышкан деген тыянакты айтышат¹.

Саян-Алтай элдеринин этнографиясын изилдеген профессор Л.П.Потапов алтайлыктардагы (теленгиттер) «бурут» (bug-ut) этнониминин келип чыгышын эзелки тотемдик жаныбар – бугуга байланыштырат².

Профессор В.Я.Бутанаевдин пикиринде «бурут» термининин төркүнү монгол тилдерине таандык. Кыргыздар бул экзоэтнонимди төрт түлүк малдын сактоочусу болгон көк түстүү «ызыхка» (үй жаныбарларынын ыйык колдоочусу) байланыштуу алышкан. Бул түс кыргыздардын Саян-Алтайдагы саясий үстөмдүгүнүн символун аныктаган түшүнүктү да чагылдырат³. Буруттар хакастарда «кыргыздар» деп баяндалары маалым⁴. Саян-Алтайдын бүгүнкү элдери уламыштардагы буруттарды жана кыргыздарды бул аймакты жердеген эң байыркы эл катары түшүнүшөт.

Жогорудагы маалыматтар «бурут» термининин маанисин толук ачып бере албады.

* * *

Н.Я.Бичурин «кыргыз» жана «бурут» этнонимдерин синоним катары карап, «Азыркы кыргыздар мурда Тибеттин түндүк чегинен алыс эмес Хотон тоолорунун түштүк жагында жашашып, азыркы турушкан жеринде «болу», «булу» жана «боллой» деген кытайча аталыштар менен б.з. IV кылымында белгилүү болушкан. «Болу» жана «булу» бурут сөзү менен окшош, демек

¹ Кычанов., Бейшеналиев 1991,242-243

² Потапов 1935,147-148

³ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.41

⁴ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.39-40

бурут кыргыздардын байыркы аты, аны менен аларды кытайлар жана монголдор азырга чейин аташат» деп жазат¹.

Кытайдын тарыхындагы байыркы жана жаңы маалыматтарды салыштырып, уруулардын жайгашкан аймактарын тактап, Н.Я.Бичурин «Булюй бул чыгыш жана батыш Түркстандын ортосунда жаткан азыркы бурут же кыргыз ээлиги»² деген бүтүмгө келет.

Орустун көрүнүктүү окумуштуусу А.И.Левшин буруттар жөнүндө: «Жаңы замандагы кытай географтары кыргыздарды «бурут» деген ат менен жазышат». Ал кытай булагы «Дай Цин итун чжиге» (гл.420) шилтеме берип, «Түндүк Вэйлер ээлик кылып турганда, азыркы буруттардын жеринде жашаган эл – по-лу, ал эми Тан династиясынын убагында пу-лу, же по-лю деп аталган. Кийин алар Чоң (Улуу) жана Кичи Пулу деп бөлүнүштү. Мурда ошол эл ушул өлкөнүн түштүк тарабындагы тоолордун түштүк жагында жашашып, кийин анын түндүк тарабына өткөн. Тан (династиясынын) мезгилинен бери кытайлардын алар менен мамилеси жок. Полу деген аталыш Борү (бөрү) менен окшош, демек, пулу эли буруттар экендигине шек жок. Мындан буруттар V жана VI кылымдарда эле азыркы турган жерлеринде жашашкан деген тыянак чыгат. Кыргыздар алар менен Түштүк Сибирден куугунтукталганда аралашып кеткен болуу керек»³ деген маалыматтарды берет.

Сары-Кол, Памир атын алып турган Улуу Тоонун айлана – тегереги илгертен эле Кыргыз жери болгону «Манас» эпосунда:

Бадахшан менен Балыкты
Башынан күтүп башкардым – десе дагы бир жеринде.

¹ Бичурин Н.Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии.-Ч.1.-СПб.,1829.-С.ХХVII,ХХVIII

² Бичурин Н.Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р.Х. до 1227 года по Р.Х.-Ч.II.-СПб.,1833.-С.191

³ Левшин А. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей.-Ч. II.-СПб.,1832.-С.14-15

Балык менен Бадахшан
Башынан кыргыз жеридир¹ – деп айтылып турат.

Чыккан чөп менен аккан суудан башкага залалы жок, бирөөгө кылайып кара санабаган, момун, ишенчээк кыргыз элинин бир ууч бөлүгү «сарыколдуктар» деген ат менен Памир тоосунун Ооганстан жак чегинде жашап келишет². Оогандык кыргыздар жалпысынан «Чоң памирлик» жана «Кичи памирлик» болуп экиге бөлүнүшөт³. Экөөндө тең эле байыркы кыргыз уруулары: тейит, кесек, кыпчак, кыдырша, найман урууларынын өкүлдөрү бар.

Ч.Ч.Валиханов «пулу» менен «бурут» терминдеринин байланышын изилдеп, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: «пулу», «булу» жана «пули» – кытай тилинде «бурут» аталышында сакталып калган, кыргыздын «бөрү» же «буру» уруусунун бузулган формадагы этнонимдери. Ал кытай булагы «Дай цин итун чжиге» шилтеме берип: «пулу менен булу аталыштары окшош, демек, пулу – буруттар». Анда ары: «Менимче, орустар кайсактарга «кыргыз» деген ат бергендей эле, «бурут» сөзүнүн келип чыгышынын кыргыздарга ушундай эле тиешеси бар»⁴ деп жазат.

Немец окумуштуусу У.Шотт «Чыныгы кыргыздар» деген макаласында кытай булактарындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды салыштырып, булу уруусун изилдеп, алгачкы кыргыздар «буруттар» деп аталып, «бу-лу-тэ» деген сөздөн келип чыккан» деген тыянак чыгарат⁵.

А.Х.Маргулан «Полу, же пулэй уруусу б.з.ч. I кылымдардан эле белгилүү. Тарыхый салт боюнча алар эки канатка бөлүнүшкөн: пулей арткы (чыгыш), пулей алдыңкы (батыш). Кытай булактары боюнча, пулэй арткы Теңир-Тоонун чыгыш жагында,

¹ Карасаев Х. Камус нама.-Б.,1996.-155-б

² Саргазаков К. Оогандык кыргыздар//Кыргызстан маданияты.05.12.1988-ж.

³ Саргазаков К. Көрсөтүлгөн эмгек. 15.12.1988-ж.

⁴ Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения.-Алма-Ата,1958.-С.324

⁵ Schott W. Über die ächten Kirgizen//APAW.-Berlin,1864.-S.465

Токтата тоосунун Сьюй-Чу өрөөнүндө, башкача айтканда, Баркөл (Пулэй-цзе)¹ чөлкөмүндө жашашкан. Пулэй алдыңкы Теңир-Тоонун батыш жагындагы Шууюй (Чу дарыясы) өрөөнүндө турушкан. Кытай булактарында мындай деп айтылат, Пулэй ээлиги Хан династиясынын учурунда Ичжи (Ичкилик – Н.Т.) деген аталыш менен белгилүү болгон, ал эми «Үчпадышалык» убакта – Пулу. Пулэйдин (болу, болюй) башка уруктары Тибеттин батышындагы Пияз (Памир) тоосунун өрөөндөрүндө жана капчыгайларында жашашкан².

Пулэйдин (пулу, булу) жашоо турмушу жана каада-салты кыргыздардыкынан эч айрымасы болгон эмес. «Пулэй боз үйлөрдө жашашып.... Эгин сепкенди жакшы билишет. Уй, ат, төө жана койлорго ээ болушуп, жаа, жебе жасаганды билишет. Алгач Пулэй чоң ээлик болгон. Батыш аймактар хунндардын бийлиги астында болгондо, пулэйдин башкаруучусу Шаньюйдүн астында күнөөкөр болуп калат, ал ачуусу менен «6000 пулэйдин жашоочуларын Батыш хун аймагына, Хову өлкөсүнө көчүрүп, княжествону Хаву деп атайт. Ал Чыгыш Чешиден түндүктө жайгашып, атчан 90 күндүк жол»³, башкача айтканда, азыркы Турфан оазисинен Алтай жана Саян тарапта.

Кыргыздын бөрү уруусу жөнүндөгү маалыматтар кытай булактарынан башка араб жана перс булактарында да кездешет. Мисалы «Худуд ал-Аламда» (X к.) жана Абу Са'ид Гардизиде (XI к.) фури (кури) деген эл эскерилет. «Кыргыздардын чыгыш тарабында фури деген эл бар, алар да кыргыздардан... Башка кыргыздар менен аралашышпайт... Тили башка кыргыздар үчүн түшүнүксүз»⁴. Ю.А.Зуев 拊離, фули (<riu-ljie<böri) (буре) –

¹ Бичурин Н.Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.87; Ушул эле китеп.-Ч.II.-М.-Л.,1950.-С.206

² Бичурин Н.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.46,252-254; Ушул эле китеп.-Ч.II.-М.-Л.,1950.-С.178,319-321

³ Бичурин Н.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.131; Ушул эле китеп.-Ч. II.-М.-Л.,1950.-С.236

⁴ *Hudud al-'Alam*. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. Transl. and expl. by V. Minorsky.-London,1937.-P.286

усундардын, сюнну-гундардын, табгачтардын жана түрктөрдүн уруу аталышы деп жазат¹. 符離, фули (>riu-ljie<bögi) Эдзин-гол өрөөнүндөгү юэчжи ээлигинин бир бөлүгү, б.з.ч. 119-жылдары анын башкаруучусу Чантуло деген болгон. 附離 фули (>riu-ljie<bögi) «лан» деп которулуп, «бөрү» деген маанини берген. Ордодогоу Тюрк каганын лейб-гвардиясын 𐰉𐰺𐰽 «фули/бөрү» деп аташкан. Кагандын ордосунун үстүндө бөрүнүн башынын сүрөтү түшүрүлгөн желек желбиреп турган².

Тарыхчы Т.Акеров «динлин» этнониминин келип чыгышын кыргыздардын «жети бөрү» же «эди бору» (эди фулин) уруусунун аталышы менен байланыштырат³. Эгерде андай болгондо «динлин~теле» уруусу уламыш боюнча өздөрүн бөрү менен хунн канышасынан таратышат.

Н.А.Аристов «бурут» аталышы «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын жазат⁴. Буга мисал катары изилдөөчү кыргыздардын курамындагы адигине уруулук тобуна кирген бөрү уруусунун энчилүү атын келтирет⁵. Н.А.Аристовдун пикиринде «бурут» (буру + т) – «бөрү» этнониминин фонетикалык өзгөргөн формасы (-т көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө).

* * *

К.И.Петров монгол тилдеринин сөздүктөрүндөгү маалыматтарга таянып, «буруу» – «чыккынчылар», «дини бөтөндөр» дегенди туюнтаарын, ал эми термин кыргыздарга карата берилген лакап ат экендигине токтолгон⁶.

¹ Зуев Ю.А. Выступление на сессии, посвященной этногенезу киргизского народа//ТККАЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.172

² Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.36

³ Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005.-С.59

⁴ Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов, на основании родословных связей и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований//ЖС.-СПб.,1894.-Вып.III-IV.-С.345; он же. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.53

⁵ Аристов Н.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-СПб.,1894.-С.345;--Б.,2003.-С.53

⁶ Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв.-Фрунзе,1961.-С.57

Тарыхчы А.А.Абдыкалыков К.И.Петровдун бул көз карашын толугу менен колдоп, «бурут» термини кыргыздар менен жунгарлардын ортосундагы туруксуз мамилелердин натыйжасында келип чыгат. «Бурут» сөзү калмактын «буруу» + «д» > «т» деген көптүк маанини аныктаган суффикс аркылуу пайда болгон. Калмак жана монгол тилдеринде «бурут» – «күнөлүү», «чыккынчы», «башка диндеги» деген маанилерди туюнтуп, ал термин кыргыздарга бөтөн эл тарабынан таңууланган лакап ат (экзоэтноним) экендигин жазат¹.

Саха-якут тарыхчысы Г.В.Ксенофонов бул термин боюнча кызыктуу пикирин сунуш кылган. Саха-якуттарда «бурут-буруут» сөзү «бөтөн уруудан», «бөтөн жердик», «чет жердик» дегенди туюнтуп, саха-якуттардын лексикасында «бурут» сөзү жаш балдарды коркутуу үчүн колдонулган².

Тарыхчы профессор О.К.Каратаев «бурут» терминин келип чыгышын, маанисин, проблемасын илимий изилдеп³, Н.А. Аристовдун «бурут» термини «бөрү» дегенди туюнтат деген көз карашын колдоп, «бурут» этнониминин оболку формасы «бөрү» (бөрү + т- пүрүт-бурут) деп аталган. Бөрү + т; – т (- ыт; – ут; – ит) аффикси монгол тилдүү элдерде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө⁴. Айрым изилдөөчүлөрдүн «бурут» – бөтөн жердик, чыккынчы ж.б.у.с. тыянактарына макул болууга негиз жок⁵. Бул маалыматтардын жана фактылардын негизинде кыргыздардын башка элдерде тотемдик «бурут» деген кошумча ат менен да белгилүү болгондугун, ал эми этноним «бөрү», «карышкыр» маанилерин туюнтат деген тыянакка келет⁶.

¹ *Абдыкалыков А.* О термине «Буруты»//СЭ,–1963,–№ 1.–С.127

² *Ксенофонов Г.В.* Очерки по древней истории якутов.-Т.І-ІІ.-Якутск, 1992.-С.162-164

³ *Каратаев О.* Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан.-Б., 2003.-54-69-б

⁴ *Каратаев О.* Көрсөтүлгөн эмгек.-64-б

⁵ *Кара: Петров К.И.* Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв.-Фрунзе,1961.-С.57

⁶ *Каратаев О.К* Eski türk devrindeki kırgız etnik isimleri//Türkler.11.Yeni Türkiye yayınlari.-Ankara,2002.-S.80-85

Чыгыш таануучу Г.Е.Грум-Гржимайло «бурут» термининин келип чыгышын «бурят» этноними менен жалпы негизде карайт. Ал өзүнүн оюн Рашид ад-Диндин «Жами ат-Таварихинде» эскерилген баргу-буруттар менен «бурут» термининин тарыхый жалпылыгы бар деген пикирин айткан¹.

Г.Е.Грум-Гржимайло «буруттарды» өз алдынча эл болуп, Теңир Тоо кыргыздарынын этникалык жүзүнүн калыптанышына негизги роль ойногон этнокомпонент катары карайт. Ал аргумент катары Хакас-Минусин ойдуңундагы сагай, качиндердин жана алтай-теленгиттердин курамдарынан кездешкен «кыргыз», «бурут» деген этнонимдеринин параллелдерин келтирет².

Д.Банзаров «бурут» этнонимин «бурят» деген сөздүн бир варианты деп эсептейт³. Н.Г.Румянцев Д.Банзаровдун бул оюн негизсиз деп, «монгол тилинде *burijad*-*burud* деп алмашууга фонетикалык жактан мүмкүн эмес»⁴ деп жазат.

Бирок бурят этноними монгол сөзү эмес, ал байыркы түрк тилинен монгол тилине келип кирген. Этноним жалпы буряттардын тилинде «буриад» деп айтылат. Элдик этимология боюнча «буриад» буриха деген этиштен алынып, «жол менен жүрбөй, жолдон бурулуп чыккандар» деген маанини берет. Мунун негизинде «бурят» деген аталыштын этимологиясы «монголдордон бөлүнүп кетишкендер», алардан четтеп кетишкендер» деп чечмеленет⁵.

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. -Т.II. -Л., 1926. -С.537; -Т.III. -С.188

² Грум-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек. -Т.II. -С.537

³ Шейбаниада. История монголо-тюрков. -Казань, 1849. -Приложение V; Банзаров Д. Собрание сочинений. -М., 1955. -С.180

⁴ Румянцев Н.Г. Примечание к кн: Д.Банзаров. Собрание сочинений. -М., 1955. -С.321-322, прим.323

⁵ Цындендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. -Улан-Удэ, 1972. -С.274

Бурят окумуштуусу Ц.Б.Цындендымбаев бурят сөзүнүн этимологиясында «бөрү» деген түрк сөзү жатат. Бурят деген этноним, «бүре (bür'e)» + «д» же «бөре (bög'æ)» + «д» көптүк монгол суффиксинин жардамы менен келип чыгат. Бөрү деген атты түрк доорунда протомонгол шоно~чоно аталыштагы тотеми бөрү болгон уруулардын бири алышкан же аларга түрктөр бул аталышты беришкен» деген өзүнүн көз карашын илимий чөйрөгө сунуштайт¹.

Б.Б.Бардин «бурят» сөзү бул байыркы «баргут» сөзүнүн кийинки варианты деп, аны мындай чечмелейт баргут~бургут~бургут~бурут~бурут~бурут»².

Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринде (хаас, алтайлыктар, телеуттар, урянхайлар, хотон, торгоут, дэрбэт) кенен таралган «бурут» (пүрүт) уругунун өкүлдөрүнүн теги ушул аймактын эзелки элине барып такалат. Хакас фольклорунда «бурут» (пүрүт) уруусунун түпкү мекени Бурятия, экинчи маалымат боюнча Дэрбетия (Түндүк-Батыш Монголия) экени баяндалат³.

«Бурут» этноними башка элдердин курамында: алтайлыктарда – пурут (пырат, парат)⁴, алтайлык торгоуттарда – бурут⁵; телеуттарда – пурут⁶; хакас элинин курамындагы белтирлерде – читі пүүр⁷, бирюсиндерде – читі пүүр⁸, качиндерде – пүрүт⁹, кызылдарда – пүрүт¹⁰, сагайларда – пүрүт¹¹; Батыш Монголия-

¹ Цындендымбаев Ц.Б. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.277-279

² Бардин Б.Б. Буряты-монголы//Бурятоведение.-1927.-№3-4.-С.45

³ Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакаский исторический фольклор.-Абакан, 2001.-С.54-55

⁴ Потапов Л. П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.23

⁵ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.Ш.-Вып.1.-Л.,1926.-С.186

⁶ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника.-М.,1989.-С.96

⁷ Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий.-Абакан, 1994.-С.86

⁸ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.87

⁹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.80

¹⁰ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.88

¹¹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.84

дагы торгоуттарда жана хотондордо – бурут¹ деген формаларда белгилүү.

Жогоруда келтирилген маалыматтардын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот:

1. Хан династиясынын (б.з.ч. 206–б.з. 220-жж.) учурундагы пулэй, Ичжи (ичкилик), «Үч падышалык» убактагы – пулу, Түндүк Вэй династиясынын (386–535-жж.) учурундагы – по-лу (болу), ал эми Тан династиясынын (618–907-жж.) убагында пу-лу, же по-лю аталыштарын Н.Я.Бичурин, А.И.Левшин, Ч.Ч.Валиханов, У.Шотт, А.Х.Маргулан бурут этнониминин кытай тилинде айтылышы деп, аны менен окшоштурушуп, «бурут» кыргыздардын байыркы аты деген тыянакка келишет.

2. Н.А.Аристов, А.И.Левшин, Ч.Ч.Валиханов, Ц.Б.Цындендымбаев, О.К.Каратаев «бурут» аталышы «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын белгилешип, аны бөрү аталыштагы уруу менен байланыштырышат.

3. А.Х.Маргулан, Ю.А.Зуев, Э.Ж.Маанаев пу-лу, же пу-ли аталыштарын кытай жана араб булактарындагы фу-ли (фури) менен байланыштырып, аны «бурут» этноними менен окшоштуруп, «бөрү» деген маанини берет дешет.

4. «Бөрү» ичкилик урууларынын жалпы тотеми, ошол себептен «бурут» этноними алгач кыргыздын ичкилик тобунун аталышы болгон, ошондуктан Ч.Ч.Валиханов: «... кыргыздар кытайлар атагандай «бурут» деген атты таптакыр билишпейт, бул сөздү алар (кыргыздар) такыр угушкан эмес; «бурут» деген уруктун аталышын кыргыздардын ичинен кездештире албадым» – деп жазат². Себеби Ч.Ч.Валиханов негизинен түндүк (Оң канат) кыргыздарга гана жолуккан.

Демек, булу (пу-лу)~бо-лу (по-лу)~бо-лю (по-лю)~фу-ли кытай тилиндеги «бурут» этнониминин айтылыш формалары.

¹ Грум-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.276

² Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения.-Алма-Ата,1958.-С.324

«Бурут» кыргыздардын байыркы аталышы болуп, «бөрү» деген маанини туюнткан. Ал эми «бөрү» кыргыздын ичкилик тобунун жалпы тотеми, ошол себептен «бурут» этноними менен алгач кыргыздын ичкилик тобу аталган. Кийин алар жалпы кыргыз урууларынын биримдигине «ичкилик» деген ат менен киришкен.

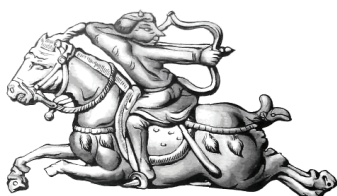
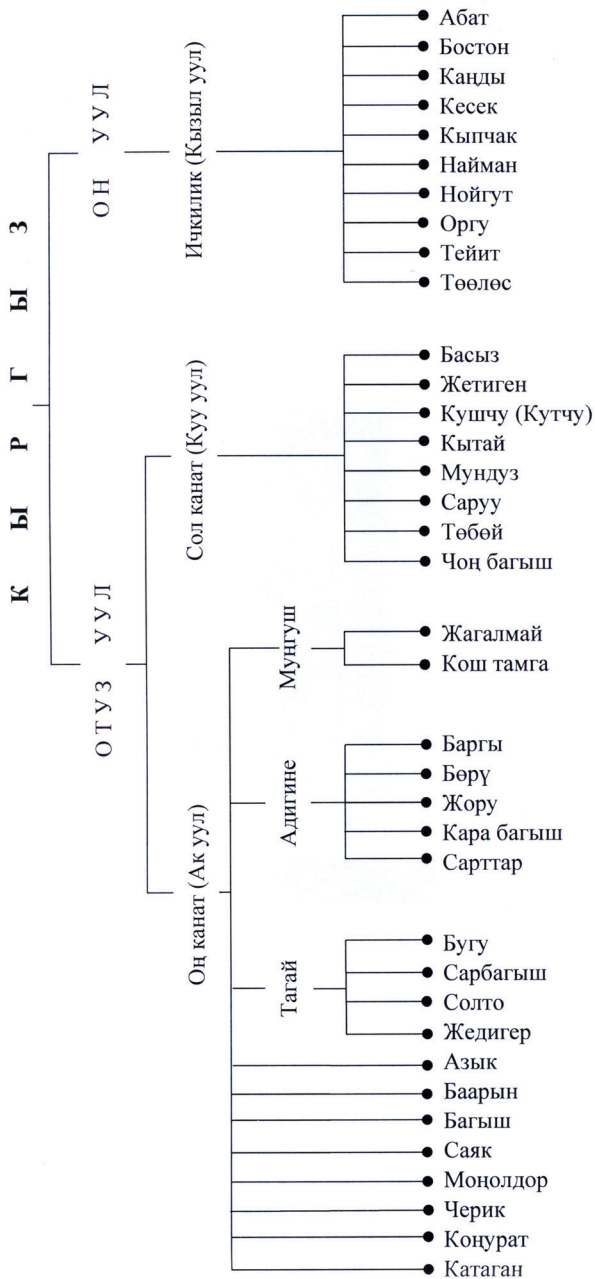

Схема 1. Кыргыздардын уруулук түзүлүшү

Буллардан сырткары Кыргыз элинин курамында кыргыз эмес жана аралаш тектети топтор: *сарт-калмак, калмак-кыргыз, калмак, чала казак, келдике, күрөң агтуу урук бөлүкчөлөр бар.*

СОЛ КАНАТ — КУУ (КӨК) УУЛ

Кыргыздардын “Оң канаты”, могол кошуну деп аталган, ал эми “Сол канат” антип аталган эмес.

“Маджму ат-таварих”, XVI к.

Кыргыздардын канатка бөлүнүшү бул тарыхый ченем, себеби анын түпкүрүндө байыркы хунну, сяньби жана түрк-огуз урууларынын канатка бөлүнүш системасы жатат.

Евразиянын көчмөндөрүнүн социалдык уюмун жана саясий системасын изилдешкен окумуштуулар көчмөндөрдүн үч бөлүккө: борбор, оң жана сол канаттарга бөлүнөрүн бир пикирден белгилешет. Мындай бөлүнүш алгачкылардан болуп Модэ шаньюй түзгөн Хунну империясында белгиленет. “Борборду” шаньюй өзү, “сол канатын” – тактын мураскору – шаньюйдун улуу баласы башкарган. Сыма Цянь бул жөнүндө мындай деп жазат: «Сол жактын бардык княздары жана аскер башчылары чыгыш тарапта жашашат, оң жактын бардык княздары жана аскер башчылары батыш тарапта юэчжилер менен чектеш жашашат»¹. Сол канат – “чжуку” деп аталып, муну түзгөн уруу – Чжуку жана аны башкарган княздар – “чжуку” деген титулду

¹ Материалы по истории сюнну (по китайским источникам).-Вып.1.-М.,1968.-С.40

алып жүрүшкөн¹. Сол канатты (чыгыш) башкарган княздар Оң канатты (батыш) башкарган княздардан мамлекеттик башкаруу системасында жогору турушкан, башкача айтканда ал шаньюйдан кийин экинчи болуп, тактынын мураскору болгон².

Сяньби (Сарыбий) империясын түзгөн Таньшихай Сяньби державасын үч бөлүккө бөлөт: борборго жана эки канатка³. Бул бөлүнүш мурдагы Хунн империясынын оң, сол канаттарга жана борборго бөлүнгөндүгүнө туура келет⁴.

Жужан каганатында сол жана оң канатка бөлүнүү система-сы кабыл алынган⁵. Түрк⁶ жана уйгур⁷ каганаттарында экиге – *тардуш* (батыш) жана *төөлөс* (чыгыш) канаттарга бөлүнүү структурасы болгон.

Огуздар *бузук* (оң) жана *учук* (сол) канаттарга бөлүнүшкөн⁸. В.Гордлевский “сельджуктардын убагында огуздардын оң канатынын башында кайы уруусунан чыккан бейлер турса, сол канаттын башында – байындырлар”⁹ болгон деп белгилейт.

“Чынгызхандын убагында «монгол аскерлери, демек, монгол эли байыркы салт боюнча эки канатка – сол (*je'ün ~ jegün ğar*) жана оң (*bara'un~baragun ğar*) (монг. *ğar* – кол) кол деп бөлүнгөн”¹⁰. В.В.Трепавлов «Монгол мамлекети борбор жана канаттарга – оң (барунгар) жана сол (джунгар) деп бөлүнүп, формалдык түрдө чыгыш (сол) хандары батыш (оң) хандарынан

¹ История Сибири.-Т.1.-Л.,1968.-С.269

² Бичурин Н.Я., 1950.-С.48

³ Бичурин 1950а: 169; Гумилев Л. Н. История народа хунну.-М.,2004.-С.258

⁴ Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху.-М.,1984.-С.312, прим.35

⁵ Көрсөтүлгөн эмгек.-С.269

⁶ *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма.-СПб.,2003.-С.184-184

⁷ *Худяков Ю.С.* Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск,1986.-С.176-177

⁸ *Бартольд В.В.* Очерк истории туркменского народа//Сб. “Туркмения”.-Т.1.-Л.,1929.-С.28-29

⁹ *Гордлевский В.* Государство Сельджукидов Малой Азии.-М.-Л.,1941.-С.50

¹⁰ *Владимирцов Б.Я.* Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.-Л.,1934.-С.135

жогору турушкан деп жазат. Абулгази боюнча да сол жак оң жактан улуурак жана сыйлуурак¹.

Демек, байыркы замандардан бери эле көчмөндөр үч бөлүккө: *борбор*, *оң* жана *сол* канаттарга бөлүп, сол канат мамлекеттик башкаруу системасында оң канаттан жогору турган.

Кыргыздар “Оң”, “Сол” канат жана “Ичкилик” деген үч бөлүктөн турары баарына маалым, бирок бул бөлүнүш качан жана кайсы жерде пайда болгону азырынча белгисиз.

Кыргыздардын “Оң”, “Сол” канатка бөлүнүшү VII-IX кылымдарда эле болушу мүмкүн, себеби 648-жылы Тан империясына бардык төөлөс уруулары багынгандыгын угуп, кыргыздардын башчысы Сы-мо-фа² (элтебер) Сибоцзюй Ачжань императордун сарайына келет. Император Тайцзун кыргыздардын башчысына “сол канаттын ардактуу гвардиясынын генералы (цзотунь вэйцзяньцзюнь) деген чинди жана генерал-губернатор (дуду) деген кызматты ыйгарып”, Цзянь-кунь деп аталган өзүнчө облусту түзөт³.

Тапу Алп Сол

Байыркы кытай жыл наамаларында кыргыз каганынын элчилери – Табу Хецзу (*Tany Alp Sol*) жана Чжу-у Хэсунун (*Чугу Алп Сол*) аттары кездешет. Бул жыл наамаларда алар жөнүндө мындай маалыматтар жазылган: “842-жылдын ноябрь айында Кытайга кыргыз элчиси Табу Хецзу (Тапу Алп Сол) кыргыз каганынан кат алып келди. Катта “Тайхэ шахзаданын жана Дулюй Шихэнин элчилигинин тагдырынан кабар болбогондуктан, каган

¹ Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана.-Казань,1906.-С.163

² Сы – Сол, мо – бек, фа – бек деген “Солдордун Бегинин Беги” деген түшүнүктү туюнтат

³ Кюнер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.55-56; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах...-С.355; Супруненко Г.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.240-241; Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов.-Абакан,2000.-С.84; Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары (б.з.ч. III к. – б. з. IX к.).-Б.,2003.-138-139-б

аларды издөөгө аскер тобун жибергендиги кабарланат”. Кытай жылнамасы “Синь Таншу” боюнча император У-Цзун абдан кубанып, мындай алыскы өлкөдөн келген элчини, Бохай мамлекетинин элчисинен жогору отургузат”¹.

С.Г.Кляшторныйдын оюу боюнча, элчиликти баштап келген кыргыз аскер башчысы *Тенек Алп Сол* кийинчерээк уйгурларды кууп, Гансу жана чыгыш Тянь-Шанга басып кирген кыргыз аскерлерин башкарган. Анан ал кыргыздардын Кытайга болгон “Чоң казатын” жана императордун сарайына болгон элчилигин жетектейт, анын бул кылган иштери, окуялар алтай жана кыргыз эпосторунда даңазаланат².

843-жылдын март айында Кытайга Чжу-у Хэсу (Чугу Алп Сол) жетектеген жети адамдан турган кыргыз элчилиги кыргыз каганынан кат алып келет³. Элчилик “эки атагы чыккан күлүктөрдү” императорго тартуу кылат. Көптөн бери кыргыздардан кабар болбогондуктан императордун катчылары “Сыишу” жана “Тунси-хуанцзюн” деген китептерге кайрылып, “сягэсы” – “кыргыз” деген аталыш кантип жазыларын такташат⁴. Мындан сырткары Кытайга 843-жылдын июлунда жана 844-жылдын апрелинде аскербашчы Вэнь-Хэ (Ургу Алп) жана Диде Исы Наньчжу (Тутук Иынанчи) жетектеген кыргыз элчиликтери келишет⁵.

Жогоруда келтирилген маалыматтардын негизинде кыргыз уруулары VII-IX кылымдарда эле “Оң”, “Сол” канатка бөлүнүшкөн десек жаңылышпайбыз. Себеби Кытайга элчиликти жетектеп барган элчилердин аттарына кошулган “Сол” деген аталыш, алардын “Сол” канатка тиешелүү экендигинин далили. Буга кошумча катары бекеринен Тан императорунан кыргыздардын башчысы “ардактуу гвардиянын “сол генералы” деген наамды албагандыр.

¹ *Супруненко Г.П.* Некоторые источники по древней истории кыргызов//История и культура Китая.-М.,1974.-С.243

² *Кляшторный С.Г.* Древнекыргызская письменность и эпос «Манас»//Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары.-Б.,2001.-21-22-б

³ *Супруненко Г.П.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.244

⁴ *Кюннер Н.В.* Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.-М.,1961.-С.56

⁵ *Худяков Ю.С.* История дипломатии кочевников Центральной Азии.-Б., 2003.-С.152-153

“Түндүк Вей династиясынын тарыхы” (386-558-жж.) деген кытай булагында байыркы түрктөрдүн келип чыгышы туралуу төмөндөгүдөй уламыш айтылат. “Түрктөрдүн ата-бабалары хун өлкөсүнүн түндүгүндө жайгашкан Со ээлигинен эле. Анын урпактарынын бири бөрү-энеден төрөлгөн жана сыйкырдуу жөндөмү бар Ичжини-нашидунун эки аялы болгон: асман духунун кызы жана кыштын духунун кызы. Анын биринчисинен төрт уул көрөт, булардын бири кууга айланат, башкасы, Цигу (Кi-ко) деген ат менен Абу жана Гян (Аба-кан) дарыяларынын арасында мамлекет түзөт, үчүнчүсү Чүси дарыясынын боюнда падышачылыкты негиздейт. Төртүнчү, улуу баласы, Надулуше Басычу-сиши тоосунда жашайт”¹.

Н.А.Аристов Со ээлигин азыркы Лебеди дарыясы Бии дарыясына куйган жеринде жайгашкан со уругу менен салыштырып, “кууга” айланган баланы *кубанды* жана *куманды* уруктары менен байланыштырат. “Куу” түрк (кыргыз) тилинде кушту билдирет, мисалы ак куу. Азыркы убакта аталган жерде жашагандар өздөрүн ку-киши деп аташат. Экинчи баласын Цигуну (Кi-ко) кыргыздар менен үчүнчү баласын азыркы чу-киши, төртүнчү баласын түрк уруусу менен байланыштырат².

Н.Я. Бичурин уламыштагы Со (Солу) ээлигин Чыгыш Монголиядагы байыркы сяньби *鲜卑* уруусунун Со~лу деген өлкөсү менен байланыштырат. Сяньбилер бул жерге тангуттар түндүк хунндарды 93-жылы талкалагандан кийин келишкен. Алар качып кеткен хунн шаньююнун территориясын ээлешет, бул жерде калган 100 миң түтүн хунндар “өздөрүн элдик ат менен сяньби деп аташат”³.

¹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки.-М.,1993.-С.23-24

² Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.100-102

³ Бичурин Н.Я. ук. соч., т. I, С. 150-151

Аралаш хунн-сяньби этникалык чөйрөдөн эки уруу бирикмеси пайда болот. Алардын бири *Тона* (Т'о-ра) же *Тоба*, кытай жыл наамаларында “өрүлгөн чачтуулар” деген аталышта белгилүү¹. Экинчилери моюн же моюндар. Тобалар Кытайды басып алышып, атактуу Тоба Вэй империясын (386-535-жж.) негиздешкен. Тобалар Со өлкөсүнөн чыккандыктан, аларды солу деп аташкан². Азыркы гипотезалар боюнча кумандылык *со* же *солу*, этноними бизди байыркы хунн-сяньби заманына алып барат. “Со” уругун – “Сол деген мамлекеттин атын алып жүргөн этникалык түшүнүк”, деп жазат Л.П.Потапов³.

Со ээлигиндеги “со” деген сөздүн “сол” деген сөзүнүн кытайча транскрипциясы экендигин көпчүлүк түркологдор байкаган, кийин белгилүү орус окумуштуулары “со” деген сөздүн “сол” деген сөз экенин такташкан. Бул уламыштагы “сол” деген сөз кыргыздын “Сол” канатын туюндурушу мүмкүн. Ал эми уламыштагы “кууга” айланган баланын образында кыргыздын “Сол” канатынын – “Куу уул” деген башкача аталышы жаткандыр. Сяньби этнониминин этимологиясын П.Пеллиот⁴ жана Э.Пуллиблэнк⁵ Sarbi – Сары-бий деп чечмелешет. Сяньбилердин курамында сол канаттын уруулары сары (тубай), мундуз, төбөй, алакчын, кытай ж.б. киргендир. Себеби саруу уруусунун курамында тубай, алакчын, төбөй уруусунун курамында чоң төбөй жана моют уруктары – сяньбинин бирикмесинин курамындагы – хэла, тоба, моюн жана кидань деген уруу аталыштарына окшош. Бул жерде белгилей кете турган нерсе тубо (дубо) уруусу кыргыздын тубай (саруу) жана төбөй урууларынын ата-бабалары катары белгилүү. Тубай жана тө-

¹ G. Clauson. Turk, Mongol, Tungus//Asia Major, New. Series (vol. VIII) pt.1.- London,1960.-P.167

² Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-kue).-T.II.-Wiesbaden,1958.-S.489

³ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.185

⁴ Pelliot P. Tokharien et Koutcheen.//Journal Asiatique, I.-1934.-P.35

⁵ Pulleyblank, 2000.-P.71

бөй урууларынын мындай окшош аталып калышынын себеби: Сянби империясында атасы сары, энеси хунну кызынан төрөлгөндөрдү – тубай, атасы хунн, энеси сары кызынан төрөлгөндөрдү – төбөй деп аташкан¹. Бул жөнүндө китептин 121-бетин карагыла.

Ал эми уламышта “карышкырдын балдары” болуп түрк уруусу гана аталбастан, кыргыз уруулары да аталып жатат. Буга далил катары Сол канатка (Куу уул) кирген саруу уруусунун курамында боркемик, кызыл курт, түктүү курт, бостон, кырк уул, мачак деген этнонимдердин этимологиясы “дарыя бөрүсү”, “кызыл бөрү”, “түктүү бөрү”, “боз бөрү”, “бөрү уулу” “бөрү” деп чечмеленет, кушчу уруусунун курамында аксакбөрү, бөрү, бөрүбай, сокурбөрү, үч куртка (үч бөрү) уруктарынын², мундуз уруусунун курамында карышкыр, бостери уруктарынын, басыз уруусунун курамында кара бөрү уругунун, чоң багыш уруусунун курамында мачак уругунун аталыштары далил боло алат.

Куу уулдун этимологиясы

Кыргыз санжырасында “Сол” канат же “Куу уул” (“Көк уул”) жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет: “Долонбийдин эки аялы болуп, алар узакка төрөбөй жүрүп, күндөрдүн биринде бир улгайган аялы эгиз эркек төрөйт. Аксакалдардын күн мурунтан берген батасына ылайык, оң бөйрөктөн түшкөн балага “оң”, сол бөйрөктөн түшкөн балага “сол” деп ат койгон имиш. Бул бир вариант. Дагы бир сөз. Эгиз бала төрөлгөндө, ата-бабанын салты боюнча, азан айтылып, биринчи көз жарган балага Абыл, экинчи көз жарган балага Кабыл деп ат коюлгандыгы айтылат. Бул экинчи вариант. Үчүнчү вариантта Долон-

¹ Сухэбатор Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века.-Новосибирск,1975.-С.13

² Шаршеналиев Д. Ата-тегиң биле жүр.-Б.,2010.-50,89,90,205,227,241,264, 280-б

бийдин улгайган эки аялы узакка чейин төрөбөгөндөн кийин, бул дүйнөдөн перзентсиз, өтөбүзбү деп, Долонбий 16 жаштагы кызды аялдыкка алган болот. Бул кичүү аялы, Кудайдан болуп, кош кабат болуп калат да, ай-күнүнө жеткенде көз жарып, эгиз эркек бала төрөйт. Долонбий бир баласына Ак уул, экинчисине Куу уул деген ат койгон дешет¹.

Кыргыз тарыхчысы **Баяс Турал** дүйнөлүк мифтерди изилдеп жатып, Куу уул тууралуу төмөндөгүдөй кызык тыянактарга келген: “Кытай цивилизациясы, бул өлкөнүн жериндеги алгачкы маданияттын очоктору болуп: “Ся”, “Шан-Ин” жана “Чжоу” династиялары менен байланышкан аймактар эсептелет. Илим-поздордун изилдөөлөрү боюнча, Ся династиясынын доору б.з.ч. 2205 – 1767 жж. туура келет². Уламыш боюнча, бул династияны Хуан-ди негиздегени айтылат. Хуанхе дарыясынан түштүктө нукура “ханзулар”, түндүктү карай созулган аймактарда “жун”, “ди” деп аталган көчмөн элдер жашашкан.

Хуан-ди – “Сары адам”, “Сары император”. Кыргыз уламышы боюнча, биринчи “Сары адам” – ал Манас. Же, ал “сары адамдардын” ичинен чыккан “биринчи хан”.

Сөздүктө “Сары баба” тууралуу мындай айтылат: “Хуанди Кытай мифологиясынын жана тарыхый уламыштардын белгилүү каарманы. Мифте айтылган маалымат боюнча ал Кудайлардын башчысы, ай-ааламды башкаруучу. Б.з.ч. I-миңинчи жылдардын орто ченинен тарта Хуанди байыркы замандарда өткөн жер үстүндөгү падыша катары баяндалат. Ал арабаны, кайыкты, казанды ойлоп тапканы айтылат. Байыркы мифологиялык салт Хуандини кытай элинин түп атасы катары карайт”³.

Демек кытай элинин мифологиясы боюнча “түп ата” жана “биринчи хан” – Хуанди, кытай тилинде Хуандинин ысмы “сары

¹ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-4-б

² Массон В.М. Первые цивилизации...-С.215

³ Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь.-Т.1.-Донецк, 1996.-С.246

адам” дегенди түшүндүрөт. Түпкү кытай үчүн “сары адамдар” чоочун, түндүктөн келген элдер болушкан. Аларды жалпы жонунан “ди”, же “динлиндер” деп аташкан. Алар өздөрүнүн “сары чач, көк көз” кебетесинен улам кытайлар тарабынан “сары желмогуздар” деген атка конушкан.

Андан да эң кызыгы Ч.Өмүралиевдин жазганы боюнча, “Хуандын мааниси – куба”¹. Бул ысымды андан нары карай: “Кува улы – Куу уул” деп окусак болот². “Хуаң” – көрсө, түбүндө Куба уулдардын элдик урааны экен да, ошол ураан кийинчерээк кагандын атына айланып кеткен түрү бар”³.

Тарыхчы Баяс Турал Куу уулдун этимологиясын мындайча чечмелейт: “Хуа – кува – куба – кума(н)” деп, анан ага “адам” маанисин берген “ди” деген сөз кошулуп айтылып, ал мындай формаларда сүйлөнгөн: “Хуа-н ди”, “Кува-н ди”, “Куба-н ди”, “Кума-н ди” ж.б. мааниси: “Куу уул”, же “Сары адам” дегенди түшүндүргөн.

* * *

Тарыхый булактарда Кыргыздын Сол канаты өз алдынча уруулук топ катары XVI кылымдагы **Сайф ад-Дин Аксыкентинин** “*Тарыхтардын жыйнагы*” аттуу эмгегинде баяндалат: «Куу уул бул чыгармада Кара уул деп да айтылат. Куу уулдун басыз, лалым кушчу, айбаш мундуз, чоң багыш, саруу, сунчак кытай деген алты баласы эскерилет»⁴.

Кыргыздар калмактарды кубалап чыгып, аксак Темирдин тукуму деп – Эрешени хан көтөрөт. Эреше ханды шайлаганда кыргыздардын оң, солго бөлүнүшүн, ага кирген урууларды

¹ *Өмүралиев Ч.* Теңирчилик. Бурут тамга. Төрөн тил.-Кыргыз жер журналы.- №1,2003.-114-б

² Ушул эле жерде.-119-б

³ Ушул эле жерде.-116-б

⁴ *Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксыкенти.* Тарыхтардын жыйнагы.-Б.,1996.-66,82-б

жана жайлаган жерлери кайра такталган. Ошондо Солго кирген уруулар: саруу, кытай, мундус, кушчу, төбөй, басыз, каңгы, те-йит, сатикей, ичкилик болгон¹. Бул жөнүндө **Балык манасчы** минтип ырдаган:

Башы Кызыл-Кыя, Санташтан,
Аягы бетегелүү Кой-Таштан,
Ак калпактуу кыргыздан,
Каркыра менен Гегенден,
Үч Алма-Ата, Сарытокум,
Байчоро менен Жамбылдан,
Ысык-Көл, Чүй, Таластык,
Аксы менен Чаткалдык,
Анжияндык, Алайлык
Отуз уул ичкилик
Кара Багыш, Чоң Багыш,
Моголдор, Черик, Кыпчагы
Он атадан турбайбы.
Саруу, Кытай, Мундузу,
Кушчу, Төбөй, Басысы,
Сатыкей, Каңгы, Теити,
Ичкилиги кошулуп,
Сол атадан турбайбы².

1763–1770-жылдарда жазылган кытай булагы “**Сиюй Чжи**” 西域志 (“*Батыш аймактар баяны*”) кыргыздарды жалпысынан экиге бөлөт: кэ-эр-гэ-ци-сы (түндүк канат) жана то-го-со-хо-лэ (түштүк канат). Аталган булакта сол канатка тешелүү болгон – кытай, кушчу, саруу, мундуз, басыз уруулары – түндүк канатка киргизилип, алардын жайгашкан жерлери белгиленет³.

¹ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-83-б

² Ушул жерде.-81-б

³ Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана.-Т. II.-Б.,2003.-226, 229, 234-б

Ч.Ч.Валиханов Сол канатка саруу, кутче (кушчу – Н.Т.), мундуз жана кытай урууларын киргизет. Ал Оң канатка басыз жана чоң багыш урууларын жаңылыш кошот¹.

Л.Костенко Сол канаттын – кушчу, саруу, мундуз жана кытай деген урууларын атайт².

Е.Смирнов боюнча сол канатка: кырк-кугул, мурат-али, тогай-берды, менды (джеты-ру), тунтурт, кулпаш, тазанай, мундуз жана каратал кирет. Алардын ичинен кырк-кугулга: бишкабак, машак, кельдей, узунбут (Алайда); мурат-алига алакчын, ага сатыкей, ульджачи, бургемык жана бошмоин; тогай-бердыге: кенджечегир, болясору, назарбек жана бостон; мендыга: буллектал, сакау, оготур, кашкатаман, кызыл-кулак, балыкчи жана джульдажаксы; караталга: ктай, кощи жана джуващ; ктайга: кейра, тунтугур, кара-ктай, турдеш, актунды жана бугеджин; кошига: тагаймат, канетенн, тлеукабын, (тлеукабыл?) жана байсеид; джувашка: сабатар жана кайназар³. Бул жерде: кырк-уул, мураталы, тагайберды, менды (жети уруу), төнтөрт, колпоч, тогунай саруу уруусунун уруктары, сабатар менен кайназар кушчу уруусунун уруктары. Демек Е.Смирнов боюнча сол канатка: саруу, мундуз, кытай, кушчу уруулары кирген болот.

Полковник **Н.Ф.Ситняковский** Сол канатка: кушчу, мундуз, басыз урууларын кийирет⁴.

Е.Г.Грумм-Гржимайло Сол канат жөнүндө “Талас дарыясынын бассейндеринде жайгашкан бул канат, анын курамында бөтөн уруулук бөлүктөрдүн жоктугу, монголдордун убагында Батыш Тянь-Шанда алардын болбогондугун айгинелеп турат.

¹ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.-Т.П.-А.-А.,1985.-С.44

² Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.-СПб.,1871

³ Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область.-СПб., 1887.-С.324

⁴ Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины//ИТО ИРГО.-Ташкент,1900.-Т.П.-Вып.І.-С.92-100; он же. Таблица киргизских родов Ошского уезда//ИТО ИРГО.-Ташкент,1900.-Т.П.-Вып.ІІ.-С.57-58

1703-жылдын күзүндө енисей кыргыздарынын Талас дарыясына көчүрүлүү фактысы менен салыштырсак, анда биз төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот. Демек, Сол канатта биз ошол көчүрүлгөн кыргыздардын урпактары менен жолугушабыз”¹ – деп жазат. Ал мундуз, саруу, жетиген, кушчу урууларын түпкү алтайлык уруулар деп санайт².

Н.А.Аристов Сол канатка кирген: саруу, мундуз, кучу (кушчу – Н.Т.), жетиген урууларын кара-кыргыз элинин түпкүлүктүү уруулары деп белгилейт. Анын ичинен саруу уруусун эң жайылган, башкы, негизги уруу деп атап, алар динлиндердин урпактары, ошондой эле кыргыздардын байыркы уругунун аталышы болгон, себеби енисей кыргыздарынын эки башкы уруусу жети-сары, алты-сары деген аталыштарды алып жүрүшкөн” деп жазат³.

Капитан **И.Г.Андреев** (1785-ж.) Сол канатка тиешелүү болгон “кокшин же кощи, аны Ивада-бий, китаиды – Муса-бий жана сарууну өтүп кеткен старшина Садык-батырдын уулу Саит-баатыр башкарат” деп жазат⁴. Демек, капитан Андреев Сол канатка кирген кушчу, кытай жана саруу урууларын белгилейт.

Кыргыздардын **А.Голубевке** айтып берген уламыштары боюнча, кыргыздар хандын уулу Кыргыздан таралышат. Анын эки уулу болот – Абл жана Кабл. Экинчисинен Сол канат тарап, ага саруу, кокче (кушчу – Н.Т.), мундуз жана кытай кирет⁵.

В.В.Радлов кыргыздын Сол канаты анын Оң канатына караганда азчылыкты түзүп, алар Талас дарыясынын бойлорунда көчүп-конуп жүрүшөт деп, ага саруу, беш берен, мундус, төңтөрт, кучу (кушчу – Н.Т.), күркүрөө, жетиген урууларын кир-

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л., 1926.-С.544

² Ушул жерде.-С.542

³ Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.64,65

⁴ Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков.-Алматы, 1998.-С.52-53

⁵ ЗИРГО.-СПб., 1861.-Кн.3.-С.114

гизет¹. Мында беш берен, төңтөрт, күркүрөө – саруу уруусунун уруктары. Демек, В.В.Радлов Сол канатка кирген: саруу, мундуз, кушчу жана жетиген урууларын атаган.

В.П.Наливкин “*Наманган уездинин кыргыздары*” деген макаласында Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз урууларын киргизет. Ал саруу уруусун Алайдан чыккан акыркы уруу деп санайт. Ошондой эле кытай уруктары Наманган уездине багыш жана саруу урууларынан кийин келген деп жазат².

Кыргыздын көрүнүктүү коомдук ишмери жана тарыхчысы **А.Сыдыков** Сол канатка: саруу, кушу (кушчу – Н.Т) кытай, мундуз, басыз, кырк-уул урууларын киргизип, аталган уруулардын ар биринин жашаган жерлерин көрсөтөт³.

С.М.Абрамзон өзүнүн алгачкы эмгегинде сол канатка: кушчу (кутчу), саруу, мундуз, кытай, тейит, найман ж.б. урууларын киргизип, басыз уруусун Оң канатка кийирет⁴, бул көз карашка Я.Р.Винников⁵ каршы чыккан. Бирок С.М. Абрамзон кийинки эмгектеринде Сол канатка: кушчу (кутчу), саруу, мундуз, жетиген, кытай, басыз, төбөй жана чоң багыш урууларын киргизет⁶.

Я.Р.Винников⁷ 1953–1954-жылдары Түштүк Кыргызстанда жүргүзүлгөн кыргыз урууларын изилдөө экспедициясынын материалдарына таянып, кыргыздын Сол канатына: саруу, кырк уул, мундуз, басыз, кутчу, кытай, чоңбагыш урууларын киргизип, алардын генеалогиялык таблицаларын берет.

¹ Радлов В.В. Из Сибири.-М.,1989.-С.107

² Наливкин В.П. Кыргызы Наманганского уезда//Туркестанские ведомости.-Ташкент,1881.№20

³ Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Сб.“Белек”.-Ташкент,1927.-С.293-295; А.Сыдыков Родовое деление киргизов//Курманов З., и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер.-Б.,1992.-С.93-95

⁴ Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа.-Фрунзе,1946.-С.7-8

⁵ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.І.-М.,1956.-С.137

⁶ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе, 1990.-С.88

⁷ Винников Я.Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.157-158

О.Айтымбет “Куу уул саясий-согуштук жаатына тээ эзелки доорлордо – мундус, кушчу, саруу, басыс, чоң багыш, кытай, жетиген, төбөй, жалайыр, алтай, сака, таадар (качы, сагай, белтир, койбал, кызыл), тума (тумат), чоро (шор), моют, аргын кирип, а Тэңири Манастын заманында береги он алты, урууга дагы эки уруу – жаман менен лөкүш кошулуп, жалпы саны он сегиз урууга жеткен”¹, деп жазат. Аталган уруулардан азыркы убакта Сол канатка: мундус, кушчу, саруу, басыс, чоң багыш, кытай, жетиген, төбөй кирип, калгандары казак, алтай, хакас, тува элдеринин курамында.

Үсөйүн-ажы өзүнүн санжырасында “Куу уулдан – Кутчу, Чоң багыш, Кытай, Саруу, Мундуз, Басыз, Нойгут жети уул болгон, алар жети чоң урууга таралган. Буларды Сол деп аташат”² – деп айтат. Бул жерде Нойгут уруусу ичкилик тобуна кирет.

Тоголок Молдо Куу уулдун балдары жөнүндө: “Губулдун алты уулу бар: 1.Асыгалы. 2.Кандабас. 3.Пичене. 4. Килет. 5.Кулансарык. 6.Сапарбай. Асыгалыдан Чоңбагыш деген эл. Кашкар тоолорунда турат. Кандабастан – Кутчу. Булар дагы көп эл. Таласта, Анжиянда, Кашкарда, чачкын. Пиченеден Саруу деген эл. Көбү Таласта. Килеттен Мундус деген эл, булар дагы Таласта, Анжиянда, калгандары ар элде чачкын турат. Кулансарыктан Тентек Акмат, Телкул деген эки уул болгон. Булар түбүнөн сөзгө келбеген өкүм, кежир эл болгон, бири-бирине баш берген эмес. Бул себептен башсыз аталып кеткен. Бул басыз (Басыз – Н.Т.) деген эл ошол уруктан. Сапарбайдан тукум калбаган”, деп жазат³. Демек, Тоголок Молдо боюнча Сол канатка: чоңбагыш, кутчу (кушчу), саруу, мундус, басыз уруулары кирет.

О.Сыдык уулу саруу, жетиген, кытай, кушчу жана төбөй уруулары жөнүндө кыскача маалымат берип, “Долон бийден Агыл, Гул (Куу уул – Н.Т.) деген эки уул. Гулдан тарагандар Кытай кол алдында, Тяньшан тоолорунда жашайт. Буларды Чоң-

¹ *Орозбек Айтымбет*. Кара кыргыз. -1-китеп. -Б., 2007. -94-95-б

² Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. -II-китеп. -Б., 1991. -82-б

³ *Тоголок Молдо*. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар. -2-китеп. -Б., 1991. -14-б

багыш деп атайт. Атактуулары тогуз урукка бөлүнөт. Алар: Азхалын, Хандабас, Мычак, Кулун, Фична, Килет, Кутчу, Мундуз. Хандабас уругунан – Арзымат бий, Төрөкелди бий, Алымхан бий дегендер бар” – деп жазат¹. Бул жерде Кытайдагы Сол канат уруулары жөнүндө айтылып жатат. Азхалын бул Асыгалы, андан Чоң багыш уруусу тарайт; Мычак бул Мачак, Фична бул Пичене – Чоң багыш уруусунун уруктары; Кулун бул Кулунчак, андан Басыз уруусу тарайт; ал эми Тоголок Молдонун санжырасы боюнча Килеттен – Мундуз, Хандабас – Кандабастан – Кушчу уруулары тарайт. Санжыраларда Кандабастан урук калбаган деп айтышчу, бирок О.Сыдыков андан тараган бийлерди белгилеп жатат, булар кушчу уруусунан болушу мүмкүн. Демек, Кытайда Сол канатка кирген: чоң багыш, басыз, кутчу (кушчу), мундуз уруулары бар.

Кытайлык кыргыз тарыхчы **Анвар Байтур** сол канат уруулары жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: “кыргыз санжырачыларынын оозеки уламыштарына негизделгенде, Чагатай хандарынын доорунда кыргыз уруулары “ичкилик” жана “отуз уул” деген эки чоң элге бөлүнгөн. Отуз уул уруулары: “оң”, “сол” деген эки тармакка бөлүнүп, анын “сол” тармагы: кытай, кутчу (кушчу), саруу, мундуз, басыз деген урууларга бөлүнгөн” деп жазат. Ошондой эле аталган доордо “Ак-Суу, Үч-Турпан, Ак-Чий тарапта мундуз, кутчу, Талас, Сыр өзөндөрүнүн бойлорунда жана Наманган, Анжан райондорунда кытай, саруу уруулары жашаганын” белгилейт². Демек, Сол канатка: кытай, кутчу (кушчу), саруу, мундуз, басыз уруулары кирген.

Бала Айылчы кыргызды Түрктөн таратып отуруп, “Арсланхандан – Абалхан, андан Калы бий. Калы бийден – Сабыр, андан Шекер. Шекерден – Сары, андан Касы, Ак уул, Куу уул. Касыдан бала жок. Бул үч бир тууган энчи бөлүшкөндө Куу уул чатак чыгарып, энчини экиге гана бөлдүргөн: Касы менен Ак

¹ *Сыдыков О.* Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы.-Фрунзе, 1990.-27,94-96-б

² *Анвар Байтур.* Кыргыз тарыхы.-1-2-китеп.-Б.,2003.-260-261-б

уул бир энчи, Куу уул экинчи энчини алган. Малды, жерди, элди экиге бөлүп оң жагы Касы менен Ак уулга, сол жагы Куу уулга тийген. Кыргыздын оң жана сол деп эки топко бөлүнүп калуусу ошондон калган. Солго: Кушчу, Саруу, Басыз, Жетиген, Агынай, Алакчын, Кытай, Мундуз кирет”¹, деп айтат. Бул жерде агынай, алакчын – саруу уруусунун уруктары болуп саналат. Демек, Бала Айылчы боюнча Сол канатка: кушчу, саруу, басыз, жетиген, кытай, мундуз уруулары кирет.

Ж.Кенчиев Куу уул – Солдон тараган урууларга: саруу, кушчу, кытай, базыс, мундуз, жетиген, төбөй, чоң багыш, кандабас, алакчын, лалым, сунжек, жетиген, аскалы деп – 14 урууну киргизет². Бул берилген маалыматтарында урук аталыштары кайталанып калган. Мисалы: “Мажму атут-таворих” боюнча лалым кушчу, сунжек кытай деп айтылат³; санжыраларда кандабастан бала калбаган деп айтылат, бирок Тоголок Молдонун санжырасы боюнча кандабастан – кушчу уруусу тарайт; аскалыдан чоң багыш тарайт; алакчын саруу уруусунун урук бөлүкчөсү. Демек, бул жерде Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, базыс, мундуз, жетиген, төбөй, чоң багыш уруулары кирет.

Т.Умар уулу “Кыргыз санжырасы” аттуу китепчесинде, сол канатка (Куу уулга) төмөндөгү урууларды киргизет: “жайыл, чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, ал эми жайылдан каратал менен каранайды чыгарып, караталдан – кушчу, каранайдан – кытай урууларын таратат. Ошондой эле аталган урууларды уруктарга бөлүп, алардын генеалогиялык схемаларын берет”⁴. Демек, бул жерде Сол канатка: чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, кушчу, кытай, уруулары кирет.

С.Жаңыбай уулунун “Кыргыз санжырасы” аттуу китепчесинде, автор “Куу уулдун эки баласы Кушбак, Куунак. Куш-

¹ Бала Айылчы санжырасы//Кыргыз санжырасы.Ала-Тоо журналынын тиркемеси.- Б.,1994.-177-178-б

² Кенчиев Ж. Санжыра.-1-китеп.-Б.,1991.-67-б

³ Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти. Тарыхтардын жыйнагы (мажму атут-таворих).-Б.,1996.-82

⁴ Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы.-Б.,1991.-19-21-б

бактан: жайыл, чоң багыш, саруу, басыз, мундуз. Жайылдан: каратал, каранай. Караталдан – кушчу, каранайдан – кытай. Куунактан – канды, төөлөс уруулары тарайт”¹ деп, бул эки урууну сол канатка киргизет. Бул жерде канды, төөлөс кыргыздын “ичкилик” тобуна кирген уруулар. Демек, Сол канатка: чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, кушчу, кытай уруулары кирет.

Э.Төрөкан уулу “Сол канат кыргыз” аттуу китебинде, Кабылдан (Куу уул) Көбөш, андан Босого, Жайыл, Кандабас, Асыгалы, Кулунчак, Карача, Сапарбай дегендер. Бул жети бир туугандын ичинен Кандабас менен Карачадан тукум айтылбайт, калгандарынан тукум бар. Көбөштүн Босого уулунан Мундуз, Асыгалы уулунан Чоң Багыш, Кулунчак уулунан Басыз уруулары, Жайыл уулунан эки бала – Каратал жана Каранай. Караталдан Токтоболгу, андан Кушчу уруусу, Каранайдан Саруу менен Кытай уруулары таралат². Демек, Сол канатка: мундуз, чоң багыш, басыз, кушчу, саруу жана кытай уруулары кирет.

Санжырачы **С.Закиров**³ Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз, кырк уул урууларын киргизип, алардын кыскача бөлүнүштөрүн берет⁴. Азыркы учурда кырк уул – саруу уруусунун ири уругу болуп саналат. Демек, Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз уруулары кирет.

Санжырачы **А.Абдылдаев** “Куу уулдан Демдеш, андан Телик, Теликул, Акмат, Акматбек. Теликулдан Чоң багыш. Акматтан Саруу, Мундуз. Акматбектен Келдике, Күрөң, Төөлөс. Келдикеден Эмил, Дуулат. Эмилден Бөрүболот, Каратал, Каранай. Бөрүболоттон Току, Токбол, Кашка. Караталдан Кара, Сары, Жоош, Жетиген, Тообай. Тообайдан Кушчу, Омоке, Тообек. Каранайдан Кытай. Дуулаттан Керки, Кылыч, Каман, Каракына, Маматберек, Алабаш, Байсогур, Чүйүт, Көчөк, Доскана, Бакты-

¹ Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы. -Ош.,1993.-16-18-б

² Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-4-5-б

³ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-239-б

⁴ Ушул жерде.-32-33-б

гыл, Жээналы. Тообектен Кудайлат, Жоруп, Дөөлөт, Мурат. Кудайлаттан Темир, Борчо, Саркалпак” дегендерди таратат¹. Бул жерде санжырачы сол канатка кирген чоң багыш, саруу, мундуз, кушчу, жетиген, төбөй, кытай урууларын жана басыз уруусунун уруктарын атайт.

Тарыхчы, профессор **С.Аттокуров** “Элдик оозеки тарыхта, санжырада Сол канатка: Басыз, Жетиген, Кылыч тамга, Кытай, Мундуз, Карабагыш, Саруу кирет. XV кылымдарда Сол канаттын урааны Көнөк, кийин Каратал болгон, тамгасы – кашка таман² деп жазып, Сол канатка: кушчу, саруу, басыз, кытай, мундуз, чоң багыш, кара багыш, жедигер, нойгут урууларын киргизет.

С.Аттокуров төбөй жана жетиген урууларын сол канатка кошпойт. “Төбөй уруусу сарбагыш жана солто урууларынын жетекчилеринин кол алдында жашаган. Булардын көпчүлүгү сарбагыштар менен аралашып кеткен. Информаторлордун көпчүлүгүнүн айтуусу боюнча алардын түпкү атасы Каратал. Мунун өзүн алардын сол кыргыздардын ураанына, алардын түпкү бабаларынын бирине кошууга кылган аракет деп кароого болбойт”³ – деп жазат. Жедигер уруусунун тамгасы “кылыч тамга”, урааны “Каратал” болгондугуна байланыштырып, бул урууну сол канатка киргизет⁴. “Кыргыз санжырачылары Нойгуттарды оң жана сол канатка кошушпайт. Алар ичкилик тобуна көз жумдулук менен киргизилген”⁵ – деп жазат. Азыркы убакта санжыра боюнча “кылыч тамга” басыз уруусунун уругу; кара багыш адигине уруусунун ири уругунун бири; жедигер оң канаттагы уруу; ал эми нойгут ичкилик тобуна кирген уруулардын бири.

¹ *Абдылдаев А.* Тогуз-Торо элинин санжырасы.-Б.,2006.-108-б

² *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-137-б

³ Ушул жерде.-136-137-б

⁴ Ушул жерде.-169-б

⁵ Ушул жерде.-172-б

“92 элетийа урууларынын” тизмесинен сарай, кырк, кытай, тувадак, тубай, кужи, кучи (кушчу) урууларын кездештиребиз, ошону менен катар сол канат урууларынын курамына кирген уруктар да бар: кушчу уруусунда – шилжут (чилжут), саруу уруусунда – утарчи (оторчу), ябу (жабагы)¹.

Сол канат урууларынын түстүк символикасы, тотеми жана тамгалары

Сол канаттын “түстүк аталышы” – көк.

Түрк элдеринде көк түс – бектиктин, берилгендиктин, түбөлүктүктүн, туруктуулуктун символу, көк~гөк – асман менен чөптүн түсү – уруунун ата-бабасы катары, диний субстанция менен байланыштырылган.

“Көк”~”гөк” төмөнкүдөй маанилерде белгилүү: 1) асман; 2) жашыл, көк, көгүлтүр; 3) чөп, чөп өндүү; 4) боз; 5) теңир; 6) эркин, эриктүү, азат².

“Көк” байыркы түрктөрдүн (кыргыздардын) кудайы Теңирдин – Көк Теңирдин туруктуу эпитети болуп саналат.

XIV-XV кылымдарда ак, көк өндөрү менен эки уруу биримдиги белгиленгендиги айкын. Алтын Ордо айрым булактарда Көк Ордо деп аталып, а андагы хандын балдарынын ээлиги Ак Ордо аталган. Бирок тарыхый хроникалардын айрым авторлору хандын уулдарынын улустарын да Көк-Ордо деп аташкан³.

Буга байланыштуу жаңы изилдөөлөргө таянсак Джучинин улусунун сол канаты XIV кылымдын аягында XV кылымдын башында Көк-Ордо, ал эми оң канаты – Ак-Ордо деп аталган⁴. “Көк-Ордону чынында батыш тараптан издөө керек, а чыгыш-

¹ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары.-Т.1.-Б.,2002.-299-303-б

² Утешева Б. Цветовая символика тюркских народов//“Айт”.-Алматы,2001.№ 2.-С.32-41

³ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии//Сочинения.-Т.5.-М.,1968.-С.138-139

⁴ Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Көк-Орда»//История, археология и этнография Средней Азии.-М.,1968.-С.229

тан, тактап айтканда Яик дарыясынын ары жагында Ак-Ордо – Сарайдын жанында”¹, б.а. батышта. Демек, көк – “чыгыш”, ак – “батыш” дегенди билдирген.

Көк сөзүнүн “чыгыш” деген маанини берерин байыркы түрк жазуу эстеликтери далилдеп бере алат. Монгол түздүктөрүнүн чыгышында орун алган “Отүкен жеринин” (Чыгыш Хангайдын тоолуу токой жерлеринин бири) жашоочулары Көк түрк – “чыгыш түрктөр” деп аталышкан². Байыркы түрк манией үзүндүлөрүндө так гана күн чыккан жерде, тактап айтканда чыгышта орун алган Көкмен-даг тоосу эскерилет. Чынгызхан байыркы түрктөрдүн салтын улап өзүнүн элин “Көкө Монгол” деп атаган³.

Сол канаттын “тотемдик белгиси” – бука.

Сол канат урууларынын түпкү тотеми “бука” же “уй”. Мунун өзү Сол канат урууларынын огуздар менен же огуз-түрктөр менен генетикалык байланышы бар экенин кабарлап турат. Тарыхчы Б.Турал байыркы мифтерди изилдеп, андагы уламыштардын көпчүлүгү сол канаттагы уруулардын келип чыгышы “бука” же “уй” менен байланышкандыгын айтат. Буга далил катары Сол канаттагы уруу аталыштарын чечмелеп көрөйлүк.

Саруу же сарыг, байыркы огуз санжырасы боюнча, ал Угуз кагандын бир небереси. Алт. “чар”⁴, бур. “сар”⁵, монг. “шар”⁶, тофа. “чары”⁷, тув. “шары”⁸, эвенк. “чар”⁹ – “буканы” түшүндүрөт. Монг. “сар”¹⁰, калм. “сар”¹¹ “айды” түшүндүрөт.

¹ *Султанов Т.И.* О терминах Ак-Орда, Көк-Орда и Йуз-Орда//ИАН КазССР. Серия общественная.-1972,№3.-С.72

² *Pritsak O.* Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik//Z.V.Togan’a Armağan.-Istanbul,1955.-S.111

³ *Gabain v. A.* Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung//АОН.Н.15.№ 1-3.1962.-114-115

⁴ РАС.-С.65

⁵ БРС.-С.385

⁶ МРС.-с.646

⁷ СТРИПТ.-с.113

⁸ РТС.-С.?

⁹ ССТМЯ.-Т.II.-С.385

¹⁰ МРС.-С.350

¹¹ КалмРС.-С.441

Саруу уруусунун белгиси – “ай тамга”, ал эми “ай” байыркы мифтик түшүнүктөр боюнча буканын символу.

Кушчу же кутчу уруусунун аталышы байыркы арат тилинде “гош”¹ – “ыйык бука”, “кут”² – байыркы түрк тилинде – “ыйык бука.

Кытай же “кутай” уруусунун мааниси да “кутчу” менен бирдей, “ыйык буканы” түшүндүрөт.

Мундуз – “миң+гуз” же миң+огуз, басыз – баш+гуз же баш+уз болуп, “огуз” же “өгүз”, “бука” менен байланышкан.

Сол канат урууларынын тотеми жана тамгалары

Таблица 1

№	Уруу аталышы	Тамга белгиси	Тамганын аталышы	Урааны, тотеми
1.	Басыз		“байсогур, каман, керки, кудайлат, кылыч тамга”	“Ак буура”
2.	Жетиген		тамгасы жоголгон	урааны жоголгон
3.	Кушчу		“күн тамга”	урааны “Каратал”, тотеми бука
4.	Кытай		“өйдө чекти”, “төмөн чекти”	урааны “Каратал”, тотеми бука
5.	Мундуз		“мундуз же ача тамга”	тотеми бука
6.	Саруу		“ай тамга”	урааны “Көнөк”, тотеми бука
7.	Төбөй		тамгасы жоголгон	урааны “Каратал”
8.	Чоң багыш		тамгасы жоголгон	урааны жоголгон

¹ Гош – гос – гуз – огуз – өгүз ж.б. болуп айтыла берет. Өзбек тилинде “өгүз” – “хөкүз” деп айтылат да “буканы билдирет”

² Кут – ут – гуд-уд ж.б.

КОРУТУНДУ

Жогоруда келтирилген материалдардын негизинде кыргыз уруулары V–VII кылымдарда эле Сол жана Оң канат деп бөлүнүшкөн. Алгач Сол канатка: басыз, кушчу (кутчу), мундуз, чоң багыш, саруу, кытай уруулары кирген, кийинчерээк бул канатка жетиген жана төбөй уруулары кошулгандай. Түстүк белгиси – “көк”, тотеми – “бука”. Азыркы учурда кыргыздын “Сол” канатына Басыз, Жетиген, Кушчу (Кутчу), Кытай (Кутай), Мундуз, Саруу, Төбөй жана Чоң багыш уруулары кирет.

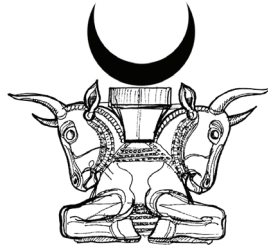
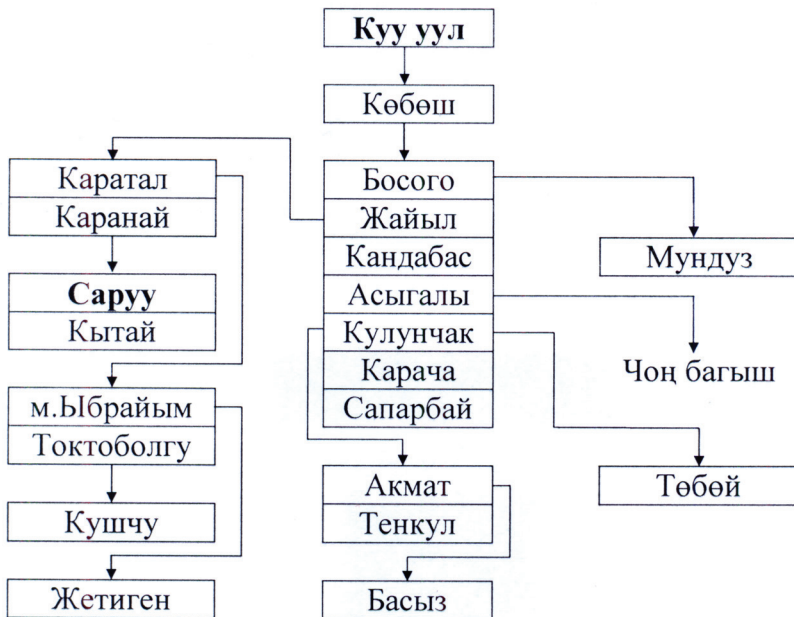

Схема 2. Сол канаттын бөлүнүшү

Сол канат уруулары жашаган жерлер

Таблица 2

№	Уруунун аталышы	Жашаган жери
1.	Басыз	<p><i>Жапал-Абад облусу:</i> Өзгөн районунун Зергер, Жыланды, Ара-Көл, Саламалик, Кош-Эгер, Кызыл-Байрак, Кызыл-Тоо, Сузак районунун Чарбак, Кара-Алма, Кызыл-Кыя, Урумбай, Сары-Булак, Көк-Арт, Орток, Барпы айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунун Баш-Кайыңды, Ача-Кайыңды, Ак-Талаа, Тогуз-Торо районунун Макмал, Чет-Булак, Казарман, Атай, Ак-Талаа районунун Баетов (Дүрбөлжүн), Жерге-Тал, Коңорчок, Кош-Дөбө, Терек, Үгүт, Жумгал районунун Кабак айылдарында турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасында турушат.</i></p>
2.	Жетиген	<p><i>Талас облусу:</i> Талас районунун Арал, Ак-Бай, Баш-Булак, Кара-Суу, Кашка-Жол, Киндик-Таш, Сүттүү-Булак, Көпүрө-Базар, Көк-Кыя, Талды-Булак, Терек, Түз-Ашуу, Үч-Эмчек, Чоң-Алыш, Чырканак айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Нарын районунун Ак-Булуң, Ак-Кудук, Жалбызты, Көкалачп, Куланак, Учкун, Шоро айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Аламүдүн районунун Байгелди, Арчалы, Таш-Төбө, Кой-Таш, таш-Мойнок, Чоң-Таш, Жайыл районунун Ийри-Суу, Кайырма, Сары-Булак, Сосновка, Эркин-Сай, Москва районунун Ак-Торпок, Чоң-Арык, Панфилов районунун Букара, Кайыңды, Кум-Арык, Орто-Кайрыма, Ойронду, Чалдыбар, Чорголу, Эфронос, Сокулук районунун Асылбаш, Жыламыш, Чүй районунун Ак-Бешим, Сайлик, Кара-Ой, Чым-Коргон айылдарында турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасында турушат.</i></p>
3.	Кушчу (Кутчу)	<p><i>Жапал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Кутчу, Ноокен районун Ноокен, Сакалды, Сузак районунун Күнгөй-Кутчу, Сай-Кутчу, Төш-Кутчу, Токтогул районунун Кара-Суу, Бала-Чычкан, Торкен, Чоң-Арык, Чаткал районунун Каныш-Кыя айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Тогуз-Торо районунун Кайыңды, Көк-Ийрим, Ак-Талаа районунун Туткуй, Дөрбөлжүн, Ак-Кыз; Нарын районунун Ак-Булак, Ала-Кулуң, Бас-Кыя, Кара-Ой, Келме, Миң-Булак, Учкун, Чоң-Арык, Шоро; Кочкор районунун Кара-Саз, Кош-Дөбө; Ат-Башы районунун Кошой-Коргон, Ак-Муз; Жумгал районунун Баш-Кууганды айылдарында турушат.</p> <p><i>Ош облусу:</i> Кара-Суу районунда Кутчу айылында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Талас районунун Арал, Ак-Коргон, Ак-Сай, Саз-Булак, Каракол, Кара-Ой, Кара-Суу, Кенеш, Көпүрө-Базар, Өзгөрүш, Өрнөк, Талды-Булак, Үч-Эмчек, Чат-Базар, Чоң-Токой айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Ысык-Ата районунун Карагай-Булак, Четинди, Чүй районунун Социализм жолу, Талды-Булак, Кайырма, Он-Бир-Жылга, Шамшы Панфилов районунун Кучкач, Орто-Арык, Кум-Арык, Аламедин районунун Бербулак, Кемин районунун Өзгөрүш, Кызыл-Суу, Алмалуу, Боорду, Москва районунун Саке, Үкү, Кызыл-Туу, Төрт-Кул, Токсон-Үй айылдарында турушат.</p> <p><i>Ысык-Көл облусу:</i> Ысык-Көл районунун Боз-Тери, Түп районунун Сары-Тологой, Тоң районунун Кош-Арык, Ак-Суу районунун Шапак айылдарында;</p> <p><i>Өзбекстан:</i> Анжиян облусунун Коргон-Төбө районунда турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасы:</i> Кашгар округуна караштуу Жай-Дөбө, Бычан, Ангыз, Инген, Шейит, Жейрен-Булак аттуу жерлерде турушат.</p>
4.	Кытай	<p><i>Жапал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Кара-Суу, Кез-Арт, Өлөн-Булак, Токтогул районунун Жаңы-Жол, Сары-Камыш, Терек-Суу, Кара-Суу айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Нарын районунун Учкун айылында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Кара-Буура районунун Кара-Буура, Кайнар, Аманбаев, Кара-Сай, Көк-Сай, Маймак, Жийде, Чимкент, Бакайыр, Буденный айылдарында турушат.</p> <p><i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Кытай айылында турушат.</p>

2 таблицанын уландысы

5.	Мундуз	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Ак-Суу, Жолборсту, Кызыл-Туу, Мундуз, Кой-Таш, Коргон-Төбө айылдарында; Базар-Коргон районунун Акман, Базар-Коргон, Беш-Бадам, Карача, Кыз-Көл, Кыргоо, Кыргыз-Гава, Бешик-Жол, Совет, Чоң-Курулуш айылдарында; Ноокен районунун Сакалды, Чек, Шайдан, Сузак районунун Мундуз, Арал айылдарында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Жумгал районунун Жаны-Арык, Нарын районунун Миң-Булак, Эчки-Башы, Тогуз-Торо районунун Казарман, Көк-Ийрим, Ак-Талаа районунун Дүрбөлжүн, Келме, Үгүт айылдарында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Кара-Буура районунун Бакыян, Кайыңды айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Кемин районунун Төрт-Күл, Калмак-Ашуу, Кара-Булак, Чүй районунун Сайлык, Кегети айылдарында турушат.</p> <p><i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Мундуз айылында; Түп районунун Сыр-Дөбө, Кош-Дөбө айылдарында турушат.</p>
6.	Саруу	<p><i>Баткен облусу:</i> Баткен районунун Кара-Бак айылында турушат.</p> <p><i>Ош облусу:</i> Алай районунун Жошолу, Араван районунун Чек, Кара-Суу районунун Жылкелди, Ноокат районунун Жар-Коргон, Өзгөн районунун Мырзаке айылдарында турушат.</p> <p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Ак-Сай, Ак-Суу, Аркыт, Афлатун, Дерес-Сай, Жаны-Жол, Жерге-Тал, Жолборсту, Жылгын, Ит-Агар, Кара-Жыгач, Кара-Суу, Кечүү, Кичи-Ак-Жол, Кой-Таш, Коргон-Төбө, Кум, Кызыл-Бейит, Кызыл-Көл, Кызыл-Туу, Мукур, Разан-Сай, Райкомол, Сыны, Тегене, Тор-Камыш, Үч-Коргон айылдарында, Кара-Көл шаары, Кербен шаары, Таш-Көмүр шаары, Шамалдуу-Сай жана Кызыл-Жар-12 кичи шаарчалары; Ала-Бука районунун Жапа-Салды, Кашкалак, Келте айылдарында; Ноокен районунун Бүргөндү, Коммунизм, Ношкен, Сакалды, Тендик, Ынтымак айылдарында; Токтогул районунун Ак-Тектир, Ничке-Сай, Жаны-Жол, Сары-Камыш, Чоң-Арык айылдарында; Чаткал районунун Ак-Таш, Башкы-Терек, Жаны-Базар, Каныш-Кыя, Коргон-Сай, Курулуш, Орто-Терек, Терс айылдарында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Бакай-Ата районунун Миң-Булак, Ключевка, Орловка, Өзгөрүш, Маданият, Бейшеке, Кызыл-Октябрь, Кара-Буура районунун Кара-Буура, Манас районунун Талас, Манас, Кызыл-Жылдыз, Арал, Май, Талас районунун Иогансдорф, Арашан, Козучак, А.Оогонбаев, Булкүлдөк, Ак-Сай, Калба айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Чүй районунун Он-Бир-Жылга, Ысык-Ата районунун Алмалуу, Дыйырбек, Панфилов районунун Кум-Арык айылдарында турушат.</p> <p><i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Саруу, Кызыл-Суу айылдарында, Кажы-Сай шаарчасында турушат.</p> <p><i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунда, Нарын районунун Куланак айылында турушат.</p>
7.	Төбөй	<p><i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунда, Кочкор районунун Кош-Алыш, Тош-Булак, Ак-Талаа районунун Ылайлуу-Суу, Нарын районунун Боз-Кыя, Жалгыз-Терек, Учкун, Эмгек-Талаа, айылдарында турушат.</p> <p><i>Талас облусу:</i> Талас районунун Саз-Булак, Чычкан, Топчу-Баш айылдарында турушат.</p> <p><i>Чүй облусу:</i> Кемин районунун Бейшеке, Кашкелең, Чым-Коргон, Сокулук районунун Белогорка, Жыламыш, Ысык-Ата районунун Сары-Таш, Жайыл районунун Күрпүлдөк, Чолок-Арык айылдарында турушат.</p>
8.	Чоң багыш	<p><i>Жалал-Абад облусу:</i> Базар-Коргон районунун Сайдаликум, Ноокен районунун Чоң багыш айылдарында турушат.</p> <p><i>Ысык-Көл облусу:</i> Ак-Суу районунун Бөрү-Баш, Челпек, Жол-Колот айылдарында жана Каракол шаарында турушат.</p> <p><i>Кытай Эл Республикасы. Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунда</i> турушат.</p>

САПУУ

САРУУ

*Кара-кыргыз элинин негизинде
динлиндерден келип чыккан
сары деген уруу жатат.*

Н.А.Аристов

Кыргыздын Саруу (сары, сарык) уруусу эң байыркы уруулардан болуп саналат.

Сары уруусу жөнүндө официалдуу эскерүү түрдө биздин заманга чейинки 209–201 ж.ж. байыркы кытай булактарына таандык. Анда хуннулар түндүктө 丁零 Динлин, Цайли (Сары) жана башка ээликтерди караткандыгы айтылат. Бул жөнүндө **Н.А.Аристов** өзүнүн эмгегинде мындай деп жазат: «Матуаньлиньонун айтуусу боюнча, Динлин өлкөсү алгач кытай тарыхында б.з.ч. III кылымда Вэй династиясынын убагында эскерилет. Ал Каңгүйдүн түндүгүндө жайгашкан. Мындай ат менен эки өлкө белгилүү болгон: бири усунь өлкөсүнүн батышында, экинчиси хундардын түндүгүндө жайгашкан. Мындан башка хундардын түндүгүндө 斛 蓐 Koutche, 隔 昆 國 Kikkhun жана 新 黎 國 Sinri¹ өлкөлөрү болгон; куче же кюэше бул менимче *куци же куцу*, учурда кара-кыргыздардын уруусу; Ге-гунь бул албетте Эне-Сай кыргыздарынын өлкөсү, ал эми синри же негизги нускасында берилгендей синли бул сары же сару, бул дагы кыргыздын уруусу: б.з.ч. III к. хундар *динлиндер* менен бир убакта өз-

¹ Бичурин Н.Я. боюнча, бул Кюэше, Гэгунь жана Цайли

дөрүнө чектеш, түрктөшкөн динлин уруулары – *кыргыз, кушчу жана сарыларды өзүнө каратышкан*»¹.

Байыркы **Египет булактарында** «сарды» же «шерды» деген уруу эскерилет. Анда бул уруулар «турша», «сакаруша», «акайваше» жана башка деңиз жээгиндеги элдер менен бирдикте б.з.ч. XIII–XII кылымдарда Египетке кол салгандыгы тууралуу айтылат. Бул окуялар Египет фараондорунун XIX династиясына тийиштүү, Мернепт I-нин Карнак жана Атрибистеги таш мамыларында – (б.з.ч. 1227-ж.), ошондой эле XX династиянын фараону Рамсес III-нүн, Мединет-Хабудагы Аммон храмындагы таш мамысында (б.з.ч. 1196-ж.) толук чагылдырылган².

Б.з.ч. VI кылымдын аягына V кылымдын башына таандык болгон байыркы персиялык шынаа түрүндөгү жазууларда, тактап айтканда, Сары элинин аталыштары Дарий I-дин Чоң Бехистун жазуусунда – *Zranka*, Дарий I-дин Перепольдук «Е» жазуусунда – *Zranka*, Дарий I-дин Накш-Рустам жазуусунда – *Zraka* жана Ксеркс I-дин жазуусунда – *Zranka*³ деп берилсе, Геродотто – *Сараггай*⁴, Страбондо – *Д(С)рангу*⁵, Птолемейде – *Саргам*⁶, Авестада – *Сайрима*⁷ деп берилет.

Алардын жашаган жерлери Ахеминоиддердин держава-сында (б.з.ч. 561–331-жж.) Зрака (Геродотто *Сарангиана*), Александр жана анын диадох, эпигондорунун убагында (б.з.ч.

¹ *Deguignes. Histoire generale des Huns etc.-Paris,1756.-T.I.-Partie 2.-P. LXXVI, LXXVII,LXII; Shlegel. La stele funeraire du Teghin-Giogh,1892.-P.42-44; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.I.-Отд.1.-СПб,1851.-С.17; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//ЖС.-СПб.1896.-Вып. III-IV.-С.227-456; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности/Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003-С.143*

² *Мюлштейн Ганс. Историческое значение вопроса об этрусках//ВДИ.-М., 1938,№4(5).-С.50-51*

³ *Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии.-Ашхабад, 1983.-С.6-7*

⁴ *Геродот. История в девяти книгах.-Л.,1972.-III 93,117;VII 67*

⁵ *См.: Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964*

⁶ *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.*

⁷ *Авеста, Яшт XIII, 143*

331–246-жж.) *Д(С)рангиана*, Борбордук Азиядагы Эллин мамлекеттеринин учурунда (б.з.ч. 246–226-жж.) Зарангиана (*Сарангиана*) деп айтылат¹.

Байыркы арий мифтеринде Падыша үч баласына өзүнүн ээликтерин бөлүп берет. Анын **Сар** (Салмдын) деген баласына тийген өлкө, анын аты менен «Саран» деп аталып, тарыхка «Серика», «Серендия» деген аттар менен түшкөн. Ал Турандын чыгышында, Алтай кырка тоосунан Сары деңизге чейинки аймакты камтыйт. Батыш булактарында бул жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет. **Иордан** (VI к.) «Готтордун келип чыгышы жана иштери» деген эмгегинде: «Скифия козу карынга окшош. Башталышында кууш, тар, кийин тегерек, кеңейип алыскы Хунндарга, Албанга жана Сереске чейин жетет»².

Серес деп, Кытайга жакын жашаган көчмөн-“варвар” урууларын санашкан. Серес Страбондо катталган³, Аполлодор “бактериалыктар өз империясын (ээликтерин) серес жана фрундардын жерлерине чейин кеңейтишти” деп жазат. **Дионисий Периегет** серес (Σηρες) жана фрун (Φρουνοι) элдери коңшу жашашат дейт. “**Страбон** жана Дионисийде кездешкен «фрун» аталышты, көпчүлүк карама-каршылыктарга карабай, азиялык хунндар менен байланыштырсак болот»⁴ деп жазат **Е.А.Томсон**.

Иордан мындай дейт: «Алыска созулган жана кеңири жайылган Скифия, чыгышта, алгач Каспий деңизинин боюнда жашашкан серес эли менен чектешет»⁵. Иордан хундарды, албандарды жана серести, бардыгын скиф деп атайт.

Птолемей азыркы Кытайдын территориясына синдер жана серлер деген эки элди жайгаштырат. Синдер серлерден түштүктө жайгашкан, алардын борбор шаары – Тина, Каттигар португалия ичкери жайгашкан⁶.

¹ Хлопин И.Н. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.43

² The Gothic History of Jordanes in English Version, with Introduction and Commentary by Charles Mierow.-New York,1960.-V

³ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964, XI,11,1

⁴ Thompson E.A. The Huns.-Blackwell Publishers, Oxford-Cambridge,1996.-P.25

⁵ The Gothic History of Jordanes in English Version.-New York,1960.-V

⁶ Томсон Дж. История древней географии.-М.,1953.-С.437-439

Бул жерде синдер Цинь империясынын эли – чыныгы кытайлар, алар Парфия менен Рим империясына жибек жиберешкен серлерден башка. Б.з.ч. 200-жылы греко-бактр падышасы Эвтидем өз ээликтерин чыгышта фаун (цянь) жана серлердин ээликтерине чейин кеңейтти” деген маалыматтар серлер синдерден мурда кездешет¹. Кийин Улуу Жибек жолундагы соода өнүгүп, Тарима бассейнинде жибекти жеткизишкендерге “серлер” деген ат берилген, бул аталыштын кытайларга эч кандай тиешеси жок².

Серлер жашаган өлкө “Серика” же “Сериндия” деп аталып, ал Е.А.Томсон боюнча, “бауттардан”, башкача айтканда тибеттик-боттордун түндүгүндө, Кашгардан түндүк Кытайга чейин созулган³. Бул территорияны ди уруусу ээлеген, буларды биз серлер менен окшоштурсак болот.

Карта 1. Сериндия же Серика өлкөсү

¹ Чебоксаров Н.А. К вопросу о происхождении китайцев//СЭ, 1947.-№ 1.-С.253

² Там же; Soothill W.E. China and West.-London,1925

³ Там же, с.431

Г.Коте “падыша скифтердин” же сактардын алгачкы эндоэтноними *sarraka* болгон деп санайт. Бул аталыш гректерде *Seraka* же *Siraka* деп пайда болот, аны **Геродот** “падыша скифтер” деп которот. Г.Коте *sərrəka* сөзүн Тянь-Шандын түштүгүндөгү – Серика, *Serica* (Птолемей, Плиний) өлкөсүнүн аталышы менен салыштырат¹, алардын жашоочулары – *Σῆρες*, *Serae* (серес, сер) – кытайлыктар эмес. Ошондой эле ал Армения менен Гирканиядагы² – *Σιρακηνή*³ (Сиракене) областары менен салыштырат.

*Σιρακηνοί*⁴, *Σιρακοί*⁵ же *Σίρακες*⁶, *Siraci*⁷ жана *Syraces*⁸ уруу аталыштарын Г.Коте “падыша скифтердин” аталыштары деп санайт. Муну менен Птоломейдеги *Σέρακα* шаары⁹, Певтингердин таблицасындагы *Seracol* (же *Seracae*)¹⁰, б.з. II кылымындагы танаис жазуусундагы *Σιραχοί*¹¹, Ольвиядагы *Σίραχος* өздүк аталышты¹² да салыштырат. Сарматтардын убагындагы Ольвиянын тегерегиндеги *Sai* (*Σατοι*) аталыш менен да этимологиялык байланыш бар¹³.

Г.Коте “падыша скифтердин” мекенин Согдиана деп эсептейт. Ал грекче *Sukutha* (байыркы перс тилинде *Suguda* = *Sogdien*), чыгыш арий тилиндеги *Saka* менен этимологиялык байланышы бар. Кийинчерээк “улуу падыша скифтердин” аты

¹ *Herrmann A. Seres//RE,1923.-Т.II.A, col.1678 sq.*

² *Kretsch-Hon'jgmann K. Σιρακηνή//RE,1929.-Т.III.A, col.282 sq.; Kretschmer K. Σίρακες//Ibid.,col.283 sq.*

³ *Ptol., 6,9,5; 5,12,4*

⁴ *Ptol., 5,8,12*

⁵ *Strab., XI,2,1*

⁶ *Strab., XI,5,8*

⁷ *Tacit., Ann.XII,15*

⁸ *Mela, I,19*

⁹ *Ptol., 8,12,14*

¹⁰ *9,2; см. также: Tab. Peut., 9,1 — Sorices*

¹¹ *Латышев В.В. Inscriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini.-СПБ.,1890.-Т. II,№ 423*

¹² *Там же.-Т.I,55*

¹³ На тот факт, что саи могут быть обозначением царских скифов, указывал уже В.Томашек (*Kritik, I, S. 721*). В советской литературе эту точку зрения отстаивал М.И. Артамонов (*Вопросы истории скифов в советской науке//ВДИ.М.,-1947.-С.76; Этногеография Скифии//Учен. зап. ЛГУ, сер. ист. наук,1949,№ 85, вып.13,с. 168*). Такого же мнения придерживался Б.Н.Граков (*Скифы, с. 40*)

алардын урпактары – б.з. II кылымында Бактрияны каратып алган са(ка)рауктардын (Sakarauka) аталышында сакталып келет¹.

Яксарт дарыясынын боюнда жашаган серлердин атынан ал дарыя Силис, кийин Сыр дарыя аталат². Кытай булактары боюнча бул жерде усундар жашашкан, алардын сырткы кел бетиндеги өзгөчөлүктөр Плиний айткандай серлерге мүнөздүү болушкан³.

Демек, эгерде жогоруда келтирилген маалыматтарга таянсак, анда серлер алгач Каспий деңизинин боюнда, Сыр дарыясынын боюнда (ага өз атын беришкен, же андан алышкан) жана Согдианада жашашкан. Алардын алгачкы өз аты – *sarraka* болгон. Серлер Гередоттун “падыша скифтери”, жана кытай булактарындагы усундар менен окшоштурулат. Птолемейдин синдери Цинь империясынын эли – чыныгы кытайлар, алар серлерден башка, “сер” аталышы Тарима бассейнинде жибекти жеткизишкендерге берилген ат, бул аталыштын кытайларга эч кандай тиешеси жок. Алардын жашаган өлкөсү “Серика” же “Сериндия” деп аталып, тибеттик-боттордун түндүгүндө, Кашгардан түндүк Кытайга чейин созулган. Бул территорияны ди уруусу ээлеген, алар серлер менен окшоштурулат. **Плиний** жана цейлондук элчилер серлерди узун бойлуу, сары чачтуу жана көк (жашыл) көздүү деп сүрөттөшөт.

Х.В.Хауссиг батыш (византиялык) булактарындагы серлерди кытай булактарындагы 薛延陀 се-янь-то уруусу менен окшоштурат⁴. Ф.Хирт, се-янь-то = *siät-dan-d'o* уруусунун аталышын орхон жазууларындагы сир жана тардуштар менен жакындаштырып, окшоштурат. Анын бул көз карашын В.Томсен, Э.Шаванн,

¹ Ptol., VI, 14, 14; Orosius, I, 2, 43; ср.: Apollod. ap. Strab., XI, 8, 2; Pomp. Trog., Proleg. ad 42 lib.; Lucian., Macrob., 15

² Хауссиг Г.В. К вопросу о происхождении гуннов//Византийский временник.- Т.38.-М.,1977.-С.63

³ Plinius. Hist. Nat., VI, 21: ipsos vero excedere hominum magnitudinem, rutilis comis, caeruleis oculis, oris sono truci... В комментариях к летописям Ханьского периода говорится об усунях, живущих на той же территории, что и серы, имеющих лазурно-голубые глаза, красные бороды и обладающих внешностью обезьян

⁴ Танхуйяо, цз. 96.-С.1726

Г.Е.Грумм-Гржимайло, А.Н.Бернштам жана башка илимпоздор кабыл алышкан.

Кытай булагы “**Танхуйяо**” алардын теги жөнүндө кийинкини айтат: «Алардын өздөрүнүн айтуусу боюнча *се* (siät-сир) уруусу болуп саналат. Байыркы заманда алар *яньто* элин алыш үчүн аларды уруу катары кыйратышкан. Ушундан алардын аты *се-янь-то* деп аталып калган»¹. «Тундяньда» бул версия төмөнкүчө берилет: «Се-янь-то теленин (төөлөс) өзгөчөлөнгөн уруусу. Илгери Янь Муюн-цзюнянын убагында,² сюннулардын шаньюю Хэцытоу өзүнүн 35 000 адамдан турган уруусун алып, се-янь-того келип кошулат. Балким, булар алардын урпактары. Се уруусу менен аралаш жашашат. Ошондуктан алар се-янь-то деп аталат. Экөө тең ту-цюеге көз каранды, бирок Юй-ду-цзюнь тоосунун чыгыш тарабында жашаган уруулар Ши-би каганына, ал эми Тань-хань тоосунун батыш тарабында жашагандар Шеху ябгуга көз каранды. Алардын башында И-нань (Ынан) турат. Тан династиясынын убагында, Чжэнь-гуаньдын башкаруу жылдарынын орто чендеринде, ал кытай ордосунан кудалашуу тууралуу элчилигин жөнөтүп, Пи-цзя кэ-хань болуп жарыяланган (Билге каган). Ал Улуу Түздүктүн түндүгүндө, Цзю-лунь (Керулен)³ дарыясынын түштүгүн ээлеген. Души фан-юй цзияо Ынан-Билге-кагандын «Улуу түздүктөгү Юй-ду-цзю (Ұтүкүн) тоосунда штабын уюштургандыгын айтат. Чыгышта анын ээлиги мо-хэге (мукри) чейин, батышта ту-цюеге чейин, түштүктө Ша-цзи менен, а түндүктө Цзю-лунь (Керулен)⁴ дарыясы менен чектешкен. Ушул эле баяндамадагы се-янь-толордун теги жөнүндөгү бөлүмүндө алар «сюннулардын (гунндардын) башкача айтканда теле уруусунун бөлөкчөлөнгөн уруу бутагы»⁵ деп айтылат.

¹ Танхуйяо, цз. 96.-С.1726

² То есть 350 г. н. э. В этом году сянь-бийский (сабирский) князь Муюн-цзюнь разгромил город Янь (совр. Пекин) и объявил себя императором

³ Тундянь, цз. 199, С.16 б – 17 а.

⁴ Души фан”юй цзияо, дз. 45.-С.1907; ср. Цзычжи тунцзянь, яз. 195.-С.6140

⁵ Там же.

Се-янь-то тобун гунндук биримдиктен башталган, теленин этносаясый жалпылыгына кошушат. Кыясы мындан мурунураак бул биримдиктин түркчө аталышы сир/шары болгон¹.

Б.з.ч. III-II кылымдардын аралыгында хунндук шаньюй Модэ *синь-ли* уруусун багындырат, алардын аталышын байыркы түрк рунь жазмаларындагы жана антикалык доордун авторлорунун чыгармаларындагы көк көздүү көчмөн серлер менен дал келет (Плиний). Ушул мезгилден баштап кытай тарыхый салты аларды хунндук, кийин төөлөстүк текке таандык деп жазат. Ушул эле жагдай, кыясы, б.з.ч. IV кылымда хунндук шаньюй Хэцытоуга баш ийген янь-толорго да тийиштүү болушу мүмкүн. Аягында түрк каганатынын доорунда аталган эки уруу ту-цюэ (түрктөргө) көз каранды болгон².

Ю.А.Зуев сир, сер, се (сир) жана синь-ли урууларын бир эле уруу деп жазат³. Буга далил катары, се-янь-толорду 650-жылы Чэбпикаган кыйраткандан кийин алардын мурдагы жашаган Үтүкүн тоосундагы аймак Синь-ли (Сирдик) тутуктугу деп аталгандыгын белгилейт⁴. Бул жогоруда келтирилген этнонимдин формаларын түз байланышта кароодо маанилүү жагдай. Чет жерликтерге болгон кытайлыктардын салтка айланган мамилеси боюнча көз карандысыздыгын жоготкон уруунун административдик райондорун кытай летопистерине биринчи түшүрүлгөн иероглифтик формада, аталышта аташкан.

¹ Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе// ТС,1975.-М.,1978.-С.102-129; Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии.-СПб.,1994.-С.42-45

² Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств.-С.107

³ Ю.А.Зуев «Вассалдык ээликтердеги аттардын эн тамгалары» (119-б) деген эмгегинде: «Шэ-ли = sia-lji (ri); варианттары: шэ-ли = sia-lji(ri), се-ли = zja-iji(ri) и ж.б. Бул аталыштардын түрк тилиндеги эквиваленти, «шары», «сары». «Цзынчжи тун-цзян» шэ-ли (сары) уругун беш түрк уруусунун катарында эскерет. Алар сыпи-сыбир, а-ши-на, чо, бо-ден, ар биринин округу түзүлүп Юньчжундук тутуквага бириккен; Кидандар шэ-лиге – сарыга төмөнкүдөй мүнөздөмө беришет: «Кидандык хандыкта бай жана белгилүү адамдар башын жолук менен ороону каалааса казынага он уй жана жүздөн жылкы, төө төлөшкөн. Кидандар мындай адамдарды «шэ-ли» дешкен». Танхуйяодо «шары» уруусу тууралуу акыркы эскерүү 765-жылы андагы Шэ-ли Чжоу округунун түзүлгөнүнө байланыштуу» («Танхуйяо», цз.73,с.1315)

⁴ Ушул жерде

VI-VII кылымдарда сирлер Түрк каганатынын составына киришкен, бирок, 619-ж көтөрүлүп, Түндүк Монголияда Эльтер династиясынын башчылыгы астында Сир каганатын түзүшкөн. 646-ж уйгурлар кол салып, мамлекетин кыйратышкан. Кийинчерээк сирлер түрктөрдүн көтөрүлүшүн колдоп, Экинчи Түрк каганатынын составына киришкен. Анын кыйрашынан кийин Иртыш бойлоруна жана Түндүк Алтайга чегинүүгө аргасыз болгон. Кыясы, калган уруулар тобу этнонимди алмаштырса керек. 735-ж. сирлер термини эскерилбей калган¹.

Н.В.Евкеев “Саруу/сары (шарнууд, шарайд) түрк-монгол этнониминин келип чыгышы байыркы болуп саналып, анын семантикасы “сары”. Лингвистердин берген баасы боюнча, түстүк символика этностордун дүйнөнүн тараптарына карата жайгашуусун аныктаган. Көпчүлүк түрк элдери үчүн кара – түндүк, ак – түштүк, көк – чыгыш жана сары – батыш тарапты билдирген. Бирок түстүк символика дүйнөнүн тараптарына башкача ылайык келиши мүмкүн, ал конкреттүү элдин маданий-салтынан жана географиялык жайгашуусунан көз каранды болгон.

Абакан жана Енисей дарыя аралыктарында жашаган, семантикалык жактан жакын *большар* (*булсар*) этноними – уруу аталышы, алгач байыркы түрк (енисей) жазууларында эскерилет. Кыргыздардын башчысы Барс-бег жана Эрен Улуг “кайраттуу, каарман булсар элине” таандык болушкан. Албетте, бул уруунун аталышында шар/сар “сары” деген түстүк символика жатат. Сару, сары (шар) этноними көпчүлүк түрк-монгол уруу жана уруктарынын аталыштарында эң жайылган жана негизги бөлүгү болуп саналат” деп белгилейт².

Булсар этноними bul+sar деген эки сөздөн туруп, иран. bul (bala), өзбек. balant – “чоң”, “улуу”, “бийик”, sar – “баш”, “башкы” деген маанилерди берип, “чоң”, “улуу”, “башкы” же “мамлекетте башкы орунду ээлеген” уруу деп которулат³. Булсар

¹ *Кляшторный С.Г.*, Савинов Д.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.41-49

² *Екеев Н.В.* Народы Алтае-Саян и кыргызы//Кыргызы.-Т.ХІ.-Б.,2011.-С.198

³ *Махпиров В.У.* Древнетюркская ономастика.-Алма-Ата,1990.-С.63

уруусу жөнүндө айтылган маалыматтарга далил катары, азыркы убакта кыргыздын саруу уруусунун курамында “бала саруу”¹ этноними ушул күнгө чейин сакталып келет. Көпчүлүк илимпоздор булсар жана бала саруу этнонимдерин окшоштуруп, бир этноним деп карашат.

Барс-бек (675-711-жж.)

840-жылы енисей кыргыздары (сарылар) Уйгур империясын талкалап, Эне-Сай дарыясынын жогорку агымынан Ангара дарыясына чейинки аралыкта Кыргыз кандыгын түзүшөт. Бул мамлекеттин башында “жети сары” жана “алты сары” деген аталыштагы уруулар турган. 840-жылдагы окуялар жөнүндө кыргыз тарыхчысы, профессор С.Аттокуров “Саруу уруусу байыркы кыргыз элинин бир бөлүгү... Алардын өкүлдөрү уйгурларды куугунтуктап отуруп Батыш Теңир-Тоого келип жеткенсийт”² деп жазат.

XII кылымдагы араб илимпозу, селжук султаны Маликшахтын дарыгери **Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвази** «Таба’и ал-хайаван» («Айбандардын табияты» 1120 ж.) деген эмгегинин «Түрктөр жөнүндөгү» бөлүмүндө мындай деп жазат: «Алардын ичинде (түрктөрдүн) кун аталган уруу топтору бар бар, алар Кыта-ханынын коркуп, Кытай жеринен келишти. Алар христиан-несториан болушкан. Өздөрүнүн жерлерин алар жайыттардын тардыгынан таштап кетишти. Алардын бири хорезмшах Икинджи ибн Кочкар эле. Кундардын артынан *каи* деп аталган эл ээрчиди (же куугунтуктады). Алар булардан (кундардан) көп жана күчтүү болчу. Алар буларды жайытта-

Эрен Улук

¹ *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.109; ушул автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1999.-740-б

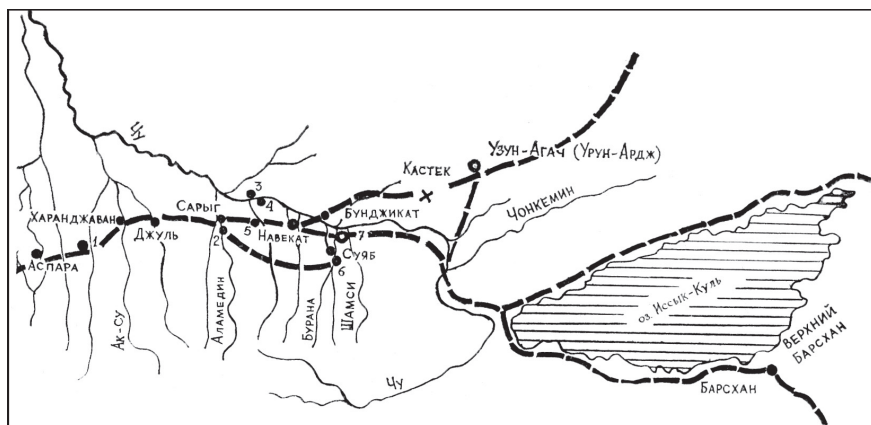
² *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-142-б

рынан кууп чыгышты. Кундар шарылардын (сарылар) жерине көчүп барышты, а шарылар түркмөндөрдүн жерине көчүштү. Түркмөндөр огуздардын чыгыш жерине көчүштү, огуздар Армян (Кара) деңизинин жанындагы печенектердин жерине көчүп барышты»¹.

Ушундай эле параллел маалыматты **Мухаммеда Ауфи** «Джавами ал-хикайат ва лавами ар-ривайат» (XIII к.) деген эмгегинде берет².

Марвази жана Ауфи кундардын жана кайлердин кысымы астында түркмөндөр өлкөсүнө кирген сарылардын жашаган жерин көрсөтүшкөн эмес.

В.В.Бартольд сарыларды IX-X кылымдагы Чүй өрөөнүндөгү Сарыг (шаары) аймагына орноткон. Бул шаардын урандылары Бишкек-Токмок трассасынын 35-38 км., азыркы Красная Речка айылы жайгашкан жер. Археологдордун изилдөөлөрүндө бул шаар VII кылымдарда пайда болуп, XII кылымдарда талкалангандай. Бул шаарды енесай кыргыздары (сарылар) курган деген гипотезалар бар. Ошол себептен шаар Сарыг деп аталган.

Карта 2. Чүй өрөөнүндөгү Сарыг шаарынын жайгашуусу³

¹ Шараф ал-Заман Тахир Марвази. Глава о тюрках//Труды сектора востоковедения АН КазССР.-Т.1.-А-Ата, 1959.-С.213

² Бартольд В.В. Сочинения.-Т.П.-Ч.1.-С.806

³ Горячева В. Д. Город Золотого верблюда.-Фрунзе,1988.-С.107

Х кылымдагы араб илимпозу **Кудамы ибн-Джафар** Сарыг шаары жөнүндө жазып калтырган. Түркмөн-совет тарыхчысы С.Г.Агаджанов “Кудамы ибн-Джафар мындай деп баяндайт, Сарык шаары “түргөштөрдүн борборунан” алыс эмес жайгашкан, ал эми түргөштөр “кара” жана “сары” – деп бөлүнүшүн биз башка булактардан билебиз. Кудамы ибн-Джафардын бул маалыматтары азыркы кыргыздардын “сары” же “сару” этнонимдери менен байланышы бар деп санайбыз. Балким Х кылымда “сары” – “сарыг” аталыштагы түрк тилдүү уруулар азыркы Кыргызстандын территориясына келип, түргөштөрдүн курамына кирип, кийин алар кыргыз урууларынын курамына кошулушу мүмкүн” – деп жазат¹.

С.Г.Агаджанов андан нары мындай деп жазат “Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвазинин (XII к.) Борбордук Азиядагы уруулардын миграциясы жөнүндөгү маалыматтары баарына белгилүү. Бирок, тилекке каршы Марвазинин бул текстери азыркы күнгө чейин кыргыздардын жана аларга коңшулаш элдердин этногенезин изилдөөдө булак катары колдонулбай, көңүл бурулбай келет. Кыргыздардын этногенезин изилдөөдө бул булак чоң кызыгууну туудурат”². Ошол 1959 жылдары С.Г.Агаджановдун айткандары ушул күнгө чейин кыргыз тарыхчыларынын көңүлүн бура элек.

Марвазидеги окуялар армян тарыхчысы **Матфей Эдесскийдин** 1050-1051-жж. огуздарды жана печенегдерди «сары чачтуулар» (хардеш) талкалады, а алар буга чейин «отц» эли тарабынан талкаланганы жөнүндө хроникасында берилет³. «Сары чачтар» тарабынан куугунтукталган огуздар менен печенегдер Византияга чейин оошкон. «Матфей Эдесскийдеги «хардеш» Марвази менен Ауфинин баяндамаларында эскерилген «сары» этноними болсо керек»⁴ деп жазат немец илимпозу **И.Маркварт**.

¹ Выступление С.Г.Агаджанова//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.160

² Ушул жерде

³ Chronique de Matthien d'Edesse, trad. Par. M. E. Dulaurier.-Paris,1858.-P.89

⁴ Marquart I. Über das Volkstum der Komanen.-Berlin,1914

«Сары» этноними түрк элдеринин арасында кеңири таралган: тубаларда – сарыг(к), сарыглар; казактарда – сары-кыпчак, сары-аргын, сегиз-сары, сары усун; түркмөндөрдө – сары жана эр сарылар; кара калпактарда – бес-сары ар-сары, сары; кыргыздарда – саруу, сары; хакастарда – сарыг; уйгурларда – сарыг-уйгур ж.б.

Тарыхчы, профессор **С.Аттокуров** “XV кылымдан тартып кыргыздардын Орто Азияда жана чыгыш Түркстанда жайылуу процесси башталып, аймакта саясий-согуштук күчкө айлана башташат. Ошондо алардын көк желеги, кашка таман тамгасы – Υ , “Көкө”, “Каратал” урааны пайда болгон. Бул фактынын өзү кыргыз наамасына анын бир татаал маселесин чечүүгө, кур дегенде туура багыт алууга жардам берет. Биринчиден кашка таман тамга Саруу уруусунун адепки тамгасы (кийин анын ар бир уругу өзүнчө тамгага өтүп кеткен), экинчиден Каратал баатыр ооз эки тарых боюнча дал саруулардын өкүлү. Кийин саруулар кыргыз союзунун жетекчиси болбой калгандан кийин ал белгилер башка белгилер менен алмашкан”¹ деп жазат.

Н.А.Аристов «кара-кыргыздардын түпкүлүктүү урууларын карап чыкканда, алардын ичинен эң жайылган, демек, башкы, негизги уруу саруу, башка формаларда сарикей, сарык, сары, негизинде – «сары» деген түрк сөзү жатат, ал түрк менен динлиндердин кошулмасынан чыккан, динлиндерден чачтарынын сарылыгын мураска алган аралашмаларга колдонулушу мүмкүн; кыргыздардын эң байыркы уруусу ушундай ат менен аталган, себеби енисей кыргыздарынын эки башкы уруулары – жети-сары жана алты-сары деген аталыштарды алып жүрүшкөн» деп жазат².

¹ *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-49-б

² *Аристов Н.А.* Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003-С.65

Саруу этнониминин этимологиясы

«Сары» деген сөз байыркы сөздөрдүн бири болгондуктан анын мааниси абдан көп. Тохар тилинде *A. tsar* жана *B. sar* «кол» дегенди билдирет¹. Кылыч кармаган, чабуул кылган кол – оң, ал эми коргоочу калкан кармаган, коргонуучу кол – сол. Ушул эле тилде *A. sar* жана *B. ser* «эже» дегенди билдирет². Так ушундай эле маанини еврей сөзү «сара» да берет.

Хетт тилинде *haššu* – «хан» дегенди билдирсе, анда *haššu-šara* – «ханыша» дегенди түшүндүрөт.

Аккад тилинде «*sarru*», «*setti*» – «хан» деген маанини берсе³, армян жана грузин тилдеринде «*sar*» – тоо жана бийикти туюнтат.

Баск тилинде «*seti*» – «түн, кеч» болсо, «*seru*» – асман маанисин берет.

Удмурт. *zarež*, манси. *сарис*, ханты. *sares, sarəs, tärəs*, авест. *zrauyō* – «деңиз» деген маанини берет.

Монг. *širga, šira*, венг. *sár, sárog, sárga*, япон. *široi* – «сары», чув. шурă «ак, агыш» жана сара «сары», «*šĕr*» – «жер» деген түшүнүктө колдонулат.

Санскрит тилинде *sar* 1) агуу, куюлуу 2) кетүү; чуркоо дегенди туюнтат⁴, ошондой эле **सर** I *sāra* 1. куугунтуктоо, коркутуу, чочутуу 2. а) чуркоо, б) басуу, в) жол. **सर** II *sāra* 1. а) күчтүү, б) бышык, в) каардуу, г) эң мыкты, д) баалуу, ж) түз. 2. а) дан, б) маңызы, в) күч, кубат, г) баалуу, д) байлык, ж) негиз, з) сок, нектар, и) суу маанилерди өзүнө камтыйт⁵.

«Сир», «шир» фарси тилинде «арстан» дегенди билдирсе, «сар» деген «баш, башкы» дегенди түшүндүргөн.

¹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.-Кн. II.-Тбилиси,1984.-С.785

² Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.764

³ Вильгельм Г. Древний народ хурриты.-М.,1992.-С.95

⁴ Санскритско-русский словарь.-М.,1987.-С.710

⁵ Там же.-С.727

Тува тилинде «езір» жана тофалар тилинде «esir» – «бүркүт» деген маанини билдирет. Кыргыз тилинде «сар» деген коршун¹ жырткыч канаттуу. Ал эми якут тилинде «эсир» «илегилекке окшогон куш» деген маанини берет.

Байыркы монгол тилинде «eseri, esiri, user» – «хан тактысы» дегенди туюнткан. Азыркы монгол тилинде «сар» – «ай», ал эми «шар» – «бука» дегенди билдирет.

Орто кылымдагы кидандардын «сары» деген сөзү ак сөөк элитаны түшүндүргөн.

Кыргыз тилинде сер, сир – көп; сер – 1. коюу, тез-тез, нык 2. калың 3. терең деген маанилерди берет. Ал эми «сара» – таза, терилген, эң жакшы, мыкты, «сардал» – сымбаттуу деген маанилерде колдонулат.²

Мындан сырткары «сары» чыгышта императордук (падышалык) түс катары колдонулган, бекеринен сары уруктары түзгөн Тоба-Вэй империясынын туусунун түсү сары болбогондур.

Кийинчерээк Батый хан түзгөн мамлекет – Алтын (Сары) Ордонун аталышынын да саруулар менен байланышы бар. В.В.Бартольддун бул жөнүндө айткан ойлору өзгөчө кызыгууну туудурат, ал өз эмгегинде мындай деп жазат: «...половцылардын (сарылардын) аты монгол мамлекети Алтын (Сары) Ордонун атына ооштурулган»³. Анткени сарылыр Джучи улусунун бир топ бөлүгүн түзгөн.

«Сар» деген сөздүн жогоруда айтылган маанисине байланыштуу, төмөндөгүдөй аскерий титулдар пайда болгон, мисалы: XVIII кылымдагы ногой ордосундагы башкаруучу титул *сераскер*. Түркмөн, Хива, Бухара, Кокон жана Алтышаар хандыктарындагы *сардар* (*сердар*, *сирдар*), *саркер*, *сарбас же сарбаз* аскерий титулдары. Европа жана орус армиясында *гусар* (куусар) – атчан аскер.

¹ Киргизско-русский словарь.-М.,1985.-С.137. Мындан нары КРС

² КРС.-С.136

³ Бартольд В.В. Кипчаки.-Сочинения.-Т.V.-М.,1968.-С.550-551

Мындан сырткары сарматтардын курамында Европага кеткен “сары” уруулары ал жакка барып, орто кылымдагы Европадагы рыцарлыктын пайда болушуна шарт түзгөн. Кийин «сар, сер же сир» деген сөздөн Европа ак сөөк-мырзаларына кайрылуу иретинде англистерде «*сер*», француздарда «*сир* жана *монсиньер*», италиялыктар менен испандарда «*сеньер*» («*сеньера*, *сеньерита*»), немистерде «*герр*» деген сөздөр келип чыккан. Ал эми байыркы Рим императорлорунун наамдары «*кесарь* (*кейсар*)», «*цезарь*», кийинчерээк алардан орус падышасы кабыл алган наам – «*царь*» деген титулдардын негизинде да «сар» деген сөзү жатат.

* * *

Кыргыз санжырасында Саруу уруусунун келип чыгышы тууралуу көптөгөн варианттар бар:

1. “Саруунун келип чыгышы боюнча элдик уламыш мындай: Саруунун энеси – кыпчактын кызы, токол аял экен. Ал боюнда болгондо, байбиче күнүлүк кылып, бир көзү ачыкты чакырып, токолдун баласы менин уулуман бийлик талашпайбы, ал уулбу, кызбы, ким болот деп сурайт. Көзү ачык аял ал уул бала экенин, ал төрөлсө, атасынын бийлигин ошол аларын айтат.

Байбиче, бир кемпирди жалдап, баланы өлтүрүш үчүн уу бересиң деп жумшайт. Кемпир уу ичирет, токол баланы төрөп өлөт. Бала “сапсары уу” болуп төрөлөт. Атасы баласын колуна алып, “сары бала экен, аты Саруу болсун” дейт. Ошондон ал саруу аталып кетет. Сары кийин баатыр чыгып, кол баштап, эл бийлеген адам болот”.

2. Куу уулдан – Босого, Жайыл, Булгар, Чоро, Кандабас, Сары, Кулунчак, Каңды, Көнөк. Булардын ичинен – Сары мыкты чыгып, баатыр чыгып, эл чаап, жылкы тийип, атагы жайылып, саруу чаап кетти деп жүрүп, Саруу аталып кетет¹.

3. Куу уулдан – Көбөш, андан Босого, Жайыл, Кандабас, Асыгалы, Кулунчак, Карача, Сапарбай. Жайылдан – Каратал, Каранай. Каранайдан – Саруу жана Кытай².

¹ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-227-б

² Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-5-б

4. Тоголок Молдо Куу уулдан – Асыгалы, Кандабас, Пичене, Килет, Кулансарык, Сапарбай деп, Пиченеден – Саруу уруусун чыгарат¹.

5. Куу уулдан – Жайыл, Чоң багыш, Саруу, Басыз, Мундуз².

6. Куу уулдан – Көбөш, андан Назар. Назардан – Көнөк, андан Ылдаш. Ылдаштан – Саруу, Сары деген аттан келип чыккан дешет³.

Ал эми Саруунун таралышынын варианттары андан көп:

1-вариантта Саруудан – Жамаке, андан Көнөк. Көнөктүн 3 аялы, 6 баласы болот. Анын 1-чи аялынан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай. 2-чи аялынан – Шыгай хандын кызынан – Эр Эшим. 3-чү аялынан – Кытайдын ханынын кызынан – Кошкулак, мындан Күркүрөө уругу тарайт⁴. Бирок башка санжырада Кошкулак менен Күркүрөө бир тууган деп айтылат⁵.

2-вариантта Саруудан – Көнөк, андан Төңтөрт, Тогунай, Күркүрөө, Жамаке, Тубай. Жамакеден – Кырк уул⁶.

3-вариантта Саруудан – Көнөк баатыр, андан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай, Күркүрөө, Кошкулак, Эшим⁷.

5-вариантта Саруудан – Көнөк баатыр, андан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай, Жамаке, Эшим, Кошкулак, Күркүрөө⁸.

6-вариантта Саруудан – Кырк уул, Тубай, Эшим. Тубайдан – Кубалак, Култай, Мураталы, Тагайберди, Төңтөрүк. Саруунун бир аялынан – Ногой, Шыгай, Боотерек. Ногой, Шыгай тукуму Күркүрөөнү жайлап жүрүп, Күркүрөө аталып кетет⁹.

7-вариантта Сарыдан – Кырк уул, Тубай, Эшим, Төңтөрт, Тогунай. Кырк уулдан – Келдей, Мачак, Бешкаман, Бишкен-

¹ *Тоголок Молдо*. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар.-2-китеп.-Б.,1991.-14-б

² *Асанбек Жангир уулу*. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

³ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскон,1958.-182-б

⁴ *Эсенкул Төрөкан уулу*. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-37-б

⁵ *Топоев Б.Абжалбек* – Молдо бала.-Б.,2006.-181-б

⁶ *Асанбек Жангир уулу*. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

⁷ *Молдошев А., Эргешов Алмазбек*. Кашкагамандар уруусу.-Б.,2008.-93-б

⁸ *Топоев Б.Абжалбек* – Молдо бала.-Б.,2006.-186-б

⁹ *Закиров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-228-229-б

дер. Тубайдан – Куулек, Култай, Мураталы, Тагайберди, Менди. Эшимден – Теңечим, Колпоч¹.

Жогорку варианттарды анализдеп биз төмөндөгүдөй чечимге келдик:

Куу уулдан – Көбөш, андан Жайыл.

Жайылдан – Каратал, Каранай.

Каранайдан – Саруу.

Саруудан – Жамаке, андан Көнөк. Көнөктүн 3 аялы, 7 баласы болот.

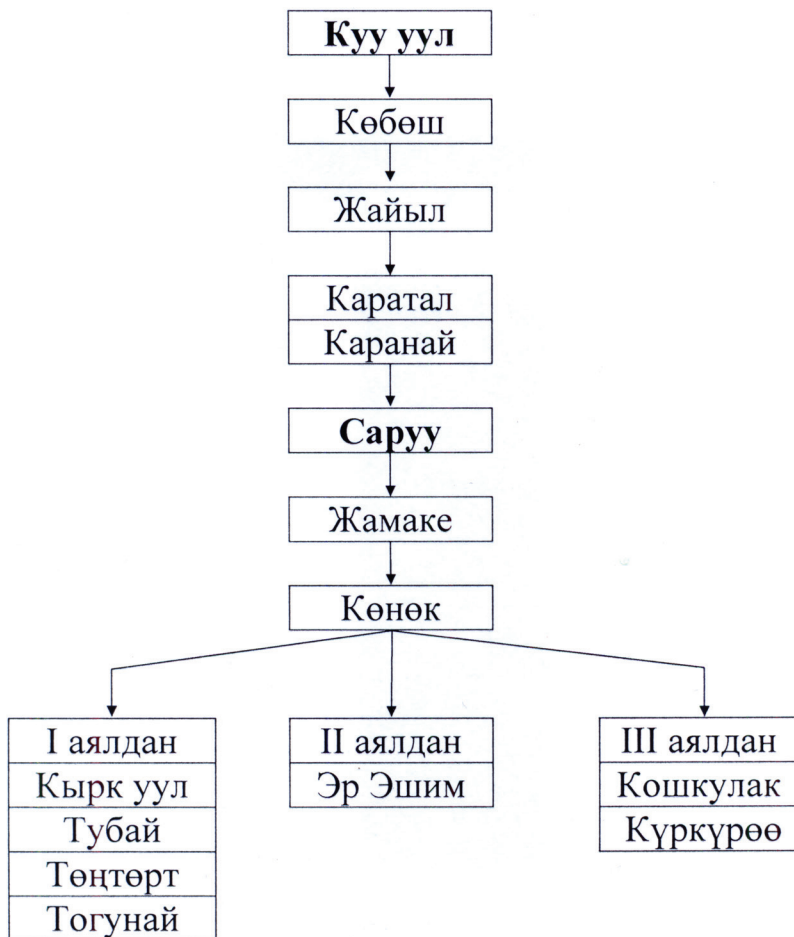
1-чи аялынан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай.

2-чи аялы, Шыгай хандын кызынан – Эр Эшим.

3-чү аялы, Кытайдын ханынын кызынан – Кошкулак, Күркүрөө.

¹ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскон,1958.-182-б

Схема 3. Саруу уруусунун бөлүнүшү

**КЫРК
УУЛ**

КЫРК УУЛ

Кыркуул саруу уруусунун курамындагы ири уруктардан болуп эсептелет.

Кыркуул этноними “кырк” жана + “уул” деген эки сөздөн турат. *Кырк* түрк тилинде 40 санды билдирип, байыркы арий тилинде *гурк* (гург) – “бөрү”, “карышкыр” маанисин туюнтат, ал эми “уул” же *оул*, *ойлан* деген сөздү түрколог-чыгыш таануучу, этнограф В.В.Радлов¹ “жоокер” деп которсо, В.Томсен² – “шахзаада” деп которот. Ошондой эле “*оул*” деген сөз “*огуз*, *ок* – “уруу” деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн. Демек жогорудагы айтылгандардын негизинде “кыркуул” деген этнонимдин негизинде: 1. “*кырк жоокер*”, “*кырк эр*”, же “*кырк шахзаада*”; 2. “*кырк бөрү*” же “*бөрүнүн уулдары*”; 3. “*кырк огуз*” же “*кырк уруу*” деген түшүнүктөр жатат.

Кырк саны “Манас” эпосунда көбүнчө сыйкырдуу мааниде кездешүүчү эпикалык сан. Мунун пайда болушу байыркы мезгилдерде адамдардын табият жана коом кубулуштарына, кереметтүү, укмуштуу көрүнүштөргө түшүнүү аракеттеринде сырын чече албаган нерселерди таасирдүү дух, касиеттүү күч катары кабылдоолордун үрп-адатка айланышы менен байланышкан. «Манаста» сөз сыйкыры сыяктуу эле сан сыйкыры кеңири тараган (мисалы үч, жети, тогуз ж.б.) Бирок, мында «кырк» деген сандын өзгөчө учурлары бар. Барыдан да анын

¹ АТИМ, I.-С.8

² *Thomsen V. Inscriptions de l’Orkhon//MSFO.-Helsingfors, 1896.-P.114*

кыргыздардын этногенезисинин («кыргыз») чечмелениши менен чиеленип турушу өтө кызыктуу. Ал эми жалпы алганда ар түрдүү жагдайларда колдонулган «кырк» саны эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдердеги тарыхынан бери карай турмуш-салтынан, дүйнө түшүнүмдөрүнөн ачык кабар берет.

Албетте, жогоруда айтылган «кырк» деген эпикалык сандын колдонулушу эч качан кокус жеринен болгон эмес. Казак окумуштуусу А.Маргулан: «Кырк – элге салт болгон касиеттүү сан – күчтүүлүктүн, биримдиктин белгиси. «Кырк уруу эл», кийинчерээк феодалдык коомдогу «кырк нөкөр», «кырк дос», «кырк чоро», «кырк вазир» деген туюнтмалар адегенде уруу башчыларынын чыгаан бир адамдын тегерегине топтолуп, биригишин билдирет»¹, – деп жазат.

В.В.Востров жана **М.С.Муканов** *кырк* уругу сары-уйсун уруусунун курамына киргенине байланыштуу, бул урукту байыркы усуньдардан келип чыгат деп санашат².

Этнонимдин паралелдери: кырк – зеравшан өзбектеринде³; кыркуйли – түркмөндө (салор)⁴; кырк – казакта (сары-уйсун)⁵; кырк – каракалпакта (ктай)⁶; кырк шоьмуьшли – ногойдо⁷, башкырда – кыркты, кырктар ж.б.

Көпчүлүк илимпоздор түрк элдеринин ичинде кеңи таралган кырк урууларын байыркы курыкандар менен байланыштырып, окшоштурушат. Култегинге арналган орхон жазуу эстелигинде «үч-курыкан» уруусу жөнүндө эскерилет⁸.

¹ Мухаметканов Н. Феникс – «Манас» жана Мухтар Ауэзов//«Ала-Тоо», 1988.-№ 8,103-6

² Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов... С. 31

³ Гребенкин А.Д. Узбеки.-Русский Туркестан.-Вып. II.-М., 1872.-С.4

⁴ Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение.-Труды ИИАЭ АН Туркменской ССР.-Т. VI, серия этнографии.-Ашхабад, 1962.-С.61

⁵ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата, 1968.-С.30

⁶ Документы архива хивинских ханов, с. 141, 227

⁷ Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты.-М.-Л., 1940.-С.134

⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л., 1951.-С.29

Азыркы учурга чейин этнонимдин биринчи, «үч» деген, түрк тилиндеги бөлүгү гана чечмеленип келген. Этнонимдин экинчи бөлүгү «*курукан*»ды чечмелөөнүн көптөгөн аракеттери жемиштүү болбой келген.

Г.В.Ксенофонов боюнча “курукан” этноними буряттардын “хюргэн-кюргэн” жана тунгустардын “курокан, куракан, курэ-кэн” – “күйөө бала” деген сөздөрүнөн келип чыгат¹. Чынында эле, Рашид-ад-дин боюнча, Чингисхандын бардык күйөө балдары өздөрүнүн атына кошумча “куркан” (“күйөө бала”) деген титулду алышкан². Чингис кийин хан болуп шайлангандан кийин, хорчи-аткычтардан жан сакчыларды түзүп, аларды түрк сөзү менен “курук” (корук) деп атаган³.

1972-жылы гана А.Ф.Елаев тарабынан «*курукан*» термини бүгүнкү күндө Түндүк Байкалдагы эвенктерде *курокан*, *куракан*, *курийэн* түрүндө колдонулуп келерин аныктаган⁴. Андан мурун бул факт Е.И.Титов тарабынан белгиленген⁵. Азыраак жумшартылган – *хүригэн*, *хүрьгэн*, *хүргэн* формасында монголдордо, батыш жана чыгыш буряттарда колдонулат. Бирок байыркыда кыясы «*курукан*» термининин айтылуусунда эвенктерде жана монголдордо айырмачылык аз болсо керек. Байыркы монгол тилинде ал «*küriken*» деп айтылат, ал араб окумуштуусу Замахшаринин⁶ монгол сөздүгүндө чагылдырылган. Кызыктуусу аталган транскрипцияга жакын бул термин түркмен тилинде «*köreken*» деп сакталган⁷. Бул терминди которгондо бардык учурда «*күйөө бала*» дегенди билдирет. Муну менен биз «*үч-курукан*» этнонимин «*үч күйөө бала*» – үч уруу деп которсок болот. Демек үч уруулук союздун составына байыркы түрктөрдөн башка, «*куру-*

¹ Ксенофонов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов.-Т.1.-Кн.1.-Якутск,1992.-С.195

² Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-Т.1.-М.-Л.,1952.-С.175

³ Рашид-ад-дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.158

⁴ Свинин В.В. Основные этапы древней истории населения побережья озера Байкал//Древняя история народов юга Восточной Сибири.-Иркутск,1974.-С.20

⁵ Титов Е.И. Тунгусско-русский словарь.-Иркутск,1926.-С.85

⁶ Свинин В.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.20

⁷ Малов С.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.397

кан» этнониминин тилдик анализине жана акыркы археологиялык маалыматтарга таянсак, кыясы тунгус жана монгол тилдүү жашоочулардын топтору да кирсе керек.

Ал эми тарыхчы Б.З.Нанзатов «үч курыкан» этнонимин «үч аскерий кошуун» деп, жаңы окулушун сунуштайт. Мындай окулушту ал “Байыркы түрк сөздүгүндөгү” qoǵıya~qurıqan – “кошуун, аскер лагери” деген маанидеги сөздөрдү «курыкан» этноними менен байланыштырат. Ошол себептен Б.З.Нанзатов, түрк тилдүү көчмөн – курыкандар отурукташкан жана тайгадагы жергиликтүү калкка карата басып алуучу катары чыгышкан деп божомолдойт¹.

Болжолу, эзелки өткөн заманда эки фратриалдуу уруу болгон, алардын бири өздөрүнүн келип чыгышын Күн (кун), башкасы Куу (куба) менен байланыштырышкан. Бул эки уруу кудреттүү хунндардын бөлүкчөсү болушу мүмкүн². Демек, “куры” (хор?) куба (куман?) менен окшоштурулуп, ага хундан келип чыккан “кун” (кан) деген сөз кошулуп, “куры”+ “кун” (кан)=курыкан этнонимин аталышын пайда кылышы да мүмкүн.

Курыкандар жөнүндө байыркы кытай булактарында төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет: “Ту-ли-гань [骨利幹³, 骨利幹] уруусунун жылкылары адатта тамгага ээ болушкан эмес. Анын ордуна кулактары жана тумшуктары менен айырмаланышкан. Гулигандардын аттары Цзе-гулардын⁴ аттарына окшош, айырмачылыгы аз гана. Цзе-гулардын аттарына тамга басышат”⁵.

Тан-шуда жазылган боюнча гулигандар уйгурлардын бир мууну⁶, бирок Танхуйяодо (цэ 3, цз. 98, стр. 1744) уйгурларга

¹ Нанзатов Б.З. К этногенезу бурят по материалам этнонимии//Народы и культуры Сибири. Взаимодействие как фактор формирования и модернизации.-Вып. 2.-Иркутск,2003.-С.30

² Дугаров Д.С, 1993, с. 230-231

³ Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам).-СПб.,1899.-С.49

⁴ Кыргыздар

⁵ Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН КазССР.-Т.8.-1960.-С.97,132

⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Т.І.-М.-Л.,1951.-С.301

арналган атайын бөлүмүндө бул аталыш эскерилбейт¹. Этнонимдин чечмелениши Хирт менен Э.Шванн² тарабынан жүргүзүлүп, алар гу-ли-гандарды (байыркы k'u-lyi(gi)-kan) орхон руникалык жазууларындагы курыкандар менен окшоштурушкан³. Курыкан этноними куркан же кўкән формасында Рашид-ад-диндин «Джами ат таварих» аттуу эмгегинде кездешип, «алар учурда (XIII-XIV кк.) монголдор деген аталыштагы элдерге таандык экенин, бирок башында алардын аталышы мындай болбогонун» билдирет⁴. Х.В.Хауссенг бул терминди тюрк лексикасынан которгон котормосунда: «куры» = «батыш» жана «кан» = титул («тоо»?)⁵, – деп түшүндүрөт.

Тан-шу боюнча: «Гу-ли-гань Ханхайдан⁶ түндүктө жайгашкан... Сонун аттарды багышат, баштары төөгө окшош, күчтүү жана бойлуу, алар күнүнө бир нече жүз ли⁷ аралыкты чуркап өтө алышат. Алардын жерлери түндүктө деңизге чейин созулуп, борбордон (Кытайдан) кыйла алыс. А эгер түндүктө деңиздин аркы өйүзүнө өтсөң, (ал жерде) күндөр узун, түндөр кыска»⁸. Танхуйяо боюнча: «Гу-ли-гандар Ханьхайдан (Хангай) түндүк тарабынын түндүгүндө жайгашкан. Эки сыңзин (эркин) менен биргелешип жашашат. Алардын өлкөсү түндүктө муздуу деңиз (Байкөл) менен чектешкен»⁹.

Көрүп тургандай Танхуйяонун маалыматтары курыкандардын курамы жана алардын жайгашкан жерлери боюнча көбүрөөк так көрсөтмө берүүдө. Биринчиден, ал Тан-шуну толуктап, курыкандардын эки эркин менен жашашын билдирүүдө. Бул билдирүү Күлтегиндин жазуусундагы ¹⁰ «үч-куры-

¹ Танхуйяо, цэ 3, цз. 98.-С.1744

² *Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux.*-St. Pb.,1903.-P.341

³ *Малов С.Е.* Памятники древне-тюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.415

⁴ *Рашид-ад-дин.* Сборник летописей.-Т.І.-М.-Л.,1952.-С.77

⁵ *Haussig H.W.* Theophylaktis Exkurs über die skythischen Völker.-Byzantion vol.23.-1953.P.337a

⁶ МНРдин борбордук бөлүгүндөгү Ханхай тоо кыркасы

⁷ 100 ли = 40 км.

⁸ *Бичурин Н.Я.,* Указ. соч., с. 348; Тан-шу, цз. 217 б, стр. 11 а.

⁹ *Зуев Ю.А.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.102

¹⁰ *Малов С.Е.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.38

кан” = “үч уруу эркин” курыкан деген белги менен дал келүүдө. Алар кыргыздар менен отуз татарлардын (чыгышта) ортосунда жайланышкан.

1-сүрөт. Курыкан (кытай сүрөтү, Д. Позднеев боюнча)

Экинчиден, курыкандардын түндүк чек арасы жөнүндөгү маалымат аларды Алтайдан чыгышыраак жана Саян тоолорунан түндүгүрөөк жайгаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Курыкандардын жайгашуусу боюнча тагыраак координаттарды Юаньшиден¹ табабыз. Ан-кэ-ла (Ангара) дарыясынын жашоочулары жөнүндө айтканда ал жылнаамада мындай деп баяндалайт: “Алар Цзи-ли-Цзи-сы² баш ийет. Тай-дудан (Дайду) 25 миң лиден ашык алыс аралыкта турушат. Алардын тили Цзи-ли-Цзи-сылардын тилинен кыйла айырмаланат. Күндөр узак, түндөр кыска... Бул Тан-шуда жазылган Гу-ли-гань өлкөсү”.

Ушул эле жылнаамада Ангаранын жашоочулары Гу-ли (кури, хори) деген термин менен аталган³. Так ушундай эле ата-

¹ Юаньши, цз. 63, стр. 19 а.

² Кыргыздар

³ Cleaves F.W. Qapqanas-Qampqanas, Harvard Journal of Asiatic Studies.-Vol.19.-1956.-No 3-4.-P.400

лыш менен алар, X кылымга таандык болгон араб жылнаамасы “Худуд ал-Алам” да белгилүү болушкан. Ал таң калыштуу тактыкта кытай маалыматтарын кайталайт: “Кури (тексте *هوربكان* – *фури*), Хирхизлерге таандык уруунун аталышы... Башка Хирхизлер алардын тилин билишпейт”¹. Бул маалыматтар биздин тизмедеги курыкандар менен курилердин (кори, хори) бир экенин таанууга мүмкүндүк берет. Муну В.В.Бартольд, кийин В.Ф.Минорский, П.Пелльо жана Л.Амби болжолдошкон. Муну менен бирге бул бириктирүү кысма, курыкандардын «үчүнчү» эркинин табууга жардам берет. Ал Тонукөккө арналып коюлган эстеликтин текстинде белгиленген жана Танхуйяодо «жоголгон» *кэ-ли* (кори) уруусу болуусу мүмкүн, кийинчерээк Гу Цзуюянын айтуусу боюнча кидандардын курамына кирип кеткен.

Генеалогиялык мифтерге таянсак, хорилердин байыркы мекени катары ошол эле жогорку Лена бассейни жана Ольхон аралы болуп эсептелет. Бурят изилдөөчүлөрү хорилерди курыкандардын генетикалык мураскорлору катары карашат. Хори жана курыкандардын уруу аталыштарынын окшоштугу тууралуу буга чейин академик В.В.Бартольд, А.П.Окладников, П.Пелльо жана В.Ф.Минорский айтышкан.

IX-X кк. Ангарада жашашкан фури же кори уруулары жөнүндө араб-перс булактарында айтылат. Араб алфавитинде «к» жана «ф» тамгалары оңой алмашаарын эске алуу менен изилдөөчүлөр кээде «фури» уруу аталышын «кори» деп эсептешет.

2-сүрөт. Оор куралданган курыкан жоокери

¹ *Hudud al-Alam*. Translated and annotated by V. P. Minorsky.-London, 1937.-P.94

Кытай булактарында Ашинанын ата-бабалары болгон гунндардын – хэлянь уруусунун тилинде “фули”, түркчө “бөрү” деген сөз сакталып калган. В.Банг “бөрү” сөзү түрк тили менен түшүндүрүлбөйт деп белгилейт¹. Бирок бул убакка чейин байыркы түрк сөзү – «*boḡ*»нүн индо-арийлик прототиби көрсөтүлүп калган эле: согд. *wyrk*, авест. *vəhrka*, байыркы перс. *vrkāna*, хотаносак. *birgga*².

3-сурөт. Карахан мамлекетинин желеги

Гу-ли-гань~гуриган~курукан варианттардан калыстык түрдө Г.Н.Румянцев кури – (~ хори) ~ фури уңгусун бөлүп алган³. Т.А.Бертагаев бул уңгуну *бури-*, *гури-* деген варианттар менен толуктап, *-ган* ~ *-кан* морфемасын учурдагы *-ган* ~ *-хан* этнонимде бириктирүүчү аффикс болуп эсептелет деп жазат⁴.

Кыргыздар жөнүндө айтканда, жазуу булактарында “хора” – “кара” эпитети көп кайталанат. Ошондой эле эпитетти биз XVII к. якуттардан да “кара-кангаластардан”, ошондой эле “хоролордон” кездештиребиз. “Хара” сөзү якут тилинин акалаган говорунда толугу менен “хоро” деп айтылышы мүмкүн. Кыргыздар жөнүндө эскерилген булактарында жана якут элдик чыгармаларда кездешкен “курукан” уруусу “хорохаана” уруусу болушу мүмкүн⁵. Эгерде андай боло турган болсо, кыргыз тилинде “курукан” – “карахан” болушу мүмкүн.

Тарыхтагы Карахан мамлекетин ким түзгөндүгү азырκα убакка чейин белгисиз. Жогорку илимий фактыларга таянып,

¹ *Bang W.* Ueber die türkischen Namen einigen Grosskatzen//Keleti Szemle.-T. XVII,1917.-S.129

² *Korsch Th.* Türkische Etymologien//Festschrift V.Thomsen.-Leipzig,1912.-S.199-200; *Pritsak O.* Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren.-Wiesbaden, 1955.-S.93-94

³ *Румянцев Г.Н.* Происхождение хоринских бурят.-Улан-Удэ,1962.-С.125

⁴ *Бертагаев Т.А.* Этнолингвистические этюды о племенах Центральной Азии// Исследования по истории и филологии Центральной Азии.-Улан-Удэ,1976-С.35

⁵ *Николаев С.И.* Выступления//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.159

Карахан мамлекетин түзүүдө “курукан” уруусунун канчалык тиешеси бар? Негизинен Карахан мамлекетинде карлук, ягма, чигил уруулары чоң роль ойногон. “Карахандардын династиясы чигил уруусунан келип чыгышы мүмкүн” деп жазат Ө.Караев¹.

О.Прицак “кара” деген “түндүктү” билдирет, Саян-Алтайдагы алгачкы түрк мамлекетинин башчылары “кара-хан” же “кара-хакан” деген титулдарды алып жүрүшкөн дейт². Чигил орто.-перс. тилинде *sihil* “кырк” дегенди билдирет. Тарыхчы Б.Турал кыргыздын кырк уул уругун байыркы чик жана чигил уруулары менен байланыштырат. Карахан мамлекетинин желегинде “жэбе, анын үстүнөн үчтөн турган үч белги турат”, ал үч белгилерди “үч курыкан”, “үч карлык”, “үч чигил” менен салыштырсак болот. Карахан мамлекетин түзүүдө кыргыз урууларынын ролу чоң десек жаңылышпайбыз.

IX кылымдын биринчи жарымында кун урууларынын (В.П. Яйленко боюнча курыкандар) чоң тобу жана каи (С.М. Ахинжанов боюнча кимак-уранкайлар), монгол талааларынан кидандар менен сүрүп чыгарылып, Батыш Сибирге, Түндүк Джунгарияга жана Түндүк-Чыгыш Жети-Сууга жылышат. Ал жерден алар түрк урууларынын башка топтору – шары (сары) жана басмылдар (алат) менен кошулуп, аралашышат. Бул жаңы бирикмеде эки негизги топ – кун-командар жана шары-половецтер сакталып калат³.

Болжолу, эзелки өткөн заманда эки фратриалдуу уруу болгон, алардын бири өздөрүнүн келип чыгышын Кун (кун), башкасы Куу (куба) менен байланыштырышкан. Бул эки уруу кудреттүү хунндардын бөлүкчөсү болушу мүмкүн⁴. Демек, курыкан этноними “куру” (хор?) куба (куман?) менен окшоштурулган жана хундан келип чыккан “кун” (кан) деген эки сөздүн кошулмасынан турат.

¹ *Караев О.* История Караханидского каганата.-Фрунзе, 1983.-С.86

² Ушул жерде.-С.87

³ *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. -СПб.,2000.-С.127

⁴ *Дугаров Д.С.* К проблеме происхождения хонгодоров//Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск,1993.-С.230-231

В.В.Бартольд жана В.Ф.Минорский “Кун элинин атын, чыгыш булактарында Кури деп окууга болот” деп көрсөтүшкөн. Ушул себептен В.П.Яйленко бул элди курыкандар менен окшоштуруп, аларды бирдей деп билген¹. Демек, курыкандардын көпчүлүк бөлүгү батышка кетиши мүмкүн, алардын бир бөлүгү башкырлардын курамына кувакан уруусу катары кирген, буряттар алардын калып калган бөлүгүнүн урпактары².

Р.Г.Кузеев кувакандарды Рашид ад-диндеги кўкән же куркан уруусу менен окшоштуруп, аларды кувакандардын ата-бабасы деп санайт. Ошондой эле “Кувакандардын уламыштарында алардын ата-бабалары Алтайдан, Байкалдан келгендиги айтылат. Кувакандардын курамында кыркуле жана кырктар деген уруктар бар” деп жазат³.

Демек, курыкандар – Тан-шуда “гу-ли-гань”, Юань-шиде “кули-ангу-хэшэ”, араб-перс булактарында “фури”, Рашид-аддинде “кури”, Орхон-енисей жазуусунда “үч-курыкан” деген аталыштарда белгилүү болуп, илимпоздордун айтуусу боюнча “үч күйөө бала”, “үч кошун”, “үч уруу” деген маанилерди берген. В.В.Бартольд, В.Ф.Минорский жана В.П.Яйленко боюнча курыкандар – кун уруулары болуп, IX кылымдын биринчи жарымында монгол талааларынан кидандар менен сүрүп чыгарылып, Батыш Сибирге, Түндүк Джунгарияга жана Түндүк-Чыгыш Жети-Сууга келишет. Ал жерден алар түрк урууларынын башка топтору – шары (сары) жана басмылдар (алат) менен кошулуп, аралашышат. Курыкандар түрк элдеринин (кыргыз, башкыр, каракалпак, түркмөн ж.б) этногенезинде чоң ролду ойношот. Буга далил катары курыкандардын уруктарын алардын арасынан көрсөк болот. №4 таблицаны карагыла. Ал эми курыкандардын уруктары саруу уруусунун курамында “кырк уул”, “беш каман” ж.б. урук аталыштарында сакталып келет.

¹ *Яйленко В.П.* Миграция кунов-курыкан из Южной Сибири в Поднепровье в свете письменных и археологических источников//Проблемы археологии Степной Евразии.-Кемерово,1987.-С.153

² *Дугаров Д.С.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.231

³ *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.269-270

Таблица 3.

Племена	Кырк уул (Саруу)	Чи = (tsi = čiy) чиг	Сы-ize = si-k'iet. изгиль	Си-ize = yiei (hai)- k'iet. чигиль	Кырк — каракалпак	Кыркты, кырктар башкыр	Кырк — казак (сары- уйсун)
Тамга	└,┘	└└	≡	±∧	┘	┘,┘	┘

Таблица 4.

Уруу жана уруктардын аттары	Кыргыз	Казак (сары-уйсун)	Өзбек	Каракалпак	Ногой	Башкыр	Түркмөн	Ойрот, калмак	Бурят	Хакас	Алтай	Тува	Якут	Монгол (жалаир)	Керейит	Катаган
Кыркуул	+															
Кырк		+														
Кырк юз			+													
Кырк				+												
Кырк уруу, кыркуйле					+											
Кыркуйле, кырк, кыркты						+										
Каркын, кыркуйле							+									
Гурвуд								+								
Хори									+							
Хори										+						
Кырк, хори											+					
Хори												+				
Хори													+			
Куркин														+		
Кыркын															+	
Кыркжилик																+

Санжыра боюнча кырк уул уругу төмөндөгүдөй бөлүнөт:

Кырк уулдан – *Байсу, Кулчу (Кулчуке), Кулсейит.*

Байсудан – Келдей, Мачак, Бешкаман.

Келдейден – Тампагар (Данбагар), Көчүм, Кодол, Шаек, Эр Эшим, Кабай, Жабай, Бешим. Тамгасы — ┘.

Мачактан – Бегилдик, Бешим. Тамгасы — ┘.

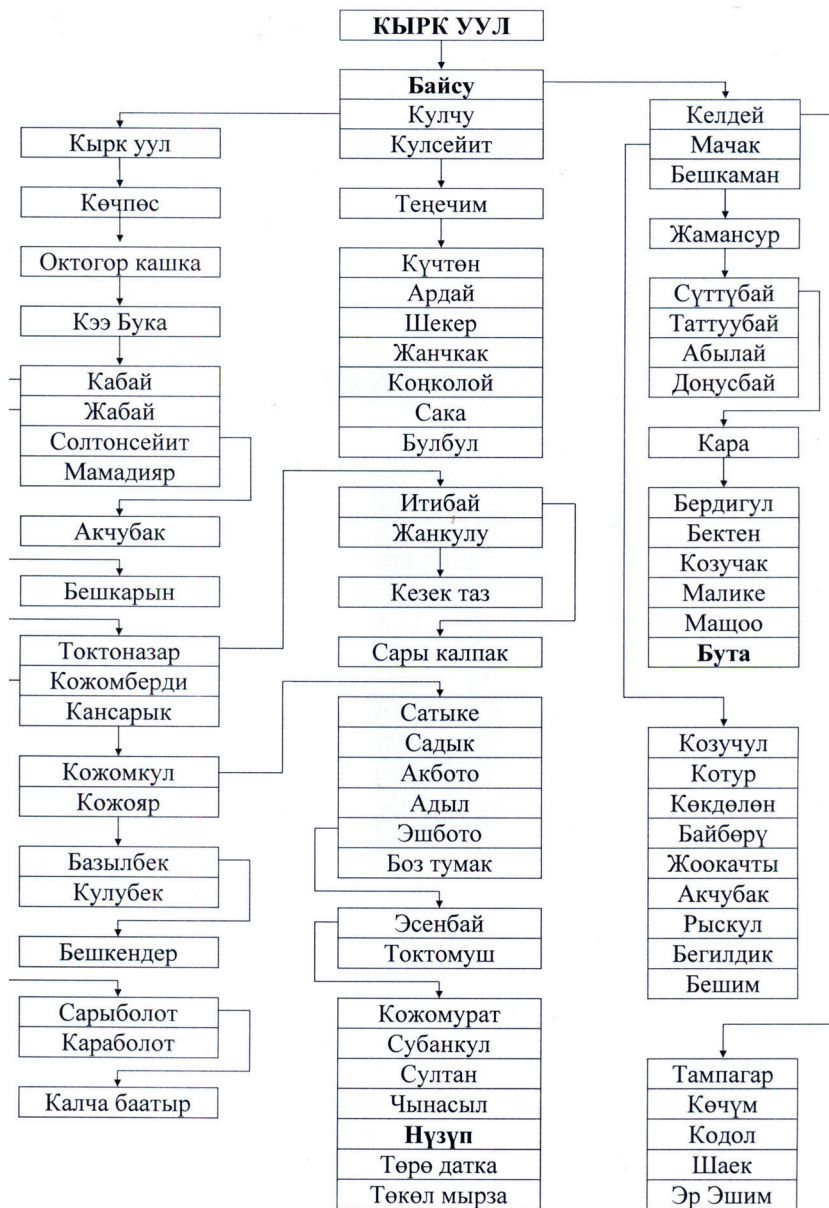
Бешкамандан – Жамансур (Жапасур), андан Сүттүбай, Таг-
туубай, Абылай, Донусбай. Тамгасы — □□.

Кулчудан – Теңечин (Теңечим), андан Күчтөн, Ардай, Ше-
кер, Жанчкак, Коңолой, Сака, Булбул деген уруктар тарайт.
Тамгасы — □□.

Кулсейиттен – Кырк уул, андан Көчпөс (Жылбас), андан
Октогор кашка. Октогор кашкадан – Кээ Бука, андан Кабай, Жа-
бай, Солтонсейит, Мамайя (Мамадияр). Тамгасы — □□.

Схема 4. Кырк уул уругунун бөлүнүшү

БАЙСУ

Байсу – байыркы кыргыз урууларынын бири. Учурда Кырк уул уруусунун курамына кирген этнонимдин аталышы. Көпчүлүк илимпоздор байсу уругун кытай жылнаамаларындагы байси уруусу менен байланыштырышат. Алар тууралуу тарыхый булактарда төмөнкүдөй маалыматтар кездешет:

Н.Я.Бичурин “Тан династиясынын тарыхынан” байси тууралуу мындай деген маалыматтарды которот: “Байси 白霽 байыркы Сяньбилердин жерлеринде көчмөн жашоосун өткөрүшкөн, ал борбордон 5 000 ли аралыкта түндүк-чыгышта орун алып, Тунло жана Пугу менен чектешкен аймакта жердешкен. Байсилер Сеяньтодон төмөн, Юечжи дарыясынын жээгинде Лын-хин тоосунун этегинде отурукташышкан. Түштүгүндө Киданга (такалган). Бул аймакты тегерете ченегенде 2 000 лини түзөт, аймак тоолор менен курчалган. Аскери 10 000 адамды түзгөн. Жаныбарлага мергенчилик кылуу менен азык табышкан. Кийимин кызыл териден тигишкен. Аялдары жез билерик, жез коңгуроолорду тагынышат. Алар үч аймакка бөлүнүшкөн: Гюй-янь 居延, У-жо-му 無若沒, Хуан-шуй 潢水. Алардын башчыларынын баары тукюес Хйелихандын вассалдары болуп, Сыгин 俟斤 деп аталышкан. Чжен-гуаньдын өкүлдөрү хан сарайга эки ирет келишкен. Жыйынтыгында алар ээлеген жерлердин бир бөлүгү Даньянь округу деп аталып, а бир аймак Гюй-янь округуна айланган. Ал эми Сыгиндер өздөрү ал жерлердин башчылыгына коюлган. Хянь-кидин бийлигинин 5-жылында (660-ж.) Ли Хань-чжу Гюй-яньдын жетекчилигине коюлган. А анын дүйнө салышы менен ал орунду анын кичү иниси Кюйду ээлеген. Андан кийин эч кандай маалымат жок”.

Н.В.Кюнер “[Бай]си сюннунун өз алдынча бир мууну, Хуан-шуй дарыясынан түндүктө жашашат. Бул сяньбилер жердеген илгерки жерлер. Аталган жерлер борбордон 5 000 ли аралыкта түндүк-чыгышта жайгашкан. Чыгышта алар *мохэ*, батышта *туцзюэ*, түштүктө *кидань*, түндүктө *улохуньдар* менен чектеш-

кен. Өлкөнүн айланасы 2 000 лини түзүп, төрт тарабы тоолор менен курчалган.

Жергиликтүү калк мергенчиликти мыкты өздөштүргөн, жана кызыл териден кийимдин жакаларын жасаганды жакшы көрүшкөн. Аялдары жез билерик, жез коңгуроолорду тагынышат. Салттары жалпысынан кидандардыкы менен окшош.

40 000 түтүн дулунь-хэцаинь уруусу бар. 10 000 адамдан ашык турган мыкты аскерге ээ.

3-жылы алардын башчысы Чжэнгуань (629-ж.) элчи жиберип, тартуу кылууга жергиликтүү кол өнөрчүлөр жасаган буюмдарды беришкен”¹.

“Байси мамлекети – сунндардын мууну. Байегудан чыгыш тарапта жайгашып, Мохэлердин кошунасы болуп эсептелет. Мыкты аскери 10 000 адамдан турат. (Мохэ) менен бирге Сйелиге (Сары) баш ийген. Салты жана адаттары туцзюэлердикине окшош.

Чжэнгуань (647-ж.) бийлигинин 21-жылында [байси] Тан династиясына салыкты алып келет; [алардын] элчиси (Кытайдын борборуна) келет. Алардын жерлерин рангдар менен жайгаштырып, Чжэньянчжоу округун түзүшүп, алардын башчысын цыши 45 кылышты.

Бул окуянын алдында [Тан императору] Тайцзун туцзюэлерди багындырат. Алардын вассалдары агаларын шивей наамы менен сыйлашат деп ойлошкон, Шамонун адамдары парча кездемелерди жакшы көрүшкөн. Анда Тайцзун алыскы аймактардан келген [вассалдарды хан сарайга] чакырып, аларга сүйгөн кездемелерин белек кылат. Ал кездемелер оймолуу эле, анда жибек жиптен жасалган ийримдер кагаз жиптери менен өрүлгөн; бул түстүү сүрөт ой келди ыргытылган гүлдөрдү жана жемиштерди сүрөттөгөн. Алардын [бай-си] кызматы ар түрдүү болгон, башчылары алган сыйлыктары тууралуу маалыматтар таркатылып турган, алар [кытай] ханына жакын болушуп, хан сарай тарабынан сыйга татышкан.

¹ Кюнгер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.-М.,1961.-С.50

Сяньциндин бийлигинин (660-ж.) 5-жылында старшина Ли Хань-шуну (же ше) Цзюйяньдык дуду кызматына отургузушат. Ли Хань-шу каза болгондо анын ордуна кичүү иниси Цюедуну коюшат. Мындан кийин [байси тууралуу] маалыматтар үзүлгөн”¹.

Кытай булагы “Суй-шу” Тянь-Шанды жердеген ондон ашык телэ урууларын атайт. Анда бай-силер жөнүндө мындай маалымат кездешет: “Кан-го мамлекетинен түндүктө, А-де-шуй дарыясына коңшулаш, жашаган тогуз уруунун ичинде, **比 悉** Би-си же **北 悉** Бэй-си уруусу жашайт”².

Г.Е.Грум-Гржимайло “Алгачкы жолу б.з.ч. IV кылымда телэс урууларынын курамында бай-си деген аталыш менен кытай жыл наамаларында эскерилет: “Бай-си Халхадан түндүгүрөөк жана Байыркудан түштүгүрөөк аймакта өздөрүнүн көчмөн жашоосун өткөрүшкөн. Батышта алардын жерлери *тун-ло* жана *лу-гу* урууларынын ээлиги менен чектешкендиктен Толы менен Керулен дагы алардын территориясына кирген. Се-янь-толордун Толыга карай жылышында алар чыгышка карай жер которушуп, Юэ-чжи өрөөнүн ээлешкен. А түндүккө карай ээлеген аймагы кидан ээлиги менен чектелген. Юэ-си областы Чан-туфу менен Мукдендин ортосунда жайгашкан. Акыркы жолу 660-жылы эскерилет”³.

Бай-си уруусунун аталышын **Ю.А.Зуев** монголдордун куян/киян/кыян термини менен окшоштурат⁴.

Рашид-ад-Диндин “Кыйан – бул агым, тоону жарып чыгып ылдыйды көздөй аккан шар, күчтүү суу агымы”⁵ деп жазат.

Куян жана Тянь-янь аталыштары Улуу Хингандын этектериндеги огуздардын чөйрөсүндө кездешет. Хингандык огуз-

¹ Кюнер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.50

² Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров.-СПб.,1899.-С.39

³ Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л., 1926.-С. 250

⁴ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.68

⁵ Рашид ад-Дин. Сборник летописей.-Т.І.-Кн.1.-М.-Л.,1952.-С.154

дардын басымдуу бөлүгү кытай булактарында “агым” дегенди туюндурат. Башкача айтканда 白霽, бай-си “ак агым”¹.

Куян/киян урууларынын ээлеген аймагы Забайкальенин² аймактарынан баштап Улуу Хингандын түштүк бөлүгүндөгү Шара-мурэн (Силяо-хэ) дарыясынын бассейнине чейин жайкалган. VII кылымдын орто ченинде кыйралган Сеянто каганатынын вассалдык жерлери Тандык райондоштурууда “округдарга” (чжоу) бөлүштүрүлгөн. “Тянь-янь округу бай-си уруусу ээлеген аймакта түзүлгөн. Цзюйянь округу бай-си уруусунун бир бөлүгү жайгашкан аймакты камтыган”³. Тянь-янь жана Цзюйянь аталыштарынын бай-си уруусунун ар кайсы топторуна таандык кылуу алар географиялык жактан айырмалоо үчүн гана пайдаланылган: мындай учурда аларды алмаштыруу же бириктирүү толугу менен мүмкүн.

Шара-мурэн бассейнинде, тактап айтканда анын оң куймасынын жана Лэнсин тоосунун тегерегиндеги аймактарда 霽 си (бай-си) уруусу протомонголдук уруу 奚 *xi* менен биргеликте жашашкан. Өз кезегинде бул уруу кошуна жайгашкан протомонголдук кидандар менен тууган болушкан.

Уйгур-тибеттик документтерде ал тууралуу мындай деп айтылат: “Бул мамлекеттин чыгыш тарабында бир уруу орун алган, аны тибеттиктер – He (хи), кытайлар – He-se (хи-си), а түрктөр – Dad-ari”⁴ деп аташат. Түрктөр чындыгында аларды *tatabi* деп аташкан, бул ирандык атоого – *tata ari* (агын суу, шаркыратма) дегенге туура келет.

¹ Зуев Ю.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.66

² Цэнь Чжунмянь. Туцзюэ цзи ши (Сборник материалов по истории тюрков).- Пекин, 1958.-С.751

³ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии.-Новосибирск, 1989.-С.24.; Оуян Сю. Синь Тан шу (История династии Тан. Новая редакция)// Серия «Бо-на».-Пекин, 1958.-Гл. 436, с. 298, л. 2б.

⁴ *Bacot J. Reconnaissance en Haut Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIII-e siècle//JA.-Vol.254.-2.-1956.-P.145; 1007-жылы Чжун-цзин провинциясында Дадин областы негизделет. “Дадин уезди (Шара-мурэн дарыясынын түштүк жээги) – бул убагында бай-си уруусу ээлеген жерлер”. Ошол эле эмгектин дагы бир жеринде ал мындай деген: “хи жана си – бул Чжун-цзин жериндеги мамлекеттин аталышы”, деп жазат летописец (Тото. Ляо ши//Серия «Бо-на». Пекин, 1958, гл. 39, с. 182, л. 1б)*

Киян/кыян термини юэчжи-тохарлардын гинекократтык жети уруусунун башкы космогондук символдорунун бири болуп, алар айга сыйынышкан. Куян/хуян – хунну менен сяньби урууларынын хандык фамилиясы болуп эсептелген.

Ма Чан-шоунун айтуусу боюнча “хунну уругу хуянь жана сяньбийлик тобалардын ортосунда ар дайым үйлөнүү салты болуп келген. “Ши цзи”нин “Хунндар” жөнүндөгү бапында **Сыма Цянь** Маодундун учурундагы окуялардын тегерегинде төмөнкүлөрдү айткан: “Бардык сановниктер атадан калган мурасты ээлеп, ордун басып калышат. Үч уруу *хуань*, *лань* жана кийинчерээк пайда болгон *сюйбу* хуннуларда белгилүү уруу болуп эсептелинген”¹.

Ушул мисалга байланыштуу Тандык комментатор **Янь Ши-гу** жазат: “Хуянь – учурдагы сяньбийлердин уругу хуянь, сяньбийлерде лань уругу да бар”². Б.з.ч. 40–50-жылдардагы окуялар боюнча “Хоу Хань шунун” “Түштүк хунну” бапында: “Шаньюйдун уруусу – Си Люань-ди. Хуннуларда бөлөк төрт белгилүү уруулар болгон. Алар *хуянь*, *сюйбу*, *лань* жана *цюлинь*. Булар ар дайым шаньюй менен үйлөнүшкөн. Кытайлыктар Хуянь уруусунун башчысын князь (гун) дебей, падыша (ван) деп аташкан. Бул аталыш аларды шаньюйдун туугандарынан жогорку баскычка коёт. Хуянь уруусу сол канатты түзгөн, ал эми лань жана сюйбу – оң канат болгон”, деп³ айтылат. Мындай оң, сол канат болуп бөлүнүү байыркы дуальдык бөлүнүү системасынан калган. Ал эми хуннунун төрт бөлөк уруулары шаньюй менен үйлөнүшү дуальдык уруу бөлүнүүгө караштуу десек болот.

Куяан/кыян⁴ (көптүк мааниде кият/кыят) – XII-XIII кылымдарда Чыгыш Монголияны жердеген “ак татарлардын” аты болгон, кийин монголдор мамлекетинде хандык уруунун аталышы

¹ Свод известий . . . -Т.I.-С.17

² Там же.-С.24

³ Там же.-С.680

⁴ Кият термини Саган-Сэцэнде *kiyad* фомасында кездешет (Саган-Сэцэн. 1990.-С.51,55)

Чынгызхан
(1162-1227-жж.)

болуп калган¹. Кыян уруусунан даңктуу Улуу Чынгыз хан чыккан.

“Тан-шуда” ки-би, ань-мань жана ба-си-ми уруулары эскертилет.

В.Томсен² ба-си-ми менен орхон жазууларындагы, башкача айтканда, Бильгекаганга³ (хан Могилян (683-735) арналган жазуу эстелигиндеги **𐰉𐰺𐰽** басмыл этнонимин салыштырат. Бүгүнкү күндө В.Томсендин гипотезасы толугу менен кабыл алынган⁴. Ба-си-милер өздөрүнүн теги боюнча алар телес уруусуна таандык болгонуна карабай, карлуктар сыяктуу уйгур союзунун курамына киришкен.

Басмылдардын келип чыгышы тууралуу кызыктуу гипотезаны **Н.А.Аристов** сунуштаган⁵. Ал басмыл менен аргын казактардын Орто Жүзүнүн составында бир эле урууну туюндурат жана бул терминдер бирдей мааниде (“аралаш уруу”). “**Марка Полонун** жазууларындагы Тандюк өлкөсүнүн сүрөттөлүшүндө айтылат, анда христиандар басымдуулук кылат, аларды аргондор деп аташкан, бул гасмюль дегенди туюндурат. Бул тууралуу Pauthier, Ducangенин „Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis” деген эмгегинде мындай деген түшүндүрмө берген, басмул деген аталышта византиялыктарда француздар менен гректерден пайда болгон метистер аталган. Аристовдун пикири боюнча бул аталышты алар түрктөрдөн алган, анткени

¹ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы «Дайк-Пресс», 2002.-С.68

² Thomsen V. Inscriptions de l’Orkhon déchifé, Memoires de la Société Finno-Ougrienne, 1896. P. 178, № 88

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.- М.-Л.,1959.-С.11,20

⁴ Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков.- Л.,1946.-С.82,134

⁵ Аристов А.Н. Заметки об этническом составе тюркских племен//ЖС.-СПб.,1896.-С.91; Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.256

XIII кылымда Монголияда аргын ушул маанисинде колдонулган. Мындан аргындар басмылдардын тукуму деп эсептесек болот. Басмылдардын аралаш уруулардан келип чыгышы тууралуу гипотезаны мындайча далилдесе болот: ал учурда уйгур элинин курамында “тогуз”, карлуктарда – “үч”, Жети-Суулук түрктөрдө – “он” уруусу болсо, басмылдардыкы – “кырк” деген санга жеткен. Бирок окумуштуу бул гипотезаны толук кандуу колдобойт. Буга себеп кытай тарыхы. Мында V кылымда жашаган а-лунь же аргын гаогюй уруусуна таандык уруктар тууралуу айтылат. “Си-юй-тун-вень-чжэ”ге таянсак, алар алгач Чыгыш Тарбатайдагы Кобук дарыясынын жээгиндеги өрөөндү жердешкен, тактап айтканда курлуктардан түштүк-батыш аймакта. Кыясы ошол жерден түштүккө Чыгыш Тянь-Шаньдын этегине жер которушкан. Бирок, бул көчүүнүн убактысы бизге белгисиз¹.

“Цзынжи тунзян” (720-ж.) мындай маалымат берет: “басмылдардын династиялык уруусу *а-ши-на*² 4 болуп эсептелип, алар өздөрү ту-цюэден келип чыккан”³. Ушул эле жерде басмылдардын жердеген жери Бэйтин аталган (Бешбалык, Гучен районундагы Богдашан тоосу).

В.В.Радлов басмылдарды түрк каганатынын үстөмдүгү алдында болгон карлук⁴ урууларынын бири деп эсептеген⁵. Бирок, бул пикир жогоруда айтылган “Цзычжи тунцяньда” берилген маалыматка дал келбейт.

Байыркы түрк сөздүгүндөгү “басмыл” (*basmil*) сөзүнүн уңгусу – “*vas*” – 1.кысым көрсөтүү; 2. коюу (печать); 3.басуу, көтөрө билүү; 4. кол салуу, басып калуу; 5. ээ болуу” деген маанилерди берет⁶.

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.256

² Цзычжи тунзянь, цз. 78, с.1429

³ Цзычжи тунзянь, цз. 212, с.6742

⁴ Кыргыздын саруу жана чоң багыш урууларынын курамында мачак уругу бар. Бул урукту илимпоздор карлук уругундагы “мажаки” этноними менен байланыштырышат (Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе.,1990.-С.53)

⁵ Radloff W. W. Die alttürkischen Inschriften der Mongols.-St.-Pb.,1894.-P.424,453

⁶ DTS.-С.85

Илимпоздор кытай булактарындагы бай-си, араб булактарындагы басмыл уруусун антикалык булактардагы *пасиан* жана *апасиак* – сак уруулары менен окшоштурушат. Бул жөнүндө грек тарыхчысы **Страбон** “Каспий денизинен башталган аймактарды жердеген скифтердин көпчүлүгү *дай* же *даи* деп аталышат. Алардын чыгыш тарабында орун алган уруулар массагет менен сак деген аттардын ээлери, а калгандарын жалпылай *скифтер* деп аташат. Бирок алардын ар биринин өзүнө тиешелүү уруу аталышы бар. Алардын баары жалпысынан көчмөн калктар. Бул көчмөндөрдүн ичинен гректерден Бактрианды тартып алган уруулар өзгөчө таанымал. Тактап айтканда алар: *аси*, *пасиан*, *тохар* жана *са(ка)раук*, алар Иаксарттын аркы өйүзүндөгү сактар ээлеген жана сактар менен согдиандын областтарына жакын областтардан көчүп келишкен” деп жазат¹.

С.М.Абрамзон байыркы телелердеги “пу-гу”, “бай-си” урууларынын энчилүү аттарын бүгүнкү кыргыздардагы бугу, байсу (саруу) этностук аталыштары менен жалпылыкта карайт².

Тарыхчы **Т.Акеров** “Б.з. V кылымдарына таандык кытай булактарында *бай-си* уруусу кыргыздар (хегу) менен бирге теленин 15 уруулук конфедерациясынын катарына кирет. Аталган конфедерация Борбордук Азиянын көпчүлүк бөлүгүн, анын ичинде Чыгыш Түркстанды да ээлешкен. Бай-силер Чыгыш Түркстанда жана Жунгарияда жашашкан. Кыргыздын саруу уруусунун структурасында байыркы бай-синин аты “байсу” формасында сакталган. Бул өз кезегинде кыргыздар менен байси уруусунун ортосунда этногенетикалык байланыштын болгонунан кабар берет” деп жазат³. Андан нары Т.Акеров “басмылдар алтайлык кимактардын этногенезине түздөн-түз катышы бар. Кимактарды илимий чөйрөдө кумоси эли менен жакындаштырышат. Мындай жагдай басмылдар менен кимактардын туугандык байланы-

¹ *Страбон*. География в 17 книгах. -М.,1964.-Книга XI.-VIII,2.-С.483

² *Абрамзон С.М.* Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе.,1990.-С.65

³ *Акеров Т.* Древние кыргызы и Великая степь. -Б.,2005.-С.131-132

шынан кабар берет”¹ дейт. Ооба, бай-си уруусу теле-огуздардын уруу союзуна киришкен. Бул огуздардын составына кирген си (хи) жана Маньжуриянын хисцтери (кумо-хи) болгон. Так ушу огуз союзуна кирген бай-си уруусу Иртыш тарапка жер которушуп Кимак каганатын түзүшкөн. Ал каганаттын курамына өз-дөрүнө тектик жактан жакын этникалык уйгур-огуздук уруулар кирген. Аларды толугу менен ак урянхайлар деп аташкан².

Ал эми Аль Марвази чыгыш сарылардын ээликтери жөнүндө: “Кытай (өлкөсүнө) тарапка бараткандар Саджудан (Шачжоу) жарым айлык жол жүргөндө шары уруусуна келишет, алар Басмыл деп аталган кол башчысы менен белгилүү. Булар бул жерге исламдан, сүннөттөн коркуп, качып келишкен”³. Аталган ээлик Карахандар мамлекетинен чыгышта, орто кылымдагы Чыгыш Түркстандагы Хатун Сыны шаарынын жанында. Бул жөнүндө: “Саясий абалдын өзгөрүшүнөн улам басмылдардын андан аркы тагдыры шары тобунун чыгыш бөлүгү менен байланыштуу болгон. Шары уруусунан кыргыздарды көрсөк болот, анткени ошол учурдун тарыхчылары кыргыз уруусу сарууну кыпчактын шары уруусуна алмаштырып алышы мүмкүн жана биринчилерди экинчилердин чыгыш тобу деп кабыл алышы болжолдуу” деп жазат тарыхчы Т.Акеров⁴.

XI кылымдагы булактарга таянсак (аль-Марвази, Ауфи ж.б.), анда шары (сары) уруусунун бир группасы батышка кетпей, Талас өрөөнүнө көчүп келишет. Ал жерден алар “исламдан, сүннөттөн коркуп”, Карахан мамлекетинин чыгыш бөлүгүнө кетишет. Бул жерден өзүнүн курамына басмыл, чумул, ябаку

¹ Ушул жерде.-С.165

² Урянхайцы состояли из двух отделов: белых и черных. Это утверждение нам представляется весьма примечательным, ибо у многих кочевых тюркских племен разделение на черную и белую кости, было обычным явлением. При этом обозначение «саха ураанхай» следует отнести к тому, что они принадлежали к черным (серым) урянхайцам, обычно их принято считать монголоязычными

³ *Ахинжанов С.М.* Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989. С. 185.

⁴ *Акеров Т.* Көрсөтүлгөн эмгек-С.165

уруктарын кошуп, кийин Жети-Сууга көчүп келишет¹. Буга далил катары саруу уруусунун курамында *кырк уул, байсу, мачак, бешкаман (бешкуман), куулек, жабагы, тогузбай, байтөбөт* этнонимдери сакталып келет.

Азыркы убакта байыркы бай-си этнониминин аталышы кырк уул уругунун курамында “байсу” (“байзу”) формасында сакталып калган.

Санжыра боюнча Кырк уулдан – Байсу, андан *Келдей (Көлдөй), Мачак, Беш каман*.

Келдей

*Алалуу жылкы айдаган,
Алтайды түрө жайлаган,
Сөдөгөй токум токунган,
Тал кабыгын курчанган,
Аркардан жаа тартынган,
Акжөкөр мынтык асынган,
Сур найзасы колунда,
Сурнай, чоорчу жолунда,
Көлдөйбай көчүн көрдүңбү...*

Келдей Кырк уул уруусунун курамындагы ири урук. Келдей кээ бир санжыраларда Көлдөй деп да айтылат. Урааны «Кыркуул». Тамгасы – Т “бөрү тамга”.

Келдей (Көлдөйбай) эл арасындагы уламыш боюнча Алтын Ордодо ханга жакын болуп, анын жан сакчыларынын башчысы болуп кызмат өтөйт. Бул кызматтагылар салыктан бошотулушкан, ошол себептен ал көп дүнүйө топтойт. Алтын Ордо хандыгы талкалангандан кийин, ал бир нече төөгө артылган байлык менен Таласка келет. Алгач Капканын оозунда, кийин

¹ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек-С.166

Таластагы азыркы Боотерек айылынын тегерегинде отурат. Буга далил катары Талас дарыясынын оң жээгинде (Боотерек айылынын маңдайында) эски келдей уругунун мүрзөсү бар. Бир нече жыл отургандан кийин ал жакшы жер издеп, Чүйгө Суусамыр аркылуу көчөт, буга далил катары Суусамыр жайлоосунда “Көлдөйдүн супасы” деген жердин аталышы сакталып калган. Чүйдө Ала-Арча жана Аламүдүн дарыяларынын ортолугуна келип турат, бирок кайра Таласка, алгачкы жерине көчүп кетет. Ал жактан дагы жер издеп, Чаткал кырка тоолорун ашып, азыркы Ноокен районунун территориясына келип, көп жыл туруп калат. Ошол жерди сүрөттөп “Кекилик учпас кең татыр, Келдейбайдын жери экен” деп айтышкан экен. Келдей уруктары көбөйүп, азыркы Ноокен районунун Шайдан-Сайынан Нарын дарыясынын боюна чейин отурукташышат. Ал жерлерде “Келдейдин ташы”, “Келдей арык”, “Саруу арык” деген топонимикалык аталыштар азыркы күнгө чейин сакталып келет. Кийин, тарыхый кырдаалдардын натыйжасында азыркы Аксы районунун Тегене деген жерине келишип, андан Ак-Жол, Ак-Сай, Ак-Суу, Жолборсту, Кара-Суу, Күрп-Сай, Кызыл-Бейит, Кызыл-Жар, Разан-Сай, Сөгөт-Сай, Токтогул районунун Чоң-Арык, Ак-Тектир айылдарына жер которушкан. Ал жерлерден алар Кербен, Кара-Көл, Таш-Көмүр шаарларына, Шамалдуу-Сай, Кызыл-Жар-12, Токтогул кичи-шаарчаларына тарашкан.

Ал эми Келдейбай Таластан Ноокенге көчкөндө анын улуу балдары Боотеректе, мурдагы конушунда калышат. Кийин казак-кыргыз, кыргыз-калмак согуштарында ал жерди коргоп көпчүлүгү курман болушат.

Келдейлер чегинип, тоо таянып азыркы Калба суусунун боюна келишип, анын чыгыш жагында Данбагар айылын негиздешет. Совет бийлиги убагында Данбагар айылындагы келдейлерди Калба суусунун батыш жагына көчүрүшүп, “Калба” колхозун уюштурушат. Ал эми Данбагар айылына кушчу уруусунун өкүлдөрү көчүп келишип жашап калышат. 1970-жылдары алар ылдый Кара-Суу айылына көчүрүлүп, Данбагар айылынын

орду колхоздун айдоо аянтына айланат. Азыркы учурда ал жерлер кушчу уруусунун жерлери болуп калды. Бирок бул жерде келдейлерге тиешелүү “Данбагар”, “Келдей арык” деген топонимикалык аталыштар сакталып келет. Данбагар айылындагы келдейлердин урпактары ушул күнгө чейин азыркы Калба айылында турушат.

Келдей уругунун жогоруда айтылгандай өзүнүн тамгасы гана болбостон анын туусу да болуптур. Тууну Келдейдин эң кичүү аялынын баласы Бабаш баатыр же Туулу Бабаш алып жүрүптүр. Ал азыркы Ноокен районунун Бабаш-Ата тоосунда жашап, анын эң бийик жеринде тууну сактачу экен. Кийин Бабаш баатыр курман болгондон кийин, анын урпактарынан Аксылык келдейлер бир жортуулга алып кетишип, ошол бойдон ал туу жоголуптур. Туунун түсү көк, бетине алтын жип менен келдейдин – тамгасы түшүрүлгөн экен. Ал эми азыркы убакта Бабаш баатырдын урпактары Кочкор-Ата кичи шаарчасынын жанында Коммунизм айылында турушат. Алар ошол Бабаш баатыр туу сактаган жердин орду азыр да Бабаш-Ата тоосунда бар дешти.

Келдей уругунан атактуу Бекназар, Эр Эшим, Калыгул баатырлар чыгышкан. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч романындагы Бекназар баатыр жана Эр Эшим реалдуу инсандар болуп, эл-жерин душмандардан коргошкон. Бул айтылган эки баатыр генерал Черняевдин аскерлери менен Ташкендин алдындагы салгылашууга катышышат. Алар Алымкул аталык курман болгондон кийин жигиттери менен Аксыга, Тегенеге кайтып келишет. Эшим кийин орус баскынчыларына каршы Полот хан жетектеген көтөрүлүшкө катышат. Ал согушта көптөгөн эрдиктерди көрсөтүп, курман болот. Бул эрдиктери үчүн Эр Эшим деп аталат. Ага арналып салынган күмбөз азыркы күнгө чейин Ала-Бука районунда турат.

Бекназар баатыр өз жерине кайтып келип, жөн эле отуруп калбай, орустарга каршы жаңы күч топтой баштайт. Кыргыз жерин басып келген орус баскынчылары менен согушкучу кел-

беген кыргыз феодалдары, жоокерлери топтолуп, баскынчыларга каршы салгылашууга аттанып жаткан Бекназар баатырды ууландырып өлтүрүшөт. Бекназар баатырдын сөөгү азыркы Аксы районуна караштуу Ак-Жол айылындагы Көл мазарга коюлган.

Келдей уругунан атактуу Жангарач бий, Осмонбек болуш, граждандык согуштун баатырлары – Арстаналы Осмонбеков, Эсенгелдиев Даңканай, Майрыков Субанкулдар чыккан. Алар Кыргыз жергесинде Совет бийлигин орнотууда чоң ролду ойношкон. Басмачыларга каршы күрөштө көп эрдиктерди көрсөтүп, ошол кездеги Совет өкмөтүнүн эң жогорку сыйлыгы “Кызыл Туу” ордени менен сыйланышкан.

“Аккан арыктан суу агат” дегендей, кийин аталган уруудан комузчулар Ниязалы Борош уулу, Дүйшөбай уулу Бөкөтай, Токтосун Тыныбеков, жазуучулар Темиркул Үмөталиев, Абдылда Жолдошев, Төлөгөн Касымбеков, акын Тынчтыкбек Нурманбетов, балерина Айсулуу Токомбаева, эстрада ырчысы Айчүрөк Иманалиева, профессор Ашырайым Акматова, СССРдин күрөш боюнча 3 жолку, Кыргыз ССРнин 7 жолку чемпиону Текеев Дербиш жана башкалар чыгышкан.

Я.Р.Винников боюнча Саруудан – Кыркуул, андан Байсу. Байсудан – Келдей, андан Карабурча, Жаил, Рыскул, Акмат, Кожо-жалгап, Байтөбөт. Байтөбөттөн – Аккозу, Сүтэмген, Балапан, Жоогашты, Итэмген¹.

Кыргыз санжырасында Келдей уругунун таралышы төмөндөгүчө берилет: “Кырк уулдан – Кулчу, Кулсейит, Байсу. Байсудан – Келдей, Мачак жана Бешкаман”. Келдейден – Тампагар (Данбагар), Көчүм, Кодол, Шаек, Эр Эшим, Кабай, Жабай, Бешим.

Келдей уругунун баяндоочуларынын айтымында Келдейбайдын беш аялы болгон:

¹ *Винников Я.Р.* Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.І.-М.,1956.-С.153. Рис.8.структура родо-племенного деления группы саруу

1. Толуке байбичесинен тарагандарды “Тампагар” (Данбагар) уругу дешет, булар Ак-Жол, Калба (Талас), Кызыл-Бейит, Жазы-Кечүү (Кара-Көл), Чоң-Арык (Токтогул) айылдарында, Таш-Көмүр, Кара-Көл шаарларында турушат.

2. Жибек, андан Тегене айылындагы “Көчүм” уругу тарайт.

3. Зулайка (Солойко), бул аялынан Разан-Сай айылындагы “Кодол” уругу тарайт.

4. Жаркынай, андан Тегене айылындагы “Шаек” уругу тарайт.

5. Каныш, бул аялынан Ак-Суу, Кызыл-Жар жана Коммунизм (Кочкор-Ата) айылдарындагы келдейлер тарашат.

Мачак

Байсунун бир урук бөлүкчөсү – “мачак” уругу кыргыз уруктарынын ичинде эң байыркы уруктардын бири болуп саналат. Алар байыркы грек жана латын тарыхый булактарга *массагет, мазкут, масакер, масака/масаха, масак/мачак*, ал эми кытай булактарына – *да юе-чжи* 狄克 деген аталыштар менен киришкен.

Байыркы грек жана латын булактарында “мачак” этноними “массагет” (маскар) деген аталыш менен түшкөн. Страбон, Птолемей, Стефан (Византия), Помпоний Мела, Юлия Солинанны эмгектеринде аталган этноним түрдүү варианттарда берилет.

“Даханын” чыгыш тарабынан орун алган элдер, Страбон тарабынан “массагеттер” жана “сактар” деп аталган. “Массагеттер” Геродоттун айтуусу боюнча, Түндүк Каракумдун жана Амударыянын жээктериндеги кең түздүктүн бир топ аймагын ээлешкен. Керек болсо бул аймактар Сырдарыянын жээктерине чейин да созулган. Байыркы тарыхчылардын айтуусу боюнча “массагеттер” өзүнчө улут болбой, бир нече уруктан түзүлгөн чоң уруу эле.

“Массагеттер” деген аталыштын өзүндө эки ой-пикир жашайт. Анын бирөө 1826-жылы И.Клапрот тарабынан айтылып,

1871-жылы В.В.Григориев өнүктүрүп, XX кылымдын ортосунда С.П.Толстов тарабынан тереңдетилген. Алардын гипотезасы боюнча “массагеттер” жергиликтүү жашоочулардын аты жана “Улуу Геттер” деп чечмеленет. Кытай транскрипциясында “да юе-чжи” – “улуу юе-чжи” деп берилет.

Экинчи пикир, Маркварт тарабынан сунушталган. Ал Томашек экөө “массагет” этнонимин бөлүштүрүп “масья” (авест. “масьон” – балык, перс, “махи”) +ка+тай (көптүк түрдөгү скиф суффикси “та”) которгондо “балык жегичтер” же “балык улоочулар” дегенди билдирет¹. Бирок бул теория “массагеттердин” дарыялардын эсебинен пайда болгон саздарды жана аралдарды жердеген бөлүгүнө гана тийиштүү.

Азыркы учурда Клапроттун оюна жакын дагы бир пикир бар. Тагырак айтканда “мас”+“сака”+“та”, башкача айтканда, “сактардын чоң ордосу” дегенди билдирет. Бул пикир Страбондун массагеттер менен сактарды чогуу кароосун айгинелейт. Страбон менен Ариандан кийин массагеттер эскерилген эмес. Чоң уруулук союз беш улуттан турган. Алардын ичинде хорезмийлер, кийин алар чачырап кетишкен. Массагеттердин тагдырына кайрылсак анда анын батыш уругунун өкүлдөрү аостор жана алондордун тарыхта ролу кем эмес. А чыгыш уруулар учурдагы түркмөндөрдүн байыркы ата теги катары таанылды. Кээ бир байыркы авторлор мисалы, Дио Кассиус жана Арриан массагеттерди аландардын сармат расасынын ата теги катары карашат.

Байыркы Орто Азиянын көп бөлүгүн ээлешкен, б.з.ч. I-миңинчи жылдын экинчи жарымында негизги уруулар катары массагеттер менен сактардын биримдиги болуп саналат. Кээ бир окумуштуулардын айтуусу боюнча массагеттер сактардын уруу биримдигинин негизги бөлүгүн түзгөн. Сактар менен массагеттер байыркы жазуучуларга жакшы таанымал жана Евразиянын байыркы тарыхында ролу зор. Орто Азиянын сак-массагеттик уруулары сарматтарга кошуна жайгашышкан. Сарматтардын

¹ Marquart J. “Skizzen zur geschichtlichen Volkerkunde des Mittelasiens und Sibierien”, FFH, p.292

активдүү кыймылында алардын кээ бир бөлүгү миграцияга дуушар болушкан.

Массагеттер бул антикалык жазуучулардын эмгектери аркылуу бизге жеткен тууганчыл уруулардын тобу. Алар Каспий деңизинин чыгыш тарабында Амударыянын жана Сырдарыянын негизги бөлүгүн, сармат-аорстордун түштүк-чыгышында орун алган. Сырдарыянын жээгинде жайгашкан Тагескен жана Уйгаракта кургандык мүрзөлөр табылган, алар б.з.ч. VII-V кылымдардагы сак-массагеттерге арналган археологиялык эстеликтер¹.

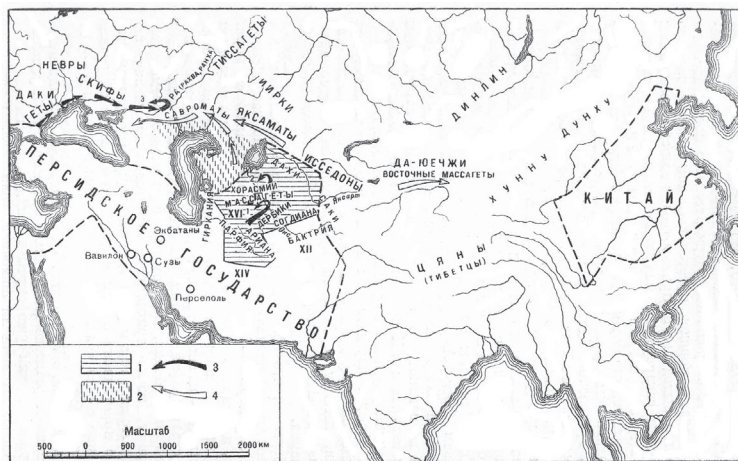
Массагеттер негизинен көчмөн калк болгон. Бирок Страбондун айтуусу боюнча алар Арал боюндагы саздардын жана аралдардын жашоочулары, “алардын бир тобу тоодо жашашат, экинчилери түздүктө, үчүнчүлөрү сай-сайда түзүлгөн саздарда, төртүнчүлөрү аралдарды жердешкен.

Массагеттер жөнүндө Геродот кызыктуу маалымат берет: “Массагеттер көпчүлүктөрдүн айтуусу боюнча баатыр уруу. Алар исседондордун маңдайында Аракс дарыясынын жээгинин күн чыгыш багытынын чыгышында орун алышкан. Кээ бирлер аларды Скиф уруусу деп да аташат. Массагеттер скифтер сыяктуу кийим тигишип, аларга окшош жашоо образын жүргүзүшөт. Согуш талаасында атчан дагы, жөө дагы кармашышат. Ошондой эле аларда жаа, согуштук ай балта жана найзалары болгон. Алардын бардык буюмдары алтындан жана жезден жасалган. Эгерде кимдир бирөөсү терең карылыкка чейин жашашса, аларды бардыгы чогулуп курмандыкка чалышкан. Мындай өлүм алар үчүн ыйык деп эсептелинген. Дан буудайын массагеттер себишпейт, бирок мал чарбачылык менен жана балык уулоочулук менен алектенишип, ошондой эле сүт ичишет. Алар бир гана кудайга – Күнгө сыйынышкан. Күн үчүн алар жылкы малын курмандыкка чалышчу. Алардын ою боюнча эң бат Кудай үчүн эң күлүк жаныбар курмандыкка чалыныш керек эле”².

¹ Вишневецкая О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья//Проблемы скифской археологии.-М.,1971.-С.197-208

² Геродот. История.-Л.,1972.-С.79

Бул Геродоттун айтуусун Страбон жана башка кийинки антикалык жазуучулар кайталашат: “Кудай катары алар Күндү гана эсептешет. Ал үчүн жылкы гана малын курмандыкка чалышат. Оорудан каза тапкандарды таза эмес, күнөөкөр катары сөөгүн ыргытышат. Алар жаа, кылыч, калкан жана жезден жасалган күрөш балтасы менен куралданган атчан жана жөө жоокерлер. Согушта алар алтын кур тагынып, баштарын жоолук менен байлап алышкан. Үстүлөрүнө өңбөй турган ала-була боёктор менен боёлгон кийимдерди кийишкен. Мен буга чейин айткандай эле, ушуга окшогон уруулардын окшоштук жактары көп. Кошок айтуусу, салты жана башка турмуш-шарттары жагынан. Бул адамдар өзүмчүл, жапайы, жоокер, мыкаачы келишет. Бирок, ишкер катары чынчыл жана калп айтпаган адамдар”¹ деп Страбон массагеттер жөнүндө эскерет.

Карта №4. Массагет урууларынын жайгашуусу (С.П.Толстов боюнча)

Б.з. I кылымда Римдик жазуучу Сенека: “Массагеттер кесеге сүт жана канды аралаштырып ичишет”², – деп жазат. Ошол эле пикирди Плиний сарматтар жөнүндө айткан. Евсевий жана

¹ Страбон. География в 17 книгах.-Л.,1964.-С.485

² Сенека Луций Анней. Трагедии//ВДИ.-М.,1949,№ 1.-С.267

Руфий Авиен массагеттерди сарматтардай эле “каардуу, ачуулуу, мыкаачы”¹ дешет. Албетте, бул алардын согушта жоокердик тайманбастыкты көрсөтүүсүнө байланыштуу. Бекеринен V кылымда Присциан өзүнүн чыгармасында массагеттерди “мыкаачы” деп айткан эмес². Кандай болсо да Геродоттун маалыматынан күмөн саноого болбойт. Анткени ал маалыматты Оливиянын эли жана Скиф соодагерлеринен чогулткан. Тарыхчы ал жерде б.з.ч. 454 – 444-жылдары болгон³.

Массагеттердин биримдиги өнүп-өөрчүп турган мезгилинде Ахемендик Персия менен тирешкен. Бул окуяларды б.з.ч. 530-жылы Геродот кылдаттык менен сүрөттөгөн. Ал массагеттер ээлеген Аракстын ортосунда жайгашкан жерлерди ээлөө үчүн Персиянын ханы Кир массагеттердин ханышасы Томириске жуучу жиберет. Бул жер тарыхчынын айтуусу боюнча көз жетпеген чексиз түздүк. Ханыша Томирис Кирдин баскынчылык максатын түшүнүп, жуучулугун четке кагат. Анда Кир согуш ачат. Ал Аракс дарыясы аркылуу пантондук көпүрөлөрдү тургузуп, массагеттердин жерине өтүп, аларды курчоого алып, Томирисдин уулу Спаргаписти туткунга түшүрүшөт, туткунда Спаргапис өзүн-өзү өлтүрөт. Аз убакта чечкиндүү салгылашка Геродот төмөндөгүдөй баа берет: “Бул варварлардын отосундагы эң мыкаачы салгылашуу”⁴. Бул күрөштө массагеттер Кирдин аскерин жеңишет. Персиянын жыйырма тогуз жыл бою башкарган ханы Кир каза табат. Орто кылымдын тарыхчысы Павел Ороси көз жумган жоокерлердин саны эки жүз миңге жеткенин так айткан. Анын айтуусунда күбө боло турган бир да жоокер калган эмес⁵.

¹ Иероним Евсевий//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.228; Авиен Руфий Фест. Описание земного круга//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.241

² Присциан. Землеописание//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.302

³ Пьянков И.В. Массагеты Геродота//ВДИ.-М.,1975,№ 2.-С.53,67; Пьянков И.В. Массагеты, соседи индийцев// Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура).-М.,1977.-С.53-57

⁴ Геродот. История.-Л.,1972.-С.78-79

⁵ Оросий Павел. Истории против язычников 7 книг//ВДИ.-М.,1949,№4.-С.269

Б.з. IV кылымдын аягында альман жазуучусу Фавст Бузонд массагеттерди *мазкуттар* деген аталышта эскерет¹. Бул жерден алар жергиликтүү тоолук уруулар, басымдуусу дагестандыктар менен б.з. IV кылымдын 30-жылдары Арменияга кол салышкан. Ал мезгилде мазкуттардын ханы Персиянын падышасы Шапур II-нин колдоосуна ээ болгон Санесан эле. Армениянын дагы бир тарыхчысынын билдирүүсүнө караганда Масаха-гундардын ээлеген аймагы бир экени айтылат. Бул маалымат анын грек тилине которулган эмгеги “Армениянын тарыхында” берилет. Ал эми “Армяндык” оригиналында “масаха-гунналардын” ордуна мазкуттар турат².

Демек, биз *масаха* дегенде Дагестан жана Азербайжандын чек арасында жакын жайгашкан мазкуттарды элестетсек болот. Мазкуттар менен массагеттердин аймагынын жакындыгы дагы бир булакта айгинеленет. Алардын оюн IV–V кылымдардагы Равеннскийдин анонимоминдеги *patria Albania* жана *patria Massageton* деген аталыштар тактыктайт³. Мазкуттардын IV–V кылымдарда түндүк-чыгыш Кавказда, Закавказьеде өзгөчө Албанияда, учурда Азербайжан жана Армениянын саясий абалында ролу чоң.

IV кылымдагы римдик жазуучу Аммиан Марцеллин улуу кол башчы Гней Помпейдин Закавказьеге болгон жүрүшүн сүрөттөгөн. Аммиандын эмгеги ошол эле учурда б.з.ч. I кылымдагы Кавказдагы массагеттердин пайда болушу жөнүндө маалымат берет. Араб жазуучулары Кавказдын чыгышында он бир хандык тоо, алардын катарында Маскат да чагылдырылган. Бул аталыш маскуттардын өлкөсү экенин айгинелейт⁴.

Кавказдын чыгышында орун алган мазкут, массагеттер жөнүндөгү акыркы маалымат XI–XIII кылымдарга таандык⁵.

¹ *Тревер К.В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании.-М.-Л.,1959.-С.192

² Там же.-С.193

³ *Еремян С.Т.* Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ.-М., 1967, №4.-С.57

⁴ *Марцеллин Аммиан.* История//ВДИ.-М.,1949,№3.-С.291

⁵ *Еремян С.Т.* Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ.-М., 1967,№4.-С.54-55; Минорекий В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков.-М.,1963.-С.137

Тилекке каршы массагеттердин Түндүк Кавказдагы райондорго келиши тууралуу маалыматтар жок. Бирок, Плиний Чыгыш Кавказдагы б.з. I кылымындагы массагеттерди, башкача айтканда, Меотиден Керавнский тоолоруна чейинки аралыкты ээлеген урууларды “масака” деп өз эмгегинде эскерет¹. Бул уруудун аты Масака топониминде, так айтканда, шаар аты катары сакталып калган. Аталган борбор өз убагында Александр Македонский Орто-Азиядан Индияга өткөн жол². Бул аталыштардын түпкүлүгү дагы бир ирет Орто-Азиянын булактарына багыттайт. Эгерде Плинийдин масактарынын массагеттерин карасак, алардын Түндүк-Кавказ аймагында отурукташуусу жазуу эмгектер менен такталат. Орто-Азиялык массагеттер биздин эрада Түндүк Кавказды ээлеген учурда аландардын этникалык тарыхый түзүлүшүндө чоң роль ойнойт³.

Страбон скиф уруулары жөнүндө белгилегенде “ар бири өзүнө таандык өзгөчө аты бар” деген. Алардын көпчүлүк массасы көчмөндөр. Бул көчмөндөрдүн арасынан гректерден Бактриан жерин тартып алган, кеңири таанылган – аси (усун/уйсун), пассиан (байсу), тохар жана са(ка)равл (сары) уруулары болгон⁴. Андан кийин Страбон апасиактарды да эскерет. Пасиак менен апасиактар С.П.Толстовдун пикиринде “суу сактары” деп аталып, экөөнүн бир бүтүндүк экенин айткан⁵. Аси уруусу массагеттердин уруу биримдигинин курамында болгон⁶. Көпчүлүк окумуштуулар асий-асыларды кытай булактарындагы усундар менен бир экенин айтышат⁷. Бернштамдын ою боюнча аси – байыркы исседондор, массагеттердин чыгыш канаты⁸.

¹ Плиний Секунд. Естественная история//ВДИ.-М.,1949,№2.-С.295,прим.4

² Кассий Дион. Римская история//ВДИ.-М.,1948,№2.-С.130

³ Марцеллин Аммиан. История//ВДИ.-М.,1949,№3.-С.291,303; Кассий Дион. Римская история//ВДИ.-М.,1948,№2.-С.277,прим.1

⁴ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964.-Кн.ХI.-VIII,2.-С.483

⁵ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации.-М.-Л., 1948.-С.99,104

⁶ Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India.-Cambridge,1938.-P.80-81; Толстов С.П. Древний Хорезм.-М.,1948.-С.244,245

⁷ Толстов С.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.245,прим.2

⁸ Бернштам А.Н. К вопросу об усунь//кушан и тохарах//СЭ.-М.,1947,№3.-С.43-45

Демек жогоруда келтирилген маалыматтарга таянсак, анда массагет урууларынын курамына кирген уруулар түрк, кавказ элдеринин, ошондой эле байыркы массагеттердин урпактары болгон – уйсун, байсу, сары ж.б. уруулары кыргыз элинин курамына кирип, алардын этногенезинде чоң роль ойногон.

Санжыра боюнча мачак урук бөлүкчөсү байсу уругунун курамында.

Мачактан – Бегилдик, Бешим. Тамгасы – $\text{—}\text{—}\text{—}$.

Мачак уругунун этимологиясы “бөрү” деген маанини берип, карышкыр, гурт/курт, мөжөк (мөжөй)/мачак, чоно/чино деген сөздөр менен синонимдеш.

Мачак уругунан Бешим баатыр, совет мезгилинде Нарын областынын обкомунун 1-чи секретары Матен Сыдыков, Аксы районунун акими Кеңеш Ибрагимов, Сузак районунун акими Нурлан Токтомаатов, “Кызыл-Жар” совхозунун башкармасы Токтогул Токтомаатов, Жалал-Абад облусунун губернатору, кийин КР Премьер-министри Кубанычбек Жумалиев, ырчы Сыймык Бейшекеев ж.б. белгилүү адамдар чыгышкан.

Бешкаман

Бешкаман Байсунун уругунун урук бөлүкчөсү.

Санжырачылар Бешкаман уругун төмөндөгүдөй варианттарда айтышат:

1. Вариант: Осмонаалы Сыдыковтун айтуусу боюнча: Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден – Көнөк, андан Тубай. Тубайдан – Кырк уул, андан Кулсейит. Кулсейиттен – Бешкаман, Гелдей, Мачак.

2. Вариант: Сыргак Сооронкулов менен Арстакте Дүйшөбай уулунун айтуусу боюнча: Куу уулдан – Саруу, андан Жамаке. Жамакеден – Көнөк, андан Тубай. Тубайдан – Кырк уул, андан Жаманак. Жаманактан – Байзу, андан Гелдей, Бешкаман, Гөлөй, Мачак.

3. Вариант: Кыргыз санжырасында Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден – Көнөк, анын улуу баласы Кырк уул. Кырк уулдан – Байсу, Кулучу, Кулсейит.

4. Вариант: Аксы аймагында көпчүлүк аксакалдардын айтуусу боюнча: Мурдакы убактарда «болуш» шайлаганда Байзуулу «Мачак чык» – дегенде бир тарап, таш таштаган уруктар Мачак, Гелдей, Бешкаман, Голойдон тараган Чаргана, Бешангилер элден бөлүнүп таш таштап чыгышкан.

Жыйынтыкта Бешкаман уругу – Кырк уул уругуна кирген Байсудан тарайт.

Бешкаман этнониминин этимологиясы

1. Вариант: Илгери Байсунун тушунда, калмактар келип элди чаап, талап тоногондо элдин бир тобу Таластан Суусамырды ашып, Жумгал, Соңкөл тарапка келет. Кышы катуу суук болгондуктан Казарман ашып, Өзгөнгө түшөт. Андан Көкарт, Хилага келет. Куш агытып, тайган салып жүрүшүп Нарын дарыясынын күн батыш тарабына Кызыл-Жар өрөөнүнө өтүшөт. Жерин, суусун көрүп малга жайлуу жер экен деп Кызыл-Жарга көчүп келишет.

Алардын келгенин Хан билгенден кийин барып башчысын айдап келгиле деп жигиттеринен жиберет. Жигиттердин алдын тосуп, айылга киргизбейт, кирсек чаап таштай турган. Хандын буйругу десек укпай коюшту. Андан хан «баатырлар турбайбы деп, элчи жиберет. Ордого мейманга чакырып келгиле» – деп айтат.

Анда беш баатырдын башчысы, ордого киргенде шериктерине эскертет. Кылычты чечпегиле, камчынын бүлдүргөсү колдо болсун, эки этекти кыстырып алгыла. Салам бергенде ийилбегиле, сыңар тизелеп олтургула. Хан буларды көрүп чыныгы баатырлар экен деп, сыйлап тон кийгизип, ат мингизип жөнөт-

көн экен. Ошол беш баатырдан тарагандар “Беш каман” аталып кетиптир.

2. Вариант: Беш баатырдын бирине кыз жакпай, ары өйүздөн бир байдын кызы жагып калып, кыздын колун сурап байдыкына барса, бай “кайсыл жерден келдиң?” – деп сураса, сүрдөнгөн бала “Доңуз жолдун боорунан” – деп жооп берет. Кандай, отун жагасыңар? – десе, “каман азуу”, “кандай суу ичесиңер?” десе, “доңуз башы”, “канча бир туугансыңар”? десе, “беш бир тууганбыз” деп шашып жооп берген экен. Анда бай бешөөңөр тең каман турбайсыңарбы деп кызын бербей койгон экен.

Беш баатыр андан ары кыз издеп Көк-Арт тараптан инисин үйлөндүрүшкөн экен. Мурдакы байдын астынан калыңга апталап мал айдап өткөндө бай арман кылган экен.

Ушундай окуялар элге тарап, эл оозунда беш баатыр, “беш каман” деген сөздөр айтылып калган.

3. Вариант: Бешкаман уруусунун аталып калышынын себеби Кызыл-Жар айылынын тургундары Таштанбек уулу Мамыралы, Айталы уулу Назаралы, Өмүркул уулу Жолдош, Осмон уулу Калбык, Мырзагул уулу Райымбек, Жамгырчы уулу Момушерлер Каранын 5 (беш) аялынан тарагандар “беш каман” уругун улап калган деп айтышып олтурар эле, деп жазат К.Дилдебаев, Б.Молдошовдор ¹.

Бешкаман уругунун таралышы

Бешкамандан – Жамансур (Жапасур), андан Сүттүбай, Таттуубай, Абылай, Донусбай. Таттуубай менен Абылай, Хиля, Көк Арт тарапта калгандыктан так маалымат жок. Донусбайдан бала калбаган.

Сүттүбайдан – Кара, анын 1-чи аялынан: Бердигул, Бектен, Козучак. 2-аялынан: Малике, Машоо. 3-чү аялынан: Бута (Бу-

¹ К.Дилдебаев, Б.Молдошов. Саруу жана Бешкаман уруулары боюнча санжыра.- Ош, 2008.-15-16-б

так). Бута кийин баатыр чыгып, эл жерин калмактардан коргоп, көп эрдиктерди көрсөтүп, Бишкек деген атка конуп, Бишкек баатыр аталып кетет. Анын атынан Бишкек шаары аталат. Ал согушта курман болгондо, аны жоокерлери азыркы “Кузнечная крепость” деп аталган жерге коюшкан. Каранын төртүнчү, бешинчи аялынан бала жок.

Каранын балдары көбөйүшүп, өздөрүнчө урук болуп кетишкен: Бешангы, Чаргана, Огомбай, Беш-Бейбаш, Кошмамбет, Майда беш каман, Эшкоё, Сурнайчы, Кыякчы, Кашка-Суулук, Чоюндар, Боткочу деген аттар менен белгилүү.

ТУБАЙ

Тубай – саруу уруусунун ири уругунун бири.

Этнонимдин параллелдери кеңири кездешет: каракалпакта – тубай, маньчжурларда – тумэнь, монголдордо – тумат¹, нганастарда – тавги, өзбектерде – тубай~тумай, тува жана алтайлыктарда – тумат, сарыг-югурларда – туман, телеуттарда – актумат, тоджиндерде – туга~туха, тофаларда – тофа~тыфа~топха, эвенктерде – тума, тумал, тумат, кыргыздардын төбөй уруусунун аталышы, багыш уруусунда – төбөй, азык уруусунда – добай формаларында катталган.

Мындан сырткары тубал эли – библияда, хетт жана ассириялык булактарда, дубо – байыркы кытай булактарында, орто кылымдарда тухси (туба~туха+си), токсоба (тухси+оба) уруулары, Юань-чао-би-шиде тубас эли, Баргужин-Токумда тумат уруусу эскерилет². Ошондой эле азыркы убакта тыва~тува – тувалыктардын өз аты катары белгилүү.

Тибеттин дагы бир аты “Тибод”. Ал бир караганда “Тоба”, “Тува”, “Туба” деген аттарга окшошуп кетет. Бирок бардык жагын эске алып, жалпылап карап көргөндө скифтердин үй, жер Кудайынын аты-Табит менен да окшошуп кетет. Бул ысым менен байыркы түрк-монгол уруусу “Тумат” да байланышы бар деп айтууга болот. Көпчүлүк учурда ал “Хор-Тумат” деп айкалышып айтылып келген.

¹ Лебедева Е.П. К вопросу о родовом строе монголов //Философия и история монгольских народов.-М.,1958

² Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.-М.; Л.,1941.-Т.1.-С.; Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-М.-Л.,1952.-Т.1.-Кн.1,2

Тан доорунда “дубо”, “тубо” аталыштары пайда болгон. Юань доорунда бул сөздөр менен “тубасы”, (“тубас”) “туба” иероглифтери колдонулган. Кийинчерээк “туба” башкача атта (бирок ошол эле айтылышы менен) колдонулуп келген.

Соян, мады, иргит, хертек, чооду деген уруу аттары башкалардын катарында жалпы “тува” (жергиликтүү шартта – “алтай-тува”) аталышына кирген.

“Чыгыш” тувалыктар (тоджиндер) Хубсугул көлүнүн жээгинде жашаган. Ушул эле “туха” сөзүнүн башка дагы фонетикалык варианты болгон, ал азыркы учурга чейин сакталып, учурда Монголияда колдонулуп келет. Монголдук окумуштуу Г.Сухбаатор бул тууралуу өтө терең изилдөөлөрдү жүргүзүү менен ишенимдүү далилдеген. Бир эле этнонимге тиешелүү фонетикалык варианттар (тува, туха, тофа, туфа, тефа, цифа ж.б.) кытайлык хроникаларда кездешет жана тоба аттуу чоң уруу менен байланыштуу жагы бар. Алар түндүк Кытайда Тоба-Вей (386-534 гг.) империясын курушкан. Өз мезгилинде тобанын урпактары монгол сяньбилер менен этникалык жакын байланыштары болгон. Ошол эле учурда сяньбилер көбүнчө монгол тилинде сүйлөшсө, чыгыш урянхайлардын жарымы жана тоба уруулары түрк тилинде сүйлөшкөн. Өзгөчө Бурятия, Монголия, түндүк-батыш Кытай (Хуанхенин үстү), андан сырткары Чыгыш Түркстанда тибет тилинде сүйлөшүп, туфань жана тангуттар менен (байыркы кытай хроникасындагы кяндар, цяндар) тыгыз байланышта болгон.

Чыгыш тобалыктардан сырткары батышта “дансяндык” (тангуттар) тобалар Тан доорунда тангут урууларынын күчтүү союзун (дансян, данчан, дан) курушкан. Тангуттардын бабалары-дансяндар көптөгөн тибет тилдүү уруулардын (кытай, кян, цян) борборуна кирген. Алар абалтадан эле Хуанхе дарыясынын аймагына жайгашкан. Дарыянын ортоңку жана өйдөңкү агымында Кукунор жайлоолорунда, Амдодо, Сычуань жергесинин батыш тарабында, ошондой эле азыркы Ганьсу айылынын чыгыш тарабында да жашашкан. Биздин эранын башында кы-

тайлыктардын үстөмдүк кылып тургандыгынын натыйжасында акырындап түштүк тарапка жылып, учурда Бирмага чейин тарап кетишкен.

“Тумат” деген аталыш монгол тилинде көп колдонгон “туба” деген этнонимдик вариант болуп саналат. Монголдордун өткөөл мезгилинде туматтар саны жагынан көп жана күчтүү уруунун урпактары катары таанылышкан. Чынгызхандын басып кирген учурунда ага каршы биримдиктүү туруштук беришкен, бирок чоң армиядан жеңилип калышып, чачырап кетүүгө аргасыз болушкан. Туматтарды уруу катары алтайлыктардан, якуттардан, ал турсун өзбектерден да жолуктурууга болот. “Тумат-Тайга” тоолорунун аталышында туматтардын болуп кетиши элдин эсинде сакталуу.

Биздин заманга чейинки 90-жылдары Кытай императору У-ди менен хунндардын ортосунда Яньжандык согуш болгон. Хунндардын Шаньюй Хулугусу Байкал жайлоолору жана Саян тоолорундагы вассалдык урпактарын душман менен боло турган согушка жалтанбас чечкиндүүлүк менен катышууга чакырган. Ага адаттан тыш жыгачтан жасалган куралдары өтө курч, сары сакалчан, келбети дөөдөй болгон Енисейлик динлиндер келишет¹. Аларды Цзюйдихэу-шаньюянын бирден бир жакын кеңешчиси кытайлык качкын Вей Люй башкарып турган². Бул салгылашка Ли Лин өзүнүн өнүгүү менен таанылып бара жаткан жана бутунан башына чейин денесине сүрөт тартылган хагас эли менен келе жатты³. Ал эми Байкалдын сурданган суз жайлоолорунан болсо күлүк аттарынын даңкандарын чачыратып, куралдарын курчутуп асынып өрмөчач-тобалар (косопплет-тобалар) Шилки менен Аргуни келе жатат. Хингананын бурулушунан узун жаалары менен жебелерин асынып көзгө атар жаачылар сяньбийлер да келишти⁴.

Мындан сырткары тубал эли библияда, хеттик жана ассирий булактарында да таанылган. Кичи Азияда Тубал деген эл, жер белгилүү.

Тува этноними тыва-туба-тума-туха фонетикалык жактан бири-бирине жакын варианттардан. Түштүк Сибирдин жана

¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений... -Т.I.- М.-Л.,1950.-С.352

² Гумилев Л. Н. История народа хунну.-М.2004.-С.148-149

³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений...-Т.I.-С.351.

⁴ Бичурин Н.Я. (Иакинф).-Собрание сведений...-Т.I.-С.157.

Орто Азиянын этнографиялык элдердин тобунун аты катары белгилүү – тувиндер, тофалар, тубалар, монголдордун кокчулутундары ж.б. кече жакында эле туба этноними тубалыктардын аты болгон, алардын ичине хакастар, балким тубалыктар да киришкен. Тувалыктардын азыркы учурдагы аты тыва, ал тыва-кижи сөздөрүнөн келип чыккан. Ал “Тыва адамы” дегенди билдирет. Тофалардын жана тубалардын ысымдары ушул эле этнонимдин түркчө көптүк түрүн билдирген формасы.

Илимий адабиятта тува-туба этнономинин этимологиясы боюнча эки ой айтылат. Ал Сибирь элдерин изилдөөчү этнограф Г.Н.Прокофьевге таандык. Ал “Обь-Енисей бассейнинин элдүүлүк этногониясы” аттуу макаласында туба этнонимин селькуптук тибэ-ня сөзүнүн фонетикалык формасы катары карайт, ал жерде ня “жолдош”, а тибэ “эркек” деген түшүнүктө¹.

Тува этнониминин чечилишинин башкы негизи Г.В.Ксенофоновго таандык. Өзүнүн “Ураанхай-сахалар” атуу эмгегинде бул этноним түрктөрдүкү деп белгилеген². Белгилүү окумуштуулар М.Ядринцев менен В.В.Радловдон кийин Г.В.Ксенофонтовдун көңүлүн бурган бул тубалар же чернов татарлары өздөрүн туба же ийш-кижи деп аташат. Ушундан улам Г.В.Ксенофонов мындайча жазат: “Тувалыктар өздөрүн туба кижиге деп аташса, ал эми чернов татарлары өздөрүн – туба же болбосо ийш-кижиге деп аташса, туба жана ийш сөздөрү качандыр бир убакта синоним болуп бир маанидеги ойду – тайга, чернов тоолору, чытырман токойду билдирет” – деген чечимге келген. Чынында эле якут тилинде ушул эле сөздөр палатализовалык вариантта тюбе “күнүрт, калың токой” деген маанини берет.

Г.В.Ксенофонов якут тилине дагы кайрылып, “токой, тайганы” билдирген тюбэ, тюме сөздөр тууралуу мындайча чечимге келет: Якуттардагы тюбэ түрк жана якуттун тебе, төпе, тэбэ,

¹ Прокофьев Т. Н. Этногония народностей Обь-Енисейского бассейна//СЭ.-Вып. III.-М.,-1940.-С.69

² Ксенофонов Г.В. Урянгхай – сахалар.-Иркутск,1937.-С.62-63

тэпэ, тюрбэ, “төбөсү, башы, чокусу, чыккыйы” сөздөрүнүн тамырынан. Байыркы түрктөр тоолуу жана бөксө тоолуу өлкөлөрдү тюрбэ деп аташкан. Андай параллелдик казандык татарлардын тилинин таасири да алып келген. Алар жашаган аймактын дөң, чокулуу жерлерин тюрбэ джир деп, ал эми кыргыздар төпө деп аташкан. Ушундан улам Г.В.Ксенофонов туба кижиге этникалык сөзүнүн мааниси, бул тюрбэ кижиге “тоолук адам, тоодой киши, тоолуу тайганын тургуну” дегенди билдирет деген жыйынтыкка келет¹.

Байкап көрсөк, мага белгилүү болгондой Г.В.Ксенофоновдун бул пикири адабий изилдөөлөрдө эч кандай бааланган да жок, ал турсун эч жерде айтылган да жок. Ал эми Г.Прокофьев жөнүндө айтсак, анын көз карашы абдан белгилүү тагдыр күтүп, көпчүлүккө таанылып кетти.

Эң негизгиси, экөөнүн тең жогоркудай пикирин бириктирип караганда тереңден байкаш керек. Г.Прокофьев, И.Георги² жана А.Кастрендин³ аркасы менен самодийлик белгилүү маалыматтардагы гипотезалардан чыккан туба-тува этнониминин факты каратылган. Буга сибирдик П.Н.Козьмин өзүнүн тубага арналган атайын кызыктуу жазылган эмгегинде чечкиндүү каршы чыккан⁴.

Мындан соң суроо туулат, бул туба-тува этнониминин алгач пайда болушуна кимдер себепчи болгон? Этимологизациянын алкагынан чыкса да Евразия элдеринин этникалык тарыхынын терең жагын изилдөөгө кызыгуу туудурат. Ошондуктан өзүнчө бир ой жүгүртүүлөргө, анализдерге тереңирээк, тагыраак көз караштагы пикир айтууга кенен ой бөлүүнү чечтим. Этнонимди самодийлик алып жүрүүчүлөрдүн далилдерине таянсам туба-тува, бул биринчиден туба этноними самодийликтерде же

¹ Ксенофонов Г.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.63

² Георги И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов.-Ч. III.-СПб.,1799.-С.16-171

³ Castren A. Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Märchen und tatarischen Heldensagen.-SPb.,1857.-P.85

⁴ Козьмин Н. Туба (историко-этнографический очерк).-Сибирские записки,1918.-№ 4

мурун самодий болгон элдерде гана таралган. Экинчиден туба элинин тиричилиги биринчи 1000 жылдыктын экинчи бөлүгүндө кытай маалымат каражаттарында жазылгандарга таянсак, ал самодийлик элдерге таандык¹.

Туба-тува этнониминин азыркы түрк тилдүүлүгүн айтып, бирок мурун самодийлик элдерге таандык деген аргументке кошулсак, XVIII кылымда эле аларды самодийликтердин оозеки сүйлөгөндөрүнөн саякатчылар учуратышкан. Ошол эле учурда П.Палласка кайрылышканда, өзгөчө карагастын тилдери (тофалар) жана сойоттор (бул чыгыш тувиндиктер) самодийлик тилдер менен окшоштугу бар деген. “Алардын тилдеринин окшоштугунун далилине – деп жазат Паллас, – Моторския, Сойот окшош эмес элдер, бирок сөздөрү Моторлор жана Койбалдар Сойоттор менен чек арасында жолугушканда бири-бирин далилдей алышат деген сөз жетиштүүлүк кылат². И.Георги жазган, Енисейдин оң тарабында жашаган тувиндиктер самоеддердин ири сандагы баатыр тукумдарын түзгөн³.

Ушул ой-жүгүртүүлөргө таянып туба этнонимин алып жүргөндөр XVIII кылымда самодийликтер болуп эсептелишти беле?

XIX кылымдын эң башындагы (1806-жыл.) бир муундун мезгилинин ичинде И.Георги жана П.Палластын эмгектери жарыяга чыккан. Ошол эле убакта Г.Спасский сойоттор, бул тили менен эле эмес, жаралыш табияты менен да түрктөр деген ойго бекиген⁴.

¹ *Георги И.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.17; Castren A. Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 Nordische Reisen und Forschungen.-Bd.V.-SPb.,1856.-P.351; Radloff W. Aus Sibirien.-Bd.I.-Leipzig,1884.-P.191,212-213; Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев.-М.,1953.-С.157; Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности.-Абакан,1957.-С.104-107; Потапов Л.П. Рецензия на «Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ».-«Вопросы истории»,1958,№ 3-С.168-169

² *Паллас П.С.* Путешествия по разным провинциям Российского государства.-Ч. III.-Половина первая.-СПб.,1788.-С.524

³ *Георги И.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.17

⁴ *Спасский Г.* Изображение обитателей Сибири.-СПб.,1820.-С.63; Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы.-М.,1961.-С.22

XIX кылымдын биринчи бөлүгүндө А.Кастрен тофалар түрк тилинде сүйлөгөн деп жазган¹. Тубиндер жөнүндө айтсак, алардын ичинде түрк тилдүү элдердин бар экендиги XVII кылымда эле байкалган². А.Кастрендин, Н.Кузьминдин, айрыкча Л.П.Потаповдун, Б.О.Долгихтин ж.б. советтик окумуштуулардын изилдөөлөрү көрсөткөндөй тубиндер, тофалар жана тувиндердин этникалык татаал катмары болгон, өздөрүнүн ошол катмарына XVIII кылымда башка этникалык топторду түзүп, кошуп алышкан. Алар түрк тилинде гана эмес самодийликтердин тилинде да сүйлөшкөн (биринчи кезекте тофаларга жана тубиндерге тийиштүү)³. Ошондуктан туба этнониминин негизги кожоюну түштүк Сибирде жашоочу самодийлер деп айтпоо керек. Бул деген Георги менен Палластын изилдөөлөрү боюнча гана. Эгерде азыркы нак фактыга кайрылсак, тофалардын, тубиндердин жана тувиндердин катарында самодийлер менен түрктөр болсо, анда бир суроо пайда болот: Биз карап жаткан этноним кайсынысына тиешелүү же кайсынысы менен байланыштуу? Бул суроо ачык калып, анын чечилишине башка маалымат каражаттарын колдонуу керек.

Экинчи далил болуп тува-туба этнонимин самодийликтерге жакын алып карасак түштүк самодийлик элдерде эле эмес, түндүк самодийлик элдерге, өзгөчө энцылар таубу деп аташкан нганасан элдерине белгилүү деген натыйжадагы сөз чыгат⁴.

Бирок буга кошулууга болбойт. Түндүк самодийлик элдеринде туба-тува этноними өзүнчө ат же аталыш болуп белгилүү болгон эмес. Бул нерсе нганас элинде да болгон эмес⁵.

¹ *Castren A. Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 Nordische Reisen und Forschungen.*-Bd.V.-SPb.,1856.-P.360

² *Долгих Б.О.* Родовой и племенной состав народов Сибири.-М.,1961.-С.263-274

³ *Castren A.* Көрсөтүлгөн эмгек.-P.7; Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности.-Абакан,1957.-С.6; Вайнштейн С.И. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.22

⁴ *Прокофьев Т. Н.* Этногония народностей Обь-Енисейского бассейна//СЭ.-Вып. III.-1940.-С.69

⁵ *Вайнштейн С.И.* Этноним Тува//Этнонимы.-М.,1970.-С.220

Ошентип жогоркудай далил катары дагы бир учур пайда болгон: Кытай маалымат каражаттарынын булактарына караганда, туба-тува этноними 1-миң жылдыкта дубо аттуу агымы менен белгилүү. Самодийликтердин тиричилигине окшош түрктөрдүн салттуу жашоо-тиричилигинен айырмаланып, мал чарбачылыгынан келип чыккан этнографиялык өз алдынча жашоо тиричилиги болгон¹.

Бирок түрк элинин тиричилиги кайсы өзөктөн курулгандыгы тууралуу суроо чечилбеген боюнча кала берет. Бул жерде бир фактыга кайрылбай кетүүгө болбойт. Н.Кузьмин айткандай байыркы орхондук түрктөр көп жолу орхон эстеликтерине таянып өздөрүнүн байыркы ата-бабасы жашап кеткен жери катары таанышат. Эмнеге чыгыш Саяндын тоолуу райондорун, жерлерин түрктөрдүн байыркы жерлери катары кабыл алууга болбойт? Л.П.Потапов өзү айткандай Түрктөрдүн байыркы мекенин Ötüken’ди Чыгыш Саяндан издөө керек, дал ошол жерлерде туба (дубо) этнонимин алып жүрүүчүлөр-мергенчилер, балыкчылар жана жыйноочулар байыркы түрктөрдүн учурунда эле жашап кетишкен². Дагы айта кетсек, Кытайлык маалыматтарга таянсак революцияга чейин жашаган түрк тилдүү элдерге окшоп Саян-Алтай аймагындагылар мергенчилик менен машыгышкан, балык кармоочулук жана жыйноочулук жумуш кылышкан. Лыжа тебүүнү жана чумду жакшы билишкен. Ошондой эле бугу өстүрүүнү (салыштырмалуу кечирээк болсо дагы) өздөштүрүшкөн³.

Ошондуктан туба этноними самодийликтерге тийиштүү деген гипотезага болгон аргументизация бизди ишендире албайт. Тескерисинче, туба этнониминин түркчө пайда болушу Н.Кузьмин айткандай жана анын пикирин ырастаган Г.В.Ксенофоновдун сөзү боюнча, балким ынанымдуу фактылар менен бекемделген.

¹ *Потапов Л. П.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.106; Потапов Л.П. Рецензия на «Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ».-«Вопросы истории»,1958,№ 3.-С.168

² *Потапов Л.П.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.106

³ *Вайнштейн С.И.* К вопросу о саянском типе оленеводства и его возникновении//КСИЭ,1960.-Вып. XXXIV.-С.54-60

Биринчиден, туба-тува этноними түрк элинде гана белгилүү, бир гана аларда жолуккандан сырткары, эми этногенезде самодийлердин кошулгандыгын байкоого болот (алтайлыктар, тувалыктар, тофалар, хакастар, монголдор ж.б.)¹.

Дубо (тубай)
(Кытай булактары)

Экинчиден төмөнкүдөй ойлонууга бардык шарттар бар: XVIII кылымдын саякатчыларына чейин эле туба-тува этнониминин тилдери түркчө болгон. Кытайлык маалымат булактарында туба (дубо) саясий бийликтеги тугю элине караштуу уйгурлардан тараган бир муун катары жазылган². Бирок биз билебиз, негизинен туба (дубо) этникалык жактан көп тараптуу, ага кытайлык маалыматтарга карасак үч уруу – дубо (туба), милигэ жана эчжилерди киргизген. Бул чыгыш саяндык уруулардын тобу, карап көрөлү, байыркы учурда эле самодийлик компоненттерди киргизишкен. Бирок эң белгилүү нерсе, бул алардын бир багындыруучу туба тобуна караштуу ысымды туу тутуп көтөрүп жүрүшкөн (мындай көрүнүш байыркы учурда кадыресе нерсе катары эсептелген). Мына ушуга кытайлар уйгурлардын мууну деп мүнөздөмө беришкен.

Үчүнчүдөн так туба этнонимин алып жүргөндөр – тофалар жана аларга тууган тувиндер-тоджиндер азыркыга чейин байыркы лексикалык формаларын сактап калышкан. Түрк тилиндеги орхон-енисейлик эстеликтерге караганда бул нерсе түрктөрдүн Саянча акыркы жүз жылдыктарда гана эмес андан да байыркылыгын далилдеп турат.

Ошондуктан туба этнониминин этимологиясынын ачкычын самодийликтердин эмес, түрктөрдүн тилинен издөө керек. Ал эми Ксенофоновдун пикирине кайрылсак ишенимге жакын болгону менен, толук чындык деп так кесе айтууга арзыбайт.

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.III.-Вып.1.-Л.,1926.-С.16,18

² Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.I.-М.,1950.-С.49, 354

Тубай менен төбөйдүн айырмасы

Чыгыш таануучулар негизинен тарыхты, маданиятты, тил жана этникалык байланышты хунну жана сяньби элинен изилдешип, алардын этникалык байланыштарына көңүл бурбайт. Бирок алардын ортосундагы этникалык байланыштарды изилдөө этногенезиндеги бир топ маанилүү маселелерди чечүүдө чоң ролду ойнойт. Эгерде синологдордун тоба жана юйвендердин келип чыгышы жөнүндөгү кытайлык жазма булактарга таянсак, тээ биздин эсибизде жок мезгилдерден баштап эле хунну жана сяньбилердин ортосунда этникалык байланыштын болгондугу айкын билинет.

Алгач тобанын пайда болушун анализдеп көрөлү. “Сун шунун” 95-главасында тобанын байланышы жөнүндө төмөнкүлөр жазылган: Тобанын уругу “Сотоу” болгон. Алардын бабалары хандык кол башчы Ли Линдин тукумдарынан¹. Бул жерде айтылгандай Ли Лин-Хань династиясынын кол башчысы. Ал биздин эрага чейинки 99-жылы хуннуларга колго түшүп калган. Тоба хунну сыяктуу эле байыркы Кытайдын легендарлуу императорлорунун тукумдарынан деген маалымат көбүнчө апыртма кытай мамлекетинин баскынчылыгы менен байланыштуу жаралган. Кытайлык кээ бир тарыхчылар бул апыртмаларды танышат. Мисалы, Яо Вей-юань минтип жазат: “Хуанди же Ли Лин тобанын тукумунан деген сөз айкын чындык дегендик хунну Сяохоунун тукуму деген калп сыяктуу эле апыртма”². Ошондой эле Ма Чан-шоу мындайча жазган: “Мындай сөздөр түштүк династиялык чиновниктердин апыртмасы” дейт³.

“Вей Шунун” 95-главасында Вей Шоу айтат: “Тефулук Люху түштүк хуннустук шаньюянын тукуму... Кимдин атасы – ху⁴, энеси – сяньби болсо аларды тефу деп атап коюшкан”⁵

¹ Свод известий о различных народах и исторические эпохи.-Т.1.-Ч.2.-Шанхай,1958.-С.1543.

² Яо Вэй-юань. Исследование варварских фамилий северных династий.-Пекин,1958.-с.4.

³ Ма Чан-шоу. Ухуань и сяньби.-Шанхай, 1962.-С.238.

⁴ Хунну

⁵ Свод известий. . -Т. II.-Ч.2.-Шанхай,1958.-С.1727

“Нань Ци шунун” 57-главасында айтылат: “Вей лу хуннун уруусу болгон, алар да тобанын тукумунан... Тобалык Илу Дай чөлкөмүнө көчүп кеткен, аларды дагы сяньби деп коюшкан”¹.

“Цзинь шу” 126-главасында мындайча билдирет: “Туфалык Угу Хэсилик сяньби. Анын ата-бабалары Хоу Вейден тараган². 8-атасы Пигу өзүнүн уруусун башкарып жүрүп түндүктөн Хесиге көчүп кеткен³. Пигунун өлүмүнөн кийин ордун уулу Шоутянь ээлеген. Шоутянь туула электе энеси түш көрөт. Түшүндө аны одеялга төрөйт. Сяньбиче одеялды туфа деп айтышат, ошол себептен урпактары туфа аталып калышкан”⁴. “Тан шунун” билдирүүсү боюнча Пигу тобас ханы Цзефандын улуу баласы болгон⁵.

Жогорудагы мисалдарга таянып карай турган болсок, биринчиден тоба байыркы уруулардан. Экинчиден, тобаны бир маалыматтарга караганда хунну, башка бир изилдөөлөрдө сяньби дешет. Үчүнчүдөн, хунну менен сяньбилердин аралашуусунан тефу келип чыккан. Төртүнчүдөн, хунну менен сяньбилер эки жакка тең кыз алып, кыз беришкен салтты улап, маанилүү мамиле жараткан. Ошондон кимдин атасы хунну, энеси сяньби болсо алар тифу деп аталып кетишкен. Мындан сырткары суроо пайда болот: Эмнеге хуннуларды же сяньбилерди бир эле учурда тоба деп атап коюшкан жана тоба, тифу, туфа сөздөрүнүн ортосунда кандай байланыштар бар⁶.

Тоба, тефу жана туфа менен тобанын пайда болушу боюнча атайын адистердин изилдөөлөрүн карап көрөлү. Яо Вей-юань өзүнүн биздин эрага чейинки IV-VI кылымдардагы хус (варвардык) уруулары жөнүндө салыштырма изилдөөлөрүндө тө-

¹ Там же, с. 1631

² Тобаское государство Великая Вэй

³ Великая китайская стена

⁴ Свод извести. . . -Т. II.-Ч.1.-Шанхай,1958.-С.1449

⁵ Ма Чан-шоу.-Указ. соч.-С.30

⁶ Сухэбатор Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. История и культура востока Азии.-Т. III.-Новосибирск,1975.-С.13

мөнкүдөй айтат: Тефу жана туфа сөздөрүнүн мааниси бирдей, ошондой эле тоба сөзүнө багынат. Хунну жана сяньбинин каны бир, андан тоба жаралган¹.

Гу Цзи-гуань тоба, тифу, туфа элинин пайда болушу туура-сындагы суроону коюп, мындай дейт: Алардын жалпы тукуму эне тарабынан таанылып, бир элди жаратат².

Ма Чан-шоу болсо тобанын пайда болушу жөнүндө төмөндөгүдөй айтат: “Тобанын бабалары көчүп сяньбилер түштүккө көчүп кеткенден кийин тефу же тифа хуннулар пайда болгон. Алардын “атасы – ху, энеси – сяньби”, тоба же туфа сяньбилердин “атасы – сяньби, энеси – ху”³. Ошондуктан “тоба” деген Тоба Вей династиясынын ысымы хунну жана сяньбилердин аралашкандыгынын натыйжасы болуп эсептелет.

Андан ары Ма Чан-шоу тарыхый фактылардын өзөгүнө таянып мындайча белгилейт: Тоба менен туфа бир сөз, – деп андан ары жазат, мурунку параграфтардан биз бир чечимге келген түшүнүк чыгардык, “тоба” деген сөз “тефу”, “тефа” жана “туфа” сөздөрү менен чогуу пайда болгон. Түндүктүктөр так ушундай аташкан, кимдин атасы – ху болсо, аларды “туфа” дешкен. “Тоба” менен “туфа” сөздөрү бир сөз болуп, бирдей эле пайда болушкан⁴.

Цинь династиясынын маньчжуриялык тарыхчысы Цянь Дасинь мындай деп эсептейт: “Туфа”, бул “тоба” деген сөздүн бир варианты⁵. В.Эберхард тефу менен тефа бир эле сөз деп жазган⁶. Ал эми А.Будберг тоба менен туфа “тоба” деген бир эле сөз деген⁸.

Синологдор тарыхый фактыларды изилдөөнүн, ошондой эле

¹ *Яо Вэй-юань*. -Указ. соч.-С.6

² *Гу Цзингуан*. Исследование фамилий дун ху (восточных ху).-Пекин,1937.-С.19

³ *Ма Чан-шоу*.-Указ. соч.-С.30

⁴ Там же, с.30,248.

⁵ Свод известий . . .-Т. II.-Ч.1.-С.1451

⁶ *Eberhard W.* Die Beziehungen der Staaten T'o-pa und der Sha-t'o zum Ausland.-Annales de L'Université d'Ankara, 1947-1948.-P.169

⁷ Ушул жерде

⁸ *Boodberg P.A.* The language of T'o-pa Wei.-HJAS,1936.-V.1.-P.168-183

иероглифтердин анализдөөнүн негизинде “тифу” менен “туфа” сөздөрү “тоба” деген гана бир сөздү билдирет деген. Албетте, бул пикир менин оюмча туура.

Кытайлык жазма булактарындагы тобанын пайда болушу жөнүндөгү маалыматтарга таянсак, хунну менен сяньбилердин ортосунда жарандар баш кошуп, үй бүлө куруу, үйлөнүү ар дайым болуп турган, ошол тукум улоочулук түзүлүштүн дуальдык уюмунун жашоосунун изин билдирип турат, демек, алар генетикалык байланышта болгон¹. Дуальдык тукум улоо бар экендиги хунну менен сяньбилердин ядросу бар этноним экендигин айгинелейт. Ошондуктан Ма Чан-шоунун белгилегени боюнча “тоба” аталышы кечирээк пайда болгондугу жана хунну менен сяньбилердин аралашып кеткендигинин жөнөкөй көрүнүш катары кабылданып калышы, натыйжада андан “тоба” келип чыгышы тууралуу айткан ою туура эмес. Тоба менен хуннулардын этникалык байланышы боюнча Сиратори төмөнкүдөй байкаган: “Нанб Ци шу” тарыхынын “Вэй лу” главасында тоба хуннулардын же сяньбилердин тукуму болушкан деп айтылат. Мунун өзү дыкат изилдөөнү талап кылат. Менин изилдөөм боюнча хунну менен сяньбилер ху деген бир уруга киришет, алар аралаш уруу болуп, бирок ядросу монголдук уруулардан келип чыккан”².

Сиратори бул байкоолорун көбүнчө тарыхый фактылар менен далилдейт. Бизге белгилүү, андагы үйлөнүү салты дуальдык бөлүнүүнүн мезгили жана калтырган изи катары калган. Дуальдык тукумдун бөлүнүүсү, жашоо тиричилиги аркылуу тобастарга же хуннуларга, же сяньбилерге кошуп, аларды тоба уруусу деп коюшкан. Бул деген монголдор орто кылымдарда сөөгү кият, уругу боржигин дегенге жакын келет.

Негизинен изилденген булактарда тобалыктарда атайын өздөрүнө таандык белгиленген уруулардан гана аял алуу салты байкалган.

¹ *Рашид-ад-дин*. Сборник летописей.-Т.І.-Кн.1.-М.-Л., 1952.-С.74,80,99,101, 26,135

² *Сиратори Куракичи*. Исследование народа дун ху (восточные ху).-Шанхай,1935.-С.121

Л.И.Думандын жазганында “II-III кылымдардагы тобалыктардын өз тукумун сактоодогу мамилелеринин салтын белгилейт, анда жогоруда айтылгандардан сырткары экзогамдын бар экендиги: өйдөдө айтылган тобалык 10 уруулар арасында жүз (же андан да көп) жылдар аралыгында кыз алып, кыз беришкен эмес. Маалыматтарга караганда конкреттүү көп фактыларды учуратууга болот, тобалыктарды башкарган уруулар эреже боюнча аялды башка, бир гана ошол уруудан алышат. Ушуга окшогон салтты монголдордон көрүүгө болот, алар кийинчерээк деле аялды башка деген бир гана уруудан алып келишкен. Тобалыктар жөнүндө айтсак, Ливэйдин тукумдары ар дайым хелан, юйвэнь жана муюн (көбүрөөгү муюндан) тукумунан аял алышкан”¹.

В.Эберхард жазат: “Изилдөөлөрдө тобалыктардын туруктуу үйлөнүү системасы болгон эмес... Кээде уулу энесинин сиңдисинин кызына үйлөнгөн². Мындайча айтканда энесинин жээни менен үйлөнүү-тууганчылык арасындагы үйлөнүү болуп саналат. Бул болсо дуальдык түзүлүштүн изи катары кабыл алынууга болот³. Чынында эле аялынын хуе уруусунан экендигин далилдеп, жогоруда айтылган туфалык Пигу хуннунун хуян уруусу экендигин билдирсе, Ма Чан-шоу жазат: “Мына ушул далил, энеси тарабындагы тоба, сяньби хуннулуктарга тиешелүү. Туфа сяньби менен хуннулуктардын үйлөнүү шарттары өтө байыркы салт. Алар хуе уруусунун Пигунун аялынан башталган эмес. Бирок, бул мисалдар “Тоба” аталышынын, атасы-сяньби, энеси-хуе болуп жүргөн жагдайларды чагылдырат⁴.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, бул жөн гана этнонимдердин аралашуусу эмес, алардан мурунку дуальдык бөлүнүү системасынын калдыктары катары саналат. Ошондуктан “тоба деген аталыш үйлөнүү мамилелеринен келип чыгып, Ма Чан-шоу

¹ Вопросы истории и историографии Китая.-М.,1968.-С.52-53

² Eberhard W. Das Toba-Reich Nordchinas.-Leiden,1949.-S.294

³ Першиц А., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества.-М.,1968.-С.101; Разложение родового строя и формирование классового общества.-М.,1968.-С.80,126,135

⁴ Ма Чан-шоу.-Указ. соч.-С.31

айткандай мунун аягы, бул аралашуудан пайда болгон муун же атасынын, же энесинин уруу атын алып, уруу катмарынын салтын жаратышкан. Кытайлык маалыматтар төмөнкүдөй чечимге келүүгө мүмкүнчүлүк берет: Байыркы учурда “тоба” аталышы бир уруктун аты болуп, анан кийинчерээк өз алдынча өнүгүүнүн аркасы менен бир уруунун аты болуп калган.

Ма Чан-шоунун айтуусу боюнча хуннустун уругу хуянь жана сяньбийлик тобалардын ортосунда ар дайым үйлөнүү салты болуп келген. Кытайлык маалыматтарда хунну жана сяньбилердин мамилелери жөнүндө аз жазылган. Хуннунун башчысы “Ши цзи” Сыма Цянь Маодундун учурундагы окуялардын тегерегинде төмөнкүлөрдү айткан: “Бардык сановниктер атадан калган мурасты ээлеп, ордун басып калышат. Үч уруу хуянь, лань жана кийинчерээк пайда болгон суйбу хуннуларда белгилүү уруу болуп эсептелинген”¹. Ушул мисалга байланыштуу тандык комментатор Янь Ши-гу жазат: “Хуянь уруусу учурдагы сяньбийлердин уругу хуянь жана сяньбийлердин да лань уругу болгон”. Биздин эрага чейинки 40-50-жылдардагы окуялар боюнча “Хоу Хань шунун” “Түштүк хунну” главасында айтылат: Шаньюя уруусу – суйляньди. Хуннуларда бөлөк төрт белгилүү уруулар болгон. Алар хуянь, суйбу, лань жана цюлинь. Булар ар дайым шаньюй менен үйлөнүшкөн. Хуянь уруусу сол канатты түзгөн, ал эми лань жана суйбу – оң канат болгон². Мындай оң, сол канат болуп бөлүнүү байыркы дуальдык бөлүнүү системасынан калган.

“Цянь Хан шунун” хунну главасы Маодундун мезгили тууралуу төмөнкүчө айтат: “Шаньюя уруусу люаньди жана мамлекеттештирилген “Чэнли Хуту шаньюй”. Хунну асманды “чэнли” деген, ал эми баласын-“хуту” деп атаган³. Хуннунун төрт бөлөк уруулары шаньюй менен үйлөнүшү дуальдык уруу бөлүнүүгө караштуу десек болот.

¹ Свод известий . . . Т.I.-С.17

² Там же, с. 680

³ Там же, с.157

Мунун баары негизги чечимге карайт, хунну менен сяньби байыртан бери дуальдык уюм менен байланышып, бир этноним болуп эсептелет. Кытай булактарында дагы генетикалык байланыштарды билдирген фактылар табылган. Кытайлык хроникадагы Юйвэнь маалыматтары ойго келет. “Вэй шуда” юйвэндик Мокуайдын биографиясы жазылган. Анда Вэй Шоу айтат: “Хуннулук юйвэндин Мокуайынын бабалары түштүк шаньюйдун тукуму, жана алар муундан муунга чыгыш “сяньби” уруусунун башчылары болуп келишкен”¹. “Чжоу шунун” биринчи главасында айтылат: Юйвэнь -тобалык Улуу Вэй династиясына караштуу, эне тарап боюнча тайкелер менен жээндерден турган мамлекет².

“Шилю го чуньцю”, “Тунь цзянь”, “Жэхе чжи” ж. б. кытайлык хроникаларда юйвэндер сяньби болуп аталышат³. Юйвэнь жөнүндө бул карама-каршы пикирлер хунну менен сяньбилердин бир этноним экендиги менен түшүндүрүлөт.

Яо Вэй-юань, В.Эберхерддын хелай⁴, дугу⁵ жана улолань⁶ уруулары боюнча изилдөөлөрүндө, ошондой эле В.Эберхерддын сунушу боюнча сяньбилердин урпактары түздөн-түз хуннулар менен байланышы бар экендиги айтылат⁷. Биздин эрага чейинки I кылымда хунну державасы тарап, андан калган 100 миң үй-бүлө өз ыктыяры менен сяньби аталышын алышынын өзү эле алардын бир этноним экендигин далилдейт⁸. Бул бүтүм мазмуну жана мүнөзү боюнча бир күчтүү элдин өнүгүп, башка элге өзүнүн атын берип, баш ийдирип алат деген теорияны четке кагат. Мисалы, Рашид-ад-дин билдирет, монголдор күчтүү

¹ *Вэй шу*.1871, гл.103.-С.126. 魏書.

² *Чжоу шу*.1871.-С.12. 周書.

³ Сиратори Куракичи. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.81 -82

⁴ *Яо Вэй-юань*. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.28-31

⁵ Там же, с.46-46; Eberhard W. Көрсөтүлгөн эмгек.-S.324-325

⁶ *Яо Вэй-юань*. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.330-332; Eberhard W. Көрсөтүлгөн эмгек.-S.326

⁷ Eberhard W. Көрсөтүлгөн эмгек.-S.317

⁸ Свод известий . . . Т.I.-С.728

кезинде, башка түрк уруулары өздөрүн монголдор деп аташкан¹. Бирок, ошол убакта түрктөр монголдор катары белгилүү кезде, алар өздөрүн монголдор деп эсептешкен эмес.

Сөзүбүздүн аягында, хунну менен сяньбилердин ортосундагы тарыхый-маданий жана саясий мамилелер, алардын аймактык коңшулаш турушу, алардын ортосундагы генетикалык байланыштын бар экендигин четке кагып, танууга жол бербейт.

Э. Пуллиблэнк “сяньби” деген элдин аталышын sarbi/sarvi б.а. сар-би/сары-бий деп которот². Мунун негизинде “тубай” деп атасы – сяньби/сары, энеси – хун, ал эми “төбөй” деп атасы – хунн, энеси – сяньби/сары болгондорду аташкан.

Кыргыз санжырасында Тубайдын таралышы төмөндөгү варианттарда айтылат:

1. Тубайдан – Кубалак, Култай, Муратаалы, Тагайберди, Төңтөрүк (Төңтөгөр деп да айтылат)³. Бул жерде Кубалак бул Куулек. Култай Колпочтун бир тууганы болсо, ал эми Куулек анын биринчи аялынан көргөн баласы. Төңтөрүк бул Төңтөрт, ал Тубайдын иниси. Турсун хан менен болгон согушта, Төңтөрт баатыр жекеме-жеке сайышта, алардын баатырын оодара сайып, женишти Тубайга (сарууга) алып берген, ошондон эл оозунда “Төңтөрт төңтөрө сайбаса Тубайга туу кайда” деген сөз калган.

2. Тубайдан – Жаманак, Мураталы, Меңди, Тагайберди⁴. Бул жерде Жаманак же Жамаке Тубайдын бир тууган агасы Кырк уулдун аты.

3. Тубайдан – Мураталы, Жаманкара, Тагайберди⁵. Бул жерде Жаманкара бул Меңдинин аты, себеби Меңди кара киши болгондуктан Меңди кара деп да аташчу.

¹ Рашид-ад-дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.77

² Pelliot P. Tokharien et Koutcheen//Journal Asiatique,I.-1934.P.35

³ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-228-б

⁴ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-66-б

⁵ Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы.-Б.,1991.-20-б; Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы.-Ош,1993.-17-б; Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

4. Тубайдан – Кувлек, Култай, Мураталы, Тагайберди, Меңди¹. Бул жөнүндө жогоруда айтылган.

5. Тубайдан – Тагайберди, Меңди, Мураталы².

Жогорку варианттарды анализдеп биз төмөндөгүдөй чечимге келдик: Демек, Тубайдын улуу баласы Тагайберди, ортончусу Меңди баатыр, кенжеси Мураталы болгон.

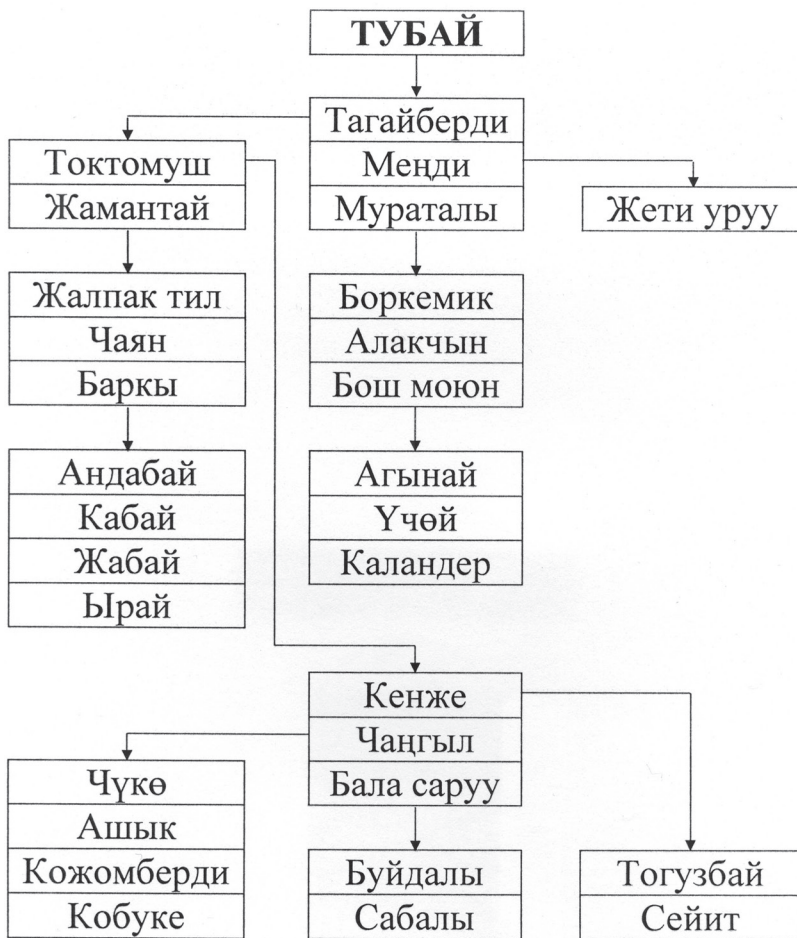
Тубайдын улуу баласы Тагайбердиден – Токтомуш, Жамантай. Токтомуштан – Кенже, Чангыл, Бала саруу. Жамантайдан – Жалпак тил, Чаян тил, Баркы. Кичүү баласы Мураталыдан – Боркемик, Бош моюн, Алакчын. Ал эми ортончу уулу Меңди баатырдан – саруу ичиндеги “жети уруу” таралат.

¹ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскон,1958.-182-б

² *Иманалев М.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-196-б; *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-145-б

Схема 5. Тубай уругунун бөлүнүшү

Жети уруу

Абалтан кара кыргызда,
Аскерде Саруу такшалган.
Түмөн, түмөн кол курап,
Жоокерлик жолго аттанган.

Катары өсүп алардын,
Канчоосу болгон миң башчы.
Эрдиги жоону жалтанткан,
Элимде болгон кол башчы.

Кылычын колдо бек кармап,
Кыргызым кырка жол басты.
Атактуу Алтын Ордодо,
Атабыз Тубай кол башчы.

Төңтөртү жооду төңкөрүп,
Кыркуул, Тубай туу алган.
Кылычын кындан суурушуп,
Кан майданда сыналган.

Бабабыз Меңди баатырдын,
Балдары калың журт болгон.
Аймагы Аксы-Таласта,
Айылдарга көрк болгон.

Кылычын кайрап өчүгүп,
Калмактар билген заманда,
Бабабыз Меңди чабышып,
Аларды кылган базанда.

Багыттап башын көк ташка,
Баатырым ыгын тааптыр.
Балбанын калмак элинин,
Бабам Меңди чааптыр.

Түн күзөп, түмөн кол менен,
Калмактар курчап калыптыр.
Алдоо тил айтып Меңдиге,
Капилет канжар салыптыр.

Жулкунткан чатыр тирегин,
Жоо жарак сермеп билегин.
Эрдиктин мизин мокотпой,
Эл үчүн берген жүрөгүн.

Тубайдын уулу Меңдини,
Турабыз бүгүн эскерип.
Жети уулдан урпактар,
Жергеме койуп эстелик.

Өткөн өмүр, баскан жол,
Өчпөсүн биздин тарыхтан.
Жети уруу элден чыгышкан,
Жашоодо нечен даанышман.

Токтоназар тил күрмөп,
Токтоболот ок аткан.
Кайкы тил Кашка таманы,
Калкына мээр тараткан.

Жортуулга чыкса Бөлөк чал,
Жол жакшы жоокер жарашкан.
Балыкчы, Кызыл кулагы,
Олжолуу жеңиш жараткан.

Жети уруу атка конушуп,
Жергемде калың эл билген.
Эркетай жайсаң эл бийлеп,
Бердике менен бир жүргөн.

Таластан тандап жактырып,
Коконго бекке барган дейт.
Бөлөк чал уулу Калмамбет,
Койчагыр мылтык алган дейт.

Жети уруу журттун болушу,
Аксыда болгон конушу.
Ак падыша кол берген,
Алибек, Субан болуучу.

Азамат, Темир, Намазбек,
Демилгең айкел тургузду.
Жакана таксам аз келер,
Жарыгын чачкан жылдызды.

Бабабыз Тубай баскан жол,
Баласы Меңди тапкан жол.
Баатырлар атын даңктаган,
Байсалдуу Сатыш аман бол.

Саламбек НЫШАНАЛИЕВ

ЖЕТИ УРУУ

Жети уруу – саруу уруусунун курамындагы ири урук бирикме.

Мындай сан аталыш менен аталган уруу бирикмелери көчмөндөрдүн арасында кеңири белгилүү: половецтерде (сары) – жеты-оба, етобичи, четеевдер орус жылнаамаларында, джете-уру – башкырда¹, едишкул жана едисан – ногайлардо², еди, еди-уруг – түркмөндө (арсары, салор, сарык, эс.)³, еты-ул – каракалпакта⁴, жетыру – казактын Кичи Жүзүндө⁵, ошондой эле жети урук – кыргыздын солто, сарыбагыш жана кытай⁶ урууларынын курамында аталган формаларда катталган.

Мындан сырткары енисей кыргыздарынын курамында “жети уруу” деген аталышта уруу болгон. Бул жөнүндө Рашид-ад-Дин мындайча жазат: “Кыргыз жана Кем-Кэмджиут” облустарынын өз алдынча мамлекет башкаруучулары болушкан. Алардын (ар

¹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.1974.-С.466

² Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев.-Ставрополь,1999.-С.81

³ Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав на-селения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение//Труды Института истории, археологии и этнографии.-Т.6.-1962.-С.27

⁴ Матералы по истории каракалпаков//Сборник.Труды института востоковедения АН СССР.-Т.VII.-М.,- Л.,1935.-С.243

⁵ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата,1968.-С.81

⁶ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.24, 37

биринин) башкаруучуларынын даражасы *инал* болгону менен, анын ичинен атактуу жана урмат сыйга ээ болгон бул облустагы уруунун аты – *иди* (жети). Облустун башка аталышы – Еди-Орун, анын башкаруучусу Урус-инал¹. Монгол элчилеринин “кыргыз эмирлерине жана башкаруучуларына” баруучу жолдун сүрөттөлүшү боюнча Еди-Орун облусу Миң-Өзөндө жайгашкан болушу мүмкүн... Анан кийин алар башка облуска келишти, анын аталышы – Еди-Урун (Жети-Уруу), ал жердеги эмирди Урус-инал² деп аташат”. Демек, Рашид-ад-Дин боюнча, кыргыздар Кыргыз жана Кем-Кэмджиут деген облустарда жашашып, ар бир облус өз алдынча болуп, башкаруучуларына ээ. Алардын биринде Жети-Уруу эли жашап, анын башкаруучусу Орус-инал болгон.

Изилдөөчүлөр “жети уруу” этнонимин кытай булактарындагы сеяньто уруусунун аталышы менен да байланыштырышат, себеби кытайча се/сйе – “жети”, янто – “уруу, урук” деген маанилерди берет.

* * *

Кыргыз санжырасы боюнча жогоруда айтылгандай: “Са-руудан – Жамаке, андан Көнөк. Көнөктөн – Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай. Тубайдан – Тагайберди, Меңди, Мураталы”.

Тубайдын экинчи уулу – Меңди баатыр. Муну эл ичинде Кара Меңди дешчү экен. Анткени ал киши албеттүү, кайраттуу жана өңү кара киши экен. Ошондуктан ал Кара Меңди деп аталып калыптыр. Меңди баатырдын жети уулу болуптур. Кара Меңдинин калмакка каршы көргөзгөн баатырдыгы тууралуу санжырада мындайча айтылат:

“Тарыхчылардын болжолу боюнча 1683-жылдары кыргыз жерин каратаандай каптап калмактар басып кирет. Эл тоо-тоону аша качып, качууга үлгүрбөгөндөрү калмактын колунда калат. Калмактар далай кыргыздын башын кесип, денесин казып

¹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей.-Т.1.-Кн.1.-М.-Л.,1952.-С.150

² Рашид-ад-Дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-Т.1.Кн.2.-М.-Л.,1952.-С.151

койгон чуңкурга таштай беришкен. Ошол мезгилде Тубайдын уулу Менди баатыр 70 жаштан ашкан курагы экен. Кезек Менди баатырга жеткенде, ээрчитип бараткан жети баласына мындай деп айтат: «Калмак антынан тайса керек, кароолду күч коюптур. Кирген кайра чыкпай жатыры, бир шойком бар. Этият болуп ушундай тургула. Мен барайын, канкор калмакка. Жакшылыктын жышааны болсо тебетейимди, булгалап чакырам, ошондо келгиле. Жамандыктын түрү байкалса, чоң чатырдын бир өңүрүн булгаймын, ошондо силер туш тарапка качып, жаныңарды куткаргыла» деп четтеги дөңсөөгө балдарын калтырып, бастырып кетет.

Ак сакалы багжайган, албеттүү Менди баатыр чоң ак чатырга кирээри менен калмактын өкүмдары “бул дардайган чоң кара далай калмактын канын ичкен экен, алгыла башын” дейт. Койнуна шамшарын ката барган Менди калмактын өкүмдарын шилтей бергенде желдеттери жеткирбей кармап калат. Эшикке чыга бергенде чоң чатырдын бир капталын жулкуп өткөн экен. Мендинин башы алып, денесин чуңкурга ташталат. Калмактын өкүмдары эси чыгып калгандыктан түнү менен “Кара Мендини кармагыла” деп, жөөлүп кыйкырып жатып жан берген экен. Мендинин балдары түн жамынып келип калмактын күзөтчүсүн өлтүрүп, атасынын денесин, башын уурдап барышып, Каракоюн чаты деген жерге коюшат да, туш тарапка көчө качышып, жан сакташат”¹.

Менди баатырдын жети баласынан жети уруу эл тарап, “жети уруу” деп айтылат. Жети уруунун уруктары булар: Балыкчы, Бөлөкчал, Кашкатаман, Кызыл курт, Кызыл кулак, Оготур, Сакоо, Жолжакшы, буларга кошулуп Жээнбайлар да айтылат².

¹ Кара: Сол канат кыргыз. 3-чү китеп. Иштеп чыккан Эсенкан Төрөкан уулу. Б.: “Көкө-Теңир”, 1995

² Уруктардын аталышы алфавит боюнча берилди, бул жерде улуу же кичүү деген түшүнүк жок

БАЛЫКЧЫ

Балыкчы – жети уруунун курамындагы урук¹.

Элдик этимология боюнча *балыкчы* этноними – “балык уулоочу” же “балыкчыларды” жана “балчыларды” – бал (асел) челек кармоочуларды түшүндүрөт.

Этнонимдин параллелдери башкырларда – балыксы², казактын Улуу Жүзүндө – балык же балыкшы³, Кичи Жүздө (адай) – балыкшы⁴, түркмөндөрдө (йомуд) – балыксылар (*balıqсыlar*)⁵, тувалыктарда – балыкчы⁶ формаларында катталган.

Көпчүлүк учурда башкыр, казак жана кыргыздарда балык кармоочулук күнүмдүк турмушта анча деле мааниге ээ болбогон. Ошондуктан этнонимдин келип чыгышы балык кармоочулук менен байланыштыруудан баш тартабыз.

VIII кылымдагы байыркы түрк жазууларында *baliq*, *baluq* сөзү “шаар” маанисинде колдонулуп, *baluqdagy* деген сөз “шаардын жашоочулары” же шаардыктар деп которулат⁷.

М.Кашгарлык боюнча, *баліқ* “ислам динине чейин түрктөрдүн жана уйгурлардын тилинде [шахар]” дегенди билдирген⁸. Жети-Сууда кара-китай, ага чейин уйгурлардын убагында Бешбалык, Джамбалык ж.б. аталыштар болгон⁹. Буга байланыштуу “тува, казак, кыргыз, түркмөн жана башкыр элдеринде таралган балыкчы аталышынын келип чыгышы байыркы түрк этноними болуп, акырында найман – кара-кытай чөйрөсүндө

¹ *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения Сев. Киргизии // ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.66

² *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.372-373

³ *Гродеков Н.И.* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области.-Т.I.-Ташкент,1889.-С.7

⁴ *Востров В.В., Муқанов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата,1968.-С.89

⁵ *Толстов С.П.* Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен//Проблемы истории докапиталистических обществ.-1935.-№ 9-10.-С.8

⁶ *Потанов Л. П.* Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.47

⁷ *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.368

⁸ *Махмуд Кошарий.* Түркий сүзлөр девони.-Т.I.-Тошкент,1960.-С.360

⁹ *Бартольд В.В.* Балык//Сочинение.-Т. III.-М.,1965.-С.362

калыптанган”¹ дейт башкыр-совет окумуштуусу Р.Г.Кузеев. Андан ары ал “балыксы, балыксылар байыркы шаарларды (Жети-Суудагы) кандайдыр бир шарттар менен коргоп турган көчмөндөрдүн чет жакадагы бөлүгү болушу мүмкүн” деп жазат².

VIII кылымдардагы Орхон жазууларында биз орх. **𐰉𐰺𐰽** (*balyq*) – “балык” – “шаар” деген маанини берген сөздөрдү жолуктурабыз. Мисалы, Күл-Тегинге арналган жазма таш эстеликте – “Тогу-Балык”, “балыкка”, Билге кагандын эстелигинде – “Беш-Балык”, “Тогу-Балык”, Моюн-Чурдун эстелигинде – “Бай-Балык”, Күлү-Чурдун эстелигинде – “Беш-Балык” деген шаар аталыштары кеңири кездешет³.

Махмуд Кашгарлык боюнча⁴, *balyq* (بَلِيقُ) «чеп» (الْحَصْن), «шаар» (الْمَدِينَةُ) “көчмөндөрдүн жана уйгурлардын тилинде”. Чынында эле В.В.Радлов жарыя кылган уйгур документтеринде бул сөз “шаар” маанисинде көп кездешет⁵.

Balyqdaqy деген сөздү В.В.Радлов *Städtebewohner*⁶, ал эми П.Мелиоранский – “шаардын жашоочулары”⁷ деп которушат.

Хазар тилинде да жогоруда аталган термин “шаар” маанисинде кездешет. Итилдин табышмактуу чыгыш жагы араб-перс булактарында – **خَمْلِيخ** (Ибн-Хурдадбех), **حَمْلِيخ** жана **حَمْلِيخ** (ал-Гарми — Инб-Русте), **خَمْلِيخ** (Гардизи), **خَمْلِيخ** (Ибн-ал-Факих), **خَمْلِيخ** (ал-Бекри)⁸ да ушул формада айтылат.

Маркварт⁹ Ибн-Рустедеги **خَمْلِيخ** – *qary(g)* деген сөздү *balyq* деп реконструкциялайт, ал эми Гартманн¹⁰ Ибн-Рустедеги **خَمْلِيخ** *Xan-balyu* – “Хандын шаары” деп которот. Ушундай эле окулуш-

¹ Кузеев Р.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.351

² Ушул жерде

³ Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кк.).-Б.,2001.-72,73, 111,137,144-6

⁴ МК, I, 317, 3

⁵ USD, с. И, 26, 52,88,95,97,102, 115.

⁶ AIM, I, С.9.

⁷ ЗВО, XII, с. 66-67.

⁸ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.-Leipzig,1903.-S.270; Marquart, J. Über das Volkstum Der Komanen.-Berlin 1914.-S.70-71

⁹ Marquart, Komanen.-S.71

¹⁰ Там же, примечание 1

ту А.Ю.Якубовский¹ Маркварт менен Гартманндын гипотезаларын билбей туруп илимий чөйрөгө тартуулаган.

Ушул эле терминдин биз монгол тилинен *balγasun||balqasun* – шаар² формасында кездештиребиз, анын түркчө формасы *baluq*, Юань мезгилинде монголдор Пекинди – Хан-балык (“Хан шаар”), ошондой эле Баласагынды – Хо-балык (“Жакшы шаар”) деп аташкан.

Демек, “балык” деген сөз байыркы түрк (ошондой эле монгол) тилинде “шаар” деген маанини берип, орто кылымдарда “балыкчы” деп “шаардыктар” же шаарларды коргогон күзөтчүлөрдү аташкан. Буга байланыштуу кийин “балыкчы” этноними менен шаарларды коргогон күзөтчүлөрдүн урпактары аталып калышы мүмкүн.

Башкырлардагы “балыксы” уруусунун санжырачылары өз дөрүнүн ата-бабаларынын келип чыгышын Алтай жана Түштүк Сибир аймактары менен байланыштырышат. Алардын ата-бабалары азыркы Томск шаарына жакын Кэнгэн (*Кэнгэн*) деген жерден келгендигин айтышат³. Башкырлардагы “балыксы” уруусунун тамгасы Кузеев боюнча жана анын варианты   ⁴. Саруу уруусунда жана тамгалар бар⁵.

В.П.Юдин кыргыздардын курамындагы баарын, барак, дуулат, керейит, кушчу, монгол, нойгут, баргы жана *балыкчы* уругун⁶ “чыныгы могул жана жалпы могулдардын элементтери” деп белгилейт.

Балыкчы уруусу жөнүндө Низамат-Дин Шами, Шах Махмуд бен Мирза Фазил чорас жана “Тарих-и Кашгаринин” ано-

¹ *Якубовский А.Ю.* О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX-X вв.//ИОИФ,1943, № 5.-С.464

² *Мукаддимат ал-Адаб*, I-П.-М.-Л.,1938.-С.49,110-111,рис.433

³ *Кузеев Р. Г.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.350

⁴ *Кузеев Р. Г.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.352,372-373

⁵ *Каратаев О.* Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан.-Б.,2003.-116,118-б

⁶ *Юдин В.П.* О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами//Известия АН Каз.ССР,№ 3,1965.-С.52-65; он же. Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда.-Алматы,2001

нимдик автору мындайча кабарлашат: “Абд ал-Латиф-султан Хакк-Назар-ханга кол салып Аксуга (1537 г.?) кайтканда, бул уруу анын кароолунда турушкан. Балыкчылар капилеттен пайда болуп, кол салган казактар менен кыргыздарды кеч байкап калышты, алар салгылашуудан баш тартып, качышты. Мунун кесепетинен моголдардын аскерлери талкаланып, Абд ал-Латиф-султан курман болот. Ошол үчүн Абд ар-Рашид-хан бул урууну тукум курут кылат”¹.

С.М.Абрамзон саруу урусунун курамында балыкчы уругунун каттаган. Анын курамында *чалкан, чотур, акназар, кудайназар* аттуу уруктар бар. Мындагы *чалкан* уругун биз алтайлык *челкан* уругу менен салыштырсак болот.

Аталган *челкан* уругу жана Челкан волосту² 1625-жылкы орус булактарында эскерилет³. Этнографиялык адабияттарда В.В.Радлов *челкан* уругун өзүнчө деп белгилеп, алар тил жагынан кумандылыктардан айырмаланбайт, өздөрүн жалпы “куукижи” деп аташат. Жакшы жана Чалкан деген эки сөөккө бөлүнүшөт” деп жазат⁴. Салыштыргыла саруу уруусу кирген топ Куу уул деп аталып, ал эми саруунун “жети уруусунда” чалкан деген гана урук болбостон, “жол жакшы” деген уруктун болушу да бекерден эместир.

Ал эми *чотур* урук бөлүкчөсүн биз самодийлик чоғду, алтайлыктардагы – юуты, чооты~ йоты, дьоты~джооты, чооты, шорлордогу – чот, чулымдардагы – чат, тувалыктардагы – чоогду~чоды, чжода, хакатардагы – тйода, монголдордогу – чжот, буряттардагы – джокду~зукден, калмактардагы – зот, эвенктердеги – цигиндин, чорду, энцтердин – ючи жана ненецтедин – еуши ~ивши~выучи, пучи, юуси уруктарынын аталыштары менен салыштырсак болот⁵.

¹ Тарих-и Кашгар, л. 626, 64а.

² Долгих Б.О. Родоплеменной состав народов Сибири в XVII веке.-М., 1960.-С.106

³ Оглоблин Н. Обзорение столбцов Сибирского приказа.-Т.1.-М.,1895.-С.115

⁴ Radloff V. Aus Sibirien.-Leipzig, 1884.-S.212

⁵ См.: Васильев В.И. Проблемы формирования северо-самодийских народностей.-М.,1979

Демек, “балыкчы” этноними орто кылымдардагы шаарларды коргогон көчмөн күзөтчүлөрдүн аталышынан келип чыгып, алардын ата-бабалары алтай, тува, хакас, монгол элдери менен тыгыз этногенездик байланышта болуп, Улуу Кыргыз каганатынын мезгилинде кыргыздардын курамында болушкан. Азыркы убакта Фергана өрөөнүндө, Кыргызстанда Балыкчы деген жер, айыл аталыштары сакталып калган.

БӨЛӨКЧАЛ

Бөлөк чал – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – П, Ц.

Бөлөк чал эки ири урук бөлүкчөлөргө бөлүнөт – Теке жана Жунус.

Абрамзон өзүнүн изилдөөлөрүндө Текежунус деп, бир урук катары көрсөтүп, өзүнүн схемасына түшүргөн¹. Бирок, Теке өзүнчө, Жунус өзүнчө урук болуп саналат.

Теке этнониминин параллели түркмөндөрдө ири уруунун аталышы. Этнонимдин келип чыгышын тотемдик ишенимдер менен байланыштырышат. Абулгазы бул жөнүндө мындай деп жазат: “Теке – уруу башчынын аты. Салор элинде Той-Тутмас деген адам болгон. Теке жана Сарык эли анын урпактары².”

Г.И.Карпов боюнча теке аталышы XVI кылымда, ал эми санжыра боюнча XI–XII кылымдарда пайда болгон³.

А.Бекмурадов теке этнонимин байыркы хунндардын туке деген уруусу менен байланыштырат. Бул оюн бышыктоо үчүн ал байыркы хуннулар менен түркмөн-текелердин аскерий-административдик түзүлүшүнүн окшоштуктарына шилтеме берет⁴.

Ал эми С.П.Толстов теке этнониминен байыркы даха уруусунун аталышынын дериватасын көргөн.

Тажикстандын түштүгүндө жашаган *локай* уруусунун курамында *жунус*⁵ уругу, ал эми катагандардын курамында *бай-теке*⁶ уругу катталган.

¹ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Сев. Киргизии// ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960,рис.16; Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1999,16-сүрөт

² Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского.- М.-Л.,1958.-С.74

³ Карпов Г.И. Этнический состав туркмен. Канд. дис.-М.,МГУ,1942.-С.23,29

⁴ Яш коммунист.-1985,20 июля

⁵ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С.99

⁶ Там же, с.105

КАШКА ТАМАН

Кашка таман – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – 𐰉.

Кашка таман уругунун аталышынын келип чыгышын кыргыз санжырасы мындайча түшүндүрөт: “Меңди баатырдын бир баласы – Кашка таман, өз аты Маматек. Кыргыздар Кокон хандыгын таанып, бийлигине көнүп турган убакта, кан ордодо “ордо оюну” болот. Таластан саруулар барат. Маматек да чакырылып, кандайдыр бир себеп менен кеч барат. Маматек барганда “ордо оюну” башталып калып, оюнга кирбей калат. “Ордо оюнунун” шарты менен сарууларга ордо атуу нөөмөтү келгенде Маматекке чокон берилет. Ал өзү алып барган абалагын¹ алып, ашыкты чертип ортого түшөт. Ордодогу ашыктын баарын чертип, “канды” да чертип чыгып кетет. Ордо тараптын кишилери “кан” ордого бутуң тийди деп чыр чыгарат. Саруулар моюндарына албайт. Калыстар Маматектин жылаңайлак изин көрсөтүп, мына изи кашкайып турбайбы деп көрсөтөт. Чынында эле анын изи “кан” ордо чийинине даана түшүп калган экен. Саруулар моюнга алып чыр токтойт. Ошол ордодон кийин Маматекти саруулар “кашкайган таман” деп ылакабынан айтып калышат. Кийинчерээк аты кыскарып – “Кашка таман” атыгат”².

Бул санжырадагы “кашка таман” уругунун атынын келип чыгышынын таржымалы. Эмесе тарыхка кайрылып, “кашка таман” деген аталыштын этимологиясын чечмелеп көрөйлүк. Этноним *кашка* жана *таман* деген эки сөздөн турат.

Тарыхый булактарга кайрылсак байыркы дүйнөдө Кичи Азиянын Кара-Деңиз бойлорунда “кашка” деген эл жашаган деп айтылат. Хеттердин сакталып калган шынаа түрүндө жазылган архивдеринде б.з.ч. 1210-жылы кашкалар Хет империясын жана анын борбору болгон Хаттушашаны талкалап, өрттөгөн-

¹ Абалак – төрт тарабы тегизделип, атайын ордого даярдалган томпой

² Молдошев А., Эргешов А. Кашкатамандар уруусу.-Б.,2008.-25-26-б

дүгү жазылган¹. Бул кашкалар Тиглат-Паласара I-нин (б.з.ч.1100 ж.) ассириялык жылнаамаларында *kaska* деген аталыш менен эскерилип, Ассирия мамлекетине коркунуч туудурган жоокер эл катары белгиленет². Алардын тили белгисиз, бирок Э.Форрер алардын тили хеттердин тилине окшош болгон деп санап, анда урартулуктар менен лидиялыктардын тилдериндеги жалпы элементтери болгон деп божомолдойт. Кашка (ассир. *ka-ska*) элинин аталышындагы *ka* префикси жана *ska* менен биригип – “деңиз боюнда жашоочулар” деген маанини берет³. Хеттердин ай кудайы – Кашка деп аталып, санскрит тилинде *qash* – “жалтырак, кымбат баалуу таш”⁴ дегенге дал келет.

Кашка – теги байыркы титул-этноним⁵. Кашка – 1. Уруу башчысы, уруунун жол баштаган акылманы, көсөмү; 2. өтм. Өткүр, тартынбаган, тайманбаган⁶ деген маанилерди берет.

Энесайлык кыргыздардын уруулук курамында “кашка” (“хасха”) деген уруу (этноним) болгон. Этнонимдин параллели байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз этнокомпоненттери басымдуулук кылган азыркы хакас-качиндерде “хасха”, “хашха” формаларында белгилүү. Мындан сырткары, хакастардын курамында “ак хасха”, “кара хасха”, “көк хасха”, “сары хасха”, “малчаң хасха”, “талчаң хасха”, “паратаң хасха”, “ойрат хасха”, “талгын хасха”, “силгин хасха”, “пилтир хасха”, “хаска хыргыс”, “хасха пүрүт”, “хасха пүүр”, “хасха иргит” сөөктөрү белгилүү. “Хасха” – бүгүнкү хакастардын курамындагы ири урук (сөөк) болуп эсептелет⁷.

¹ *Cavaignac E.* L'extension de la zone des Gasgas á l'Ouest/RHA,1931,№ 3.-С.101-110

² *Luckenbill D.D.* Ancient records of Assyria and Babylonia.-V.I.-Chicago, 1926.-С.74,77,101

³ *Ушаков П.Н.* Проблема древнейшего населения Малой Азии, Кавказа и Эгеиды//ВДИ,1939,№ 4.-С.55

⁴ *Галлямов С.А.* Древние арии и вечный Курдистан.-М.,2007.-С.355

⁵ Кыргызча-орусча сөздүк.-М.,1965.363-б

⁶ Кыргызча-орусча сөздүк.-М.,1965.363-б; Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.-Т.1.-Фрунзе,1984.493-б

⁷ *Бутанаев В. Я.* Происхождение хакасских родов и фамилий.-Абакан, 1994.-С.79-81; *Бутанаев В. Я., Молдобаев И. Б.* Киргизско-хакасские этнокультурные связи//Историко-культурные связи народов Южной Сибири.-Абакан,1988.-С.12

Таблица¹ 5.

Саруу уругу	Тамгасы	Хонгоройдогу малчылардын тамгасы			
		№	Тамга	Сөөк	Фамилия
кашка таман		75		хаска	Тугужеков
		442		ах хасха	Мангараков
		443		ах хасха	Мангараков
		444		ах хасха	Мангараков
		521		хаска	Саражаков

“Энесай кыргыздарынын коому социалдык жактан байыртадан эки катмарга бөлүнүшкөн: “Хасха сөөк” – ак сөөктөргө – кыргыздар, ал эми “пора сөөк” же боз сөөктөргө, кыргыздарга түбөлүк салык төлөшкөн – “кыштымдар”, көз каранды уруулар киришкен. Орус жазма булактарында алардын бектерин “кашка” деп айтышкандары белгилүү. Кыргыздардын белгилүү уруу башчыларынын ысымдарына “кашка” титулу жалганып айтылганы маалым. Мисалы, Алтынак Кашка, Агалак Кашка, Сары Кашка, Матыр Магнай Кашка, Тармагай Кашка, Курбан Кашка, Барчык Магнай Кашка, Улагач Кашка ж.б.² Муну менен катар кашка, сай кашка, кой кашка ж.б. титулдар согушта каармандык көрсөткөн жоокерлерге берилген.

Тарыхчы Т.Акеров “Энесай кыргыздарында кеңири кездешкен “кашка” титулу теңирчилик менен зороастризмдин таасири астында келип чыгышы мүмкүн. Кыргыз княздары “кашка” деп атты алуу менен, негизинен алар өздөрүнүн Теңир менен болгон байланышын көрсөтүшкөн. Кашка – ак сөөк, таза кандуу, башкаруу үчүн асмандан коюлган адам. “Кашка” титулун алып жүргөндөр Жараткандын амири менен нурдан жаралып, тандалган, таза урук деп саналган. Ал Теңирдин жердеги амири”³. Андан ары Т.Акеров өзүнүн оюн улап: “Кашка” сары сөзүнүн синонимы, бизде эч кандай күмөнчүлүк жок, “кашка” сары

¹ Тамги сеока хаска взяты из книги В.Я. Бутанаева, Степные законы Хонгорая.-Абакан,2004.-С.171-267

² Бутанаев В.Я., Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII начала XVIII вв.-Абакан,1995.-С.13

³ Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005.-С.67,68

уруулары – гяньгун (кыргыз) жана динлиндердин уруу башчыларынын титулу болгондугунда” деп жазат¹.

“Манас” эпосунда “кашка” – уруу башкаруучу же уруудан, жоокерлердин арасынан чыккан мыкты жетекчи, билгич адам:

Салтанаттуу сай кашка
Сайышы журттан бир башка!
Кызыл байрак кырк кашка,
Кыраакы Манас бадыша,
Кылыгы журттан бир башка!,² деген саптар бар.

Ошондой эле эпосто “кашканын” төмөнкүдөй маанилери: 1) Жылкынын маңдайындагы ак белги; 2) Өтө чыгаан, эң көрүнүктүү башкаруучу, жетекчи бийликте турган адам; 3) Тайманбас, бетке айткан, улуу адамга көп ишенбеген аял киши; 4) Уруунун аты (мисалы, жети кашка) кездешет.

“Кашка” – кыргыздарда, хакастарда, өзгөчө “Манас” дастанында титул, жетекчи маанисинде колдонулушу, жогоруда көрсөтүлгөн таблицадагы *кашка таман* уругунун тамгасы хакастардын *хасха* сөөгүнүн тамгалары менен болгон окшоштуктары кыргыз жана хакас элдеринин түпкү тамыры бирдигин, алардын этникалык жакындыктарын тастыктап турат. Демек, “кашка” этностук аталыш жана титул катары кыргыздарда энесай доорунан (V–IX кк.) белгилүү.

Шорлордун тарыхый фольклорунда “хашхалар” – тулкусу жаныбар сыяктуу болгон мифологиялык эл катары чагылдырылат³. Болжолу, шорлордун бул элдик оозеки маалыматы байыркы кыргыздар жөнүндө кыйыр маалымат берери ырас. Анткени, мезгилинде бүгүнкү шорлордун ата-бабалары кыргыздардын кыштымдары болушкандыгы маалым.

¹ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.68

² Манас эпосу, СО,3.174

³ Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь.-Абакан,1999.-С.185

Кашка – орто кылымдардагы монголдордогу нойон (он мин башы, князь) титулуна дал келген. XIV к. аягында (1399-1445-жж.) Кыргыздар Угечи Кашканын (Гүйличи, Мөңкө Темир) жетекчилигинин астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жетишкендиги белгилүү. Изилдөөчүлөр Жунгар (Ойрот) хандыгына кыргыздар негиз салган деген илимий негиздүү тыянактарын кытай жыл баяндарындагы даректүү маалыматтарга таянып далилдешет¹. Бул титулду кийинки Жунгар хандары да алып жүрүшкөндүгү жөнүндө (мисалы, Чукула-Кашка, Мар-Кашка) маалыматтар бар².

Түрк-осмон тарыхчысы Сейфи Челеби “Таврих” аттуу эмгегинде (XVI к. аягы) төмөнкү кызыктуу маалыматтарды келтирет: “Кашкар тарапта “кыргыз” аттуу бир эл (уруу) жашайт. Алар моголдор (монголдор) сыяктуу эле көчмөндөр. Кыргыздар көп сандуу уруу (эл), алардын ханы жок, бектери болсо “кашка” деп аталат”³. Бул жагдай “Манастын” В.Радлов жазып алган вариантынан айкын көрүнүп турат: “Калакай кашка дегеним, Каның барбы дегеним” (РЖВ, 9).

Тарыхый бир убактарда Саруунун кашка таман уругунан чыккан аскер башчылар кыргыз урууларын бириктирип, башкарып турган мезгил болгон. Бул жөнүндө профессор С.Аттокуров өз эмгегинде: “XV кылымдан тартып кыргыздар Орто Азияда жана чыгыш Түркстанда жайылуу процесси башталып, аймакта саясий-согуштук күчкө айлана башташат. Ошондо алардын көк желеги, – “кашка таман” тамгасы, Көкө, Каратал урааны пайда болгон. Бул фактынын өзү кыргыз наамасына анын бир татаал маселесин чечүүгө, кур дегенде туура багыт алууга жардам берет. Биринчиден “кашка таман” тамга Саруу уруусунун адепки тамгасы (кийин анын ар бир уругу өзүнчө тамгага өтүп кеткен), экинчиден Каратал баатыр оозеки тарых боюнча дал

¹ *Бейшеналиев Т.О.* Киргизы и Джунгарское ханство (XVII-XVIII вв.), автореф. Канд. дисс.,-Л.,1989.-С.9

² МИКК, 1973, 223

³ *Бартольд В.В.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1997.-49-б

саруулардын өкүлү. Кийин саруулар кыргыз союзунун жетекчиси болбой калгандан кийин ал белгилер башка белгилер менен алмашкан”¹ деп жазат.

Демек, жогорку айтылган далилдерге таянсак “кашка таман” уругунун аты анын баатырынын таманы кашка же кашкайган калтырган изинен эмес, ал уруктун башчысынын титулу “кашка” жана “кашка таман” тамгасын алып жүргөндүгүнөн келип чыккандыгында талаш жок. Кыргыз санжырасы боюнча *кашка таман* уругун негизинен анын алты уулуна тарагандар түзөт: Түкөк, Мадияр, Рай, Кангельди, Мамбет, Бадачы.

Азыркы учурда Кашка таман уругунун урпактары Таласта, негизинен Кара-Буура районунун Бакыян жана Кыргызстан айылдарында, Аксы районунун Кара-Суу айыл аймагында, Чүй областынын Панфилов районун Каптал-Арык айылында, Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районунун Саруу айылында турушат.

Кашка – басыз, сары багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар. Ошону менен бирге, кыргыздардын саруу уруусунда – “онтогор кашка”, багыш уруусунда – “сары кашка”, басыз уруусунда – “жети кашка”, мунгуш уруусунда – “сары кашка”, “эрке кашка”, саяк уруусунда – “сары кашка”, солто уруусунда – “жети кашка”², “кашка баш” төөлөс уруусунда – “чулум кашка”, “урум кашка”, “мала кашка”, “кер кашка”³ формаларында сакталып келет.

¹ *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-49-б

² *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения...-С.29,79,118; ушул эле автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы...-659,711,749,750-б; Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов...-С.144 рис.№ 2, 147 рис.№ 3, 152 рис.№ 7, 154 рис.№ 8, 155 рис.№ 10, 165 рис.№ 16

³ *Нурбек Туран, Өсөрөв Э.* Төөлөс: тарых жана санжыра.-Б.,2011.-168,175,176, 190-б

КЫЗЫЛ КУРТ

Кызыл курт – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – **1**.

Саруу уруусунун *кызылкурт* уругу ар түрдүү тарыхый кырдаалдарда уруудан бөлүнүп, башка кыргыз жана казак урууларынын арасына кирип кеткен.

“Кызыл курт” уругунун өкүлдөрүн биз саруу уруусунун арасынан, Таластан жана Аксыдан жолуктура албадык. Саруу уруусунун санжырачыларынын айтымында ал Лейлек жакта калмак жапырыгында кала берген.

Чынында эле изилдөөлөрдүн натыйжасында Лейлек районунда жашаган кесек уруусунун каара саадак уругунда кызыл курт урук бөлүкчөсү катталды¹. Лейлектеги кызыл курт урук бөлүкчөсүнүн өкүлдөрү өздөрүнүн санжырасын жакшы билишпейт. Алар аз санда Ак-Суу айылында турушат, көпчүлүгү Исфана жана Бишкек шаарларына көчүп кетишкен.

Аталган этнонимдин казактардагы параллели кызыгууну туудурат, алар саруу уруусундай эле казактын Кичи Жүзүнүн жети уруусунун курамында². Ошондой эле кызыл курт уругу казактарда саруу уруусундай эле бирде саруунун жети уруусуна кошулуп айтылса, бирде айтылбайт (унутушкан)³.

Казактардын курамындагы кызыл курт уругу М.Тынышпаев боюнча емрей, олжаши, ерши⁴ деген майда уруктарга бөлүнөт. Бларамберг буларга төртүнчү кылып суба (саба) уругун кошот, В.В.Востров, М.С.Мукановдор муну туура деп санашат⁵. Алардын тамгасы **7** (Мейер боюнча), **1** (Тынышпаев жана ар-

¹ Нурбек Туран. Кесек: санжыра жана тарых.-Б.,2012.-264-б

² Востров В.В., Муканов М.С. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.81

³ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Сев. Киргизии// ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.66

⁴ Тынышпаев М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.29

⁵ Бларамберг И. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральской орд//Военно-статистическое обозрение Российской империи.-Т.XIV.-Ч.I.-СПб.,1882.-С.8-12

хив материалдары боюнча)¹, урааны – Шиёмбай². Г.Н.Потанин казактардын курамындагы кызыл курт уругунун генеалогиясын кеңири берет³.

Саруу уруусунун кызыл курт уругу ар түрдүү тарыхый кырдаалдарда өз уруусунан бөлүнүп, казак жана кыргыздын кесек, басыз урууларынын арасына кирип кеткендир. Себеби биз Өзгөн районун Большевик жана башка айылдарында басыздар менен чогу жашаган кызыл курт уругунун өкүлдөрүн жолуктурдук. Кызыл курт уругу кошумча изилдөөлөрдү талап кылат.

¹ ЦГА КазССР, ф. 4, д. 3871

² *Востров В.В., Муканов М.С.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.99

³ *Потанин Г.Н.* Очерки Северо-Западной Монголии.-Вып.IV.-СПб.,1883.-С.15-16

ОГОТУР

Оготур – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – .

Элдик этимология боюнча: “Мендинин уулу Токтоболот көзгө атар мерген экен. Ак бараңын асынып, тоого чыгып алып, келген калмакты бирин койбой ата берчү экен. Ошондон улам Токтоболотту келин-кесектер “ок атар бала”, же “ок атар аке” деп тергеп жүрүшүп, андан тараган тукумдар Саруу ичинде Оготур уруусу деп аталып калган”.

Оготур уруусунан атактуу Эркетай баатыр же Эркетай жайсаң деген чыккан. Буга байланыштуу эл оозунда мындай бир окуя айтылат: “Бир мезгилде Кокондун Эрдене бийи баш болуп, Бухар, Ташкен хандары түндүктү карай жыла баштайт. Бердике баатыр минден ашык кол менен Эрдене бийге каршы аттанат. Бердике, өзүнүн тууганы Эркетай жайсаңды кошуп алайын деп ага кабар айттырат. Ал адегенде барбай коет да, кабарчыга “менин 600 бакма сарбаз калмагым бар, күчү болсо ушуларды коркутуп кошуп алсын” деп жооп айттырып жиберет. Ошондо Бердике баатыр калың колу менен каптап кирип, Эркетайдын калмактарын ордуна басып алат. Бердике баатырдын бул эрдигине Эркетай жайсаң таң калып, калмактарын жана жигиттерин кошуп берип, “эми жолуң ачылсын” деп батасын берген экен.

Бердике баатырдын колу Анжиянга чабуул коюп, аны үч күндө басып алат. Ал Анжиян бегинин башын алып, нааразы болуп жүргөн вазиринин аялын өзүнө нике кыйдырып, кан тактысына отургузат. Ошентип калага катуу тартип киргизип, шаар калкына бийлик орнотот”.

Бул уруктан Эркетай баатырдын урпактары Субан бий, Мырзабек болуш анын кыздары – Алымкан, Уулкан, Алымкан – Токтогул ашык болгон сулуу, ал эми Уулкан атактуу Арстаналы Осмонбековдун жубайы, 1937-жылы Кыргыз ССР ЖС 1-чакыруусунун депутаты Жүзүбалиев Нарбай, Кыргыз ССРнин 1957-1962-жылдардагы греко-рим күрөшүнүн чемпиону Зулум Төрөбеков, тарых илимдеринин кандидаты, профессор Турат Жоробеков, психология илимдеринин кандидаты, профессор Тууганбай Коңурбаев, ырчы жана композитор Жаныш Кочкоров, агартуучулар Саламбек Нышанов, Кабай Керимбеков, санжырачы Сыргак Сооронкуловдор чыгышкан.

САКОО

Сакоо – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – .

Сак+оо, сакау этноними байыркы сак элинин аталышына барып такалат. Сак [са:к], байыркы перс. Sakā, байыркы-грек. Σάκαι, лат. Sacae – б.з.ч. I миң жылдыктарда Борбордук Азияда жашап, кийинчерээк түрк тилдүү элдердин курамына кирген байыркы көчмөн уруулар¹. Геродот, Страбон жана башка антикалык авторлордо Σάκαι (сак) деген ат менен аталышса, Индияда “шака” деп аталып, көптөгөн: «Пураны», «Ману-смрити», «Рамаяна», «Махабхарата», «Махабхашья» Патанджали, «Брихат-Самхита» Варахи Михиры, «Кавьямиманса», «Брихат-Ката-Маньяри», «Ката-Саритсагара» жана башка байыркы индиялык булактарда белгилүү болушкан. Будда динин негиздеген Будда Гаутаме ушул уруудан чыккан.

Б.з.ч. III к. Дарий падышачылыгынын акыркы мезгилинде аларды дахи/даи² деп аташа башташкан.

В.И.Абаевдин ою боюнча байыркы перс сөзү “сака” – тотем катары “бугу” дегенди билдирет³. Бирок бир да антикалык авторлор сак/сака этнонимин “бугу” маанисинде белгилебейт. Стефан Византиялык “сака – алар ойлоп тапкан “калкан” боюнча скифтерди ошентип аташат. Бул жерде сака сөзү түркчө сак/сагы ‘калкан, коргоо, сак’ деген менен жакындашат. Ошондой эле түрк. сагдак – “саадак”, б.а. “жааны огу менен сактоочу кутуча”.

А.И. ван Виндекенс этнонимди “сак” сөзүнүн “сакчы”, “коргоочу” деген мааниси менен байланыштырып, “сак” терминин тотемдик маанидеги этноним деп санайт⁴.

Каракалпак илимпозу Д.Айтмуратов “сак деген этникалык аталыш, байыркы убакта шак⁵ формасында да колдонулган” деп

¹ БСЭ. 2-е изд. Т. 37, с. 603.

² Геродот, с. 508 (прим. 147).

³ Абаев В.И., 1949, 179

⁴ Van Winkens, A.J. Les noms des Saces et des Scythes//BNF 1,1949.-С.100

⁵ Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы.-Нукус,1986.-С.171

жазат. Мунун негизинде азербайжан илимпозу Г.А. Гейбуллаев түрк тилдүү элдердин арасында сак/сака этнониминин кеңири таралган белгилейт, мисалы шага – казактарда, шакай жана шекей – өзбектерде, саке жана сакау кыргыздарда, шаг – түркмөндө, Шаки – этнопоними Азербайджанда ж.б.¹.

Д.Айтмуратов “сак” этнонимин байыркы түрк сөзү “чагык” менен байланыштырып, “өрүлгөн чачтуулар” деп которот².

Татар илимпозу М.З.Закиев сак/сака этноними салттуу түркологияда индоиран сөзүнүн “мүүз” деген маанисинде саналып, ал эми жаңы, заманбап түркологияда сак/сака/сой – бул “бала, сезимтал, уруу, урук” деген маанини берет” деп жазат³.

Якуттар азыркы күнгө чейин өздөрүн сака/саха деп аташат, хакастарда сага деген урук бар, ошондой эле хакас этноними ас жана сак/һак/хак деген этнонимдерден турат.

Б.з.ч. II жана I миң жылдыктагы кытай жана индия булактарында бул этноним сә формасында катталган. Кийинчерээк ал киммерийлер менен скифтердин арасында сой/дай формасында кезигет⁴.

Сака этноними, түрдүү фонетикалык варианттар менен түрк эдеринин арасынан жолугат: *сокы, саклар, сакоо, секлер, сакал, сактар, саха*. Алгач бул этноним төөлөс урууларынын курамына кирген. Алардын ичинде уйгур, курыкандар менен катар кытай булактары *сейке* уруусун жайгаштырышат. VII к. Сир каганаты өзүнүн курамына енесай кыргыздарын камтышкан. VIII к. тугю менен сирлер талкалангандан кийин, сирлердин аман калган бөлүгү батышка чегинишип, Түндүк Алтай менен Иртыштын жогорку бөлүгүн ээлешет. Алар менен кошо *сейке-сака* этнонимин алып жүргөндөр да кетишкен.

Этнонимдин параллелдери сака – якут-сахалардын этноними, казактарда – сакау, каракалпактарда – саку//саху, түрк-

¹ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана Историко-этнографическое исследование.-Баку,1986.-С.27

² Айтмуратов Д. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.174-175

³ Кара: Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар.-М.2003

⁴ Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей.-Новосибирск,1977.-С.4

мөндөрдө – сакав, сакар, сакгар, сакы, сагир¹, хакастарда – сагай, Тажикстандын түштүгүндө жашаган лакай жана катаган урууларынын курамында сакау², кытайлык кыргыздарда – сакоо кыпчак, кыргыздын кушчу уруусунда – сакалды, кытайда – шекер, нойгутта – сакы, сарууда – сака, шекер, солтодо – саке, чекир саякта – сака, формаларында катталган³.

Демек, саруунун сакоо уругунун аталышы бизди тээ байыркы сак дооруна чейин алып барып, алтай, хакас, каракалпак, түркмөн ж.б. түрк элдери менен болгон этногенездик байланышынын бир далили боло алат.

Сакоодон (Токтоназар) – Шаа, Мамелдей, Акжол, Жангир.

Шаа, Акжол, Жангирден тарагандар Таласта.

Мамелдейден тарагандар Аксыда.

Мамелдейден – Үкү (Чоку), Кошалы (Кашкулак).

Үкүдөн (Байчагыр) – Кедейбай, андан Сүттүбай. Үкүнүн алты баласы болгон экен, таарынычтан ал беш баласын алып, Жети-Өгүзгө кетип калган дешет.

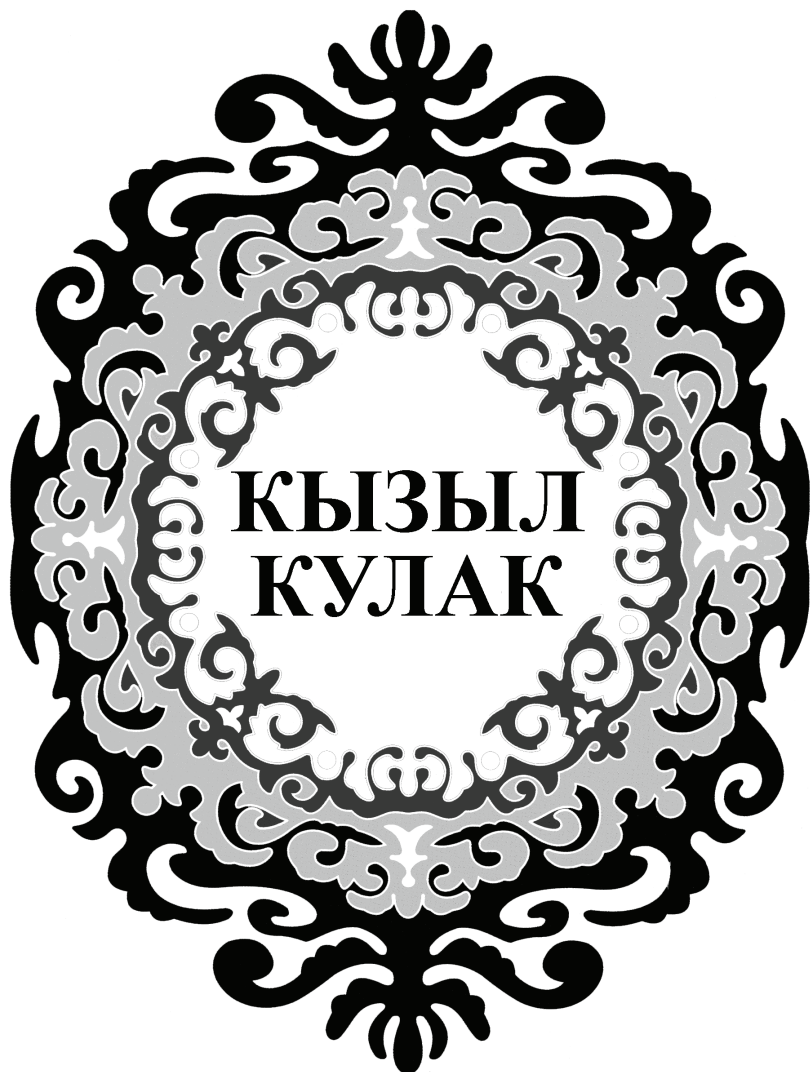
¹ *Атаниязов С.* Этнонимы в туркменском языке.-Ашгабат,1994.-С.80-81

² *Кармышева Б.Х.* Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С.99,105

³ *Абрамзон С.М.* 1999.- 758,766-б

Схема 6. Жети уруунун бөлүнүшү

**КЫЗЫЛ
КУЛАК**

Менди атама

Калмактын кыргынынан шейит кеткен,
Балдарың жетим болуп таркап кеткен.
Арадан жүздөгөн жылдар өтсө дагы,
Элесиң урпактардан чыкпайт эстен.

Жашоонун ченеми үч күн делет,
Өткөнгө бардыгына тарых себеп.
Тарыхты бир кылчайып бүгүнкүлөр,
Изилдеп, келечекке тартуу берет.

Кыргыздар тээ Алтайдан жашап келген,
Көчүп жүрүп ар кайсы жер насип эткен.
Муундар ушул күнгө улап келип,
Келечек миң жылдарга улай берет.

Жети уулуң жети жакка тарап кетип,
Саруунун урпагы деп жашап келет.
Жаштардан суранарым бир гана,
Эскерип эстеликке, миң жылдарга улай бер деп.

Акпарали Султанкулов,
кызыл кулак уругунун бийи

КЫЗЫЛ КУЛАК

Кызыл кулак – саруу урусунун (жети уруу) уругу.

Кыргыз санжырасында “кызыл кулан”, “кызыл кулак” формаларында кездешет.

Бул уруктун баяндоочуларынын айтымында “кызыл кулак” деп аталып калышынын бир нече варианттары бар: Биринчи вариантта бул уруктун өкүлдөрү негизинен соодага жакын болуп, үй-бүлөсүн ушул кесип менен багышкан. Базарга келген малды, товарларды алар дүң баа менен сатып алып коюшчу. Кийин бул товарлардын үстүнө өз баасын коюп, аларды сатышкан. Элдер бири-биринен “бул товарды же малды кайдан алдың?” деп сурашса, “кызыл кулактардан” алдым деп жүрүп, алар “кызыл кулак” аталып кетишет.

Экинчи вариантта бул уруктун өкүлдөрү бай болгондугуна байланыштуу алардын кыздары дайыма алтын сөйкө тагынып жүрүшчү экен. Алтындын түсүн кызыл түс менен байланыштырышып, булар кимдер дешсе, кызыл кулактар деп жүрүп, “кызыл кулак” аталып кетет.

Үчүнчү вариантта Меңди баатырдын бир баласы төрөлгөндө, анын кулагынын түбүндө кызыл меңи болот, муну көргөн Меңди баатыр баласына Кызыл кулак деген наам бериптир. Ошол Меңди баатырдын Кызыл кулак баласынан тарагандар кийин “кызыл кулак” уругу деп аталып кетет.

С.Ахсикендинин “Мажму ат-таварих” китебинде берилген

“Манас” эпосунун үзүндүсүндө Манас жети кашка уруусунан экендиги баяндалат. Анын союздаштары болуп Кулан өлкөсүнөн чыккан кыпчактар айтылат. Булар ушул өлкөдөн чыккан Ак Тимурдун жети уулу. Анын союздашы Өлбөс-Куландын кошундары болгон¹.

Абдыразак Самаркандык Кулан деген өлкө жөнүндө эскерип, аны Нарын жана Чалыш дарыяларынын ортосуна жайгаштырат². Азыркы убакта Чыгыш Түркстанда Кулан аттуу шаар бар.

“Кыргыздын чоң багыш уруусунун курамында кулан сарык уругу катталган. Ошондой эле Куу уулдун бир баласы Кулан Сарык болсо, Манастын небереси, Семетейди уулу – Кулан Сарык деп аталат. “Манас эпосунда” ар түрдүү варианттарында “кулан” деген уруу кыргыз урууларына бир тууган катары эскерилет. Саруу, сары, сарыглар, куу киши, куманды, куулар, кулан, көз каман этнонимдерин алып жүргөндөр тамыры бир эл болуп, динлиндердин жана байыркы кыргыздардын бөлүкчөлөрү болуп саналат” деп жазат тарыхчы Т. Акеров³.

Кызыл кулак уругунун баяндоочуларынын айтымында: “Саруу уруусу байыртадан бери Талас, Аксы жана азыркы Кокон шаарына чейинки жерлерди мекендеп, Кокон хандыгынын мамлекеттик иштерине чоң таасир тийгизип келишкен. Ал эми саруунун “кызыл кулак” уругу Нарын дарыясынын ылдыйкы агымынан Кара-Дарыя менен кошулган бойлоруна чейин турушкан. Алар Нарын дарыясынын Арал деген жерин 1683-1700-жылдары өздөштүрүшүп, отурукташышат. Арал дегени азыркы “Жашык”. Нарындын дарыясынын ортосунда жайык жер, чоң арал пайда болгондуктан ошентип аталган. Ал жер эгин эгип, дыйканчылык кылууга ыңгайлуу болгон. Кызыл кулактар мал, жылкыларына “Ай тамга” белгисин салышып, Үч-Сай шагалдыны кыштоо, Гилем-Ата, Суук-Дөбөнү жайлоо катары пайдаланыш үчүн Кокон хандыгынан “жарлык” жаздырып алышкан. Бул документтин Узбекстанда же Санкт-Петербургда көчүрмөсү бар дешет. Кызыл кулактар ошентип жарымы мал

¹ Аксыкенти С. Тарыхтардын жыйнагы.-Б.,1996.-60,65

² МИКК.-Ч.1.-С.172

³ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек-С.96

чарбачылык менен жарымы дыйканчылык менен тиричилик кыла башташкан.

Кызыл кулак уругунан даанышмандар, баатырлар көп чыгышкан. Кокон хандыгынын убагында бул уруудан Ати бий, Саяк баатыр дегендер чыгышкан. Алар өз уругунун таламдарын талашып, өз элине көп пайда келтирип, бир убактарда душмандар менен согушуп турушкан. Ошондон улам эл арасында “Ати бий менен Саяктар көрүнгөндү таяктаар” деген сөз калган.

Кокон хандыгында кызмат кылышкан “кызыл кулактардан” чыккан Алсейит, Эрназар деген “жүз башчылар” болгон. Ордодо кызмат кылышкан көптөгөн “кызыл кулактар” ал жерден үйлөнүшүп, отурукташкан элге айланып калышкан. Азыркы убакта Маргылаң, Асеке, Кокон шаарларында алардын урпактары жашашат.

Кызыл кулактар негизги эки топко бөлүнүшөт: Мансыл жана Күсөбай. Мансыл тобундагылардын (70%) көпчүлүгү Шамалды-Сайды жайлап, ал эми Күсөбай тобу (30%) Жашыкты жайлашып калышкан.

Жашыктын эң биринчи коюлган аты “Жылаңач”. Алгач ал жер дарагы жок жылаңач талаа, Нарын суусу жайылып аккан жер болгондуктан, “Жылаңач” аталып калган экен. Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы Жылаңач айылы ошол жер.

Совет бийлиги орноп, туура эмес саясаттын кесепетинен кыргыздар отурукташкан айылдар Өзбекстандын курамында калат. Көптөгөн кыргыздар байыртан мекендеп келген айылдарын таштап, Кыргызстанга көчүп чыга башташат. Ал эми ал жерде кала бергендери ошол кездеги саясат боюнча “өзбек” деп жазылышат. Бул саясат “кызыл кулак”, жедигер ж.б. кыргыз урууларына терс таасирин тийгизген. Бул жөнүндө Т.Арипов мындай деп жазат: “Избаскен, Курама, Көгөй ж.б. айылдар Өз-

Ати бий

Саяк баатыр

бекстанга карап калганга байланыштуу жедигер эли Бүргөндүгө көчүп чыгышкан”¹.

Ношкен айылындагы кызыл кулактар негизинен 1917-жылдан кийин, колхоздоштуруу мезгилинде Үч-Коргондун “Жылаңач” айылынан көчүп келе баштаган. Т.Касымбековдун “Келкел” романындагы Ажымат Эшимдин айылы ушул “Жылаңач” айылы, азыркы мезгилде “Жашык” айылы деп коюшат. Колхоздоштуруу мезгилинде Ношкен айылында “Социализм” колхозу түзүлүп, колхоздун башкармасы болуп, “кызыл-кулак” уругунан чыккан Талканбаев Кубат шайланат².

Жогоруда айтылгандай “кызыл кулак” уругунун өкүлдөрү соодага жакын болуп, көпчүлүгү соодагер болушат. Мунун натыйжасында алардан бай адамдар көп чыккан. Совет бийлиги жаңы орной баштаганда бул уруктун көпчүлүк өкүлдөрү кулакка тартылып, сүргүнгө айдалып, репрессияланып, жок кылынган. Мунун натыйжасында “кызыл кулактар” коңшулаш Өзбек Республикасынын айыл-кыштактарына көчүп кетип калышкан. Алардын байлыктарынын, мал-мүлкүнүн негизинде Ак-Бата, Бүргөндү, Ношкен аймактарында бир нече колхоздор уюшулган.

Совет бийлиги жаңы орноп, эл кыйналып, өткөөл заманда совет бийлигин орнотууда көп каталар кетип, ага каршы чыккан топтор пайда болгон. Ошолордун бири Аксы чөлкөмүнөн чыккан Аман палван корбашы болчу. Ал жөнүндө Бекбаев Намазбек атасынан уккан мындай окуяны айтып берди: чоң атам Бодуганов Бекибай Кызыл-Кулак айылында жашап, ишбилги, өзүнө тың болуп, Аман палбандар менен тең сүйлөшүп келген.

Бир күнү Аман палбан Бекибайдын үйүндө беш жоокерлери жана ошол жердин “төртүнчүсү”³ менен конок болуп калат. Бекибай аларды түнү менен сыйлайт. Таң атар менен Аман палбандын күзөтчүсү бул жакка төртүнчүлөрдүн отряды келе жат-

¹ Арипов Т. Кыргызстан XVI-XIX кылымдарда.-Б.,2012.-171-б

² Ал 1941-жылга чейин иштеп, Улуу Ата-Мекендик согушка кетип, ошол бойдон кайткан жок. Ошондой эле “кызыл кулак” уругунун өкүлдөрү Акматалиев Таштан, Бекбоев Жээнбай, Бекбоев Тажибай, Бекбоев Абдиназар, Досбаев Дөөлөталы, Досбаев Мырзабай, Досбаев Ботобай, Досбаев Мураталы, Ибрагимов Абдикерим, Талканбаев Кубат, Токтоназаров Ыманалы, Токтоназаров Мырза ж.б. Ата-Мекендик согушта көптөгөн эрдиктерди көрсөтүшүп, эл жерин коргошкон.

³ Ошол убакта НКВДнын адамдарын ошентип аташкан.

канын угузуп, тезирээк кооптуу жерди таштап кетишин өтүнөт. Аман палбан шашылбай эшикке чыгат, жигиттери ага анын атын алып келишет. Анын артынан конок болгон төртүнчү, Бекибайдын ичигин кийип чыгат. Буга нааразы болгон Бекибай Аман палбанга кайрылып, төртүнчү алган ичигин кайтарып берүүсүн суранат. Аман палбан каттуу ачуусу менен аны тилдеп, салтты сактап, Бекибайга алган ичикти кайтарып берүүсүн буйруйт. Төртүнчү алган ичигин Аман палбандын каарынан коркуп, аны ээсине кайтарат.

Ошол учурда корбашынын күзөтчүсү отряд жакындап калгандыгын билдирип, палбандын тезирээк кетишин суранат. Палбан Бекибайга карап, “болуптур жакшы кал, коркпо эч ким сага тийишпейт” деп, жигиттерине Арал кечүүсүн көздөй жөнөшүн буйруйт. Ал жергиликтүү НКВДнын адамына кайрылып, “тигилер менен сүйлөшүп, кечүүдөн өткөнчө бир да жоокер артынан ок атпасын буйрук кылып кетет”.

Атам ошол учурда кызматтагы, өкмөт адамдары корбашылар, белгилүү жүз башылар менен да мамиледе болушканын айткан. Аларга кылдат мамиле жасашып, ичине киришкен. Ошого байланышкан дагы бир окуяны айтып берейин дейт Бекбаев Намазбек. “Кызыл кулак айылында Бекибай жоролору менен шеринеде отурушкан. Күтүүсүздөн пайда болгон жергиликтүү НКВДнын адамы кызматкерлери менен шеринеде отурушкан жети адамды кармап, Торо айылына көздөй айдап жөнөйт.

Торо айылында участковыйдын башчысы жайгашкан айылдын имараты болгон экен. Атамдын чоң уулу Абдиназар ошол учурда 7-8 жашта болчу. Ал атасынын атын минип, алардын артынан эрчип барат. Баласын көрүп калган Бекибай, уулуна бүтүндөй Яшик айылын башкарып турган Тилебай корбашыга барып буларды айтуусун буйруйт.

Абдиназар атын артка кайрып чапкан бойдон корбашынын үйүнө келет. Эшигин каккылайт, эшиктен кара тору келген, бир адам чыгып эмнеге келдиң дегенде: “атамды НКВД алып кетти” деп ыйлап жиберет. Ыйлаба азыр чыгам деп, ал киши кайра кирип кетет. Бир аз убакыт өткөндөн кийин кайра чыгып, Абди-

назарды ичкериге алып кирет. Үйдүн төрүндө, калың салынган төшөктүн үстүндө отурган, келбеттүү, өзүнө жарашкан муруту бар адам “кел балам эмне болду, ыйлабай айт” деп атама кайрылат. Ал атасы Бекибайды достору менен НКВД Торону көздөй алып кетип жатканын айтат.

Ал киши “бара бер балам” деп, жигитине аттарды даярдашын буйруйт. Корбашы жигиттери менен Бекибайды достору менен алып бара жаткан НКВДынын кызматкерлерине жетип барып, алар менен сүйлөшүп, айдап бара жаткандарды кайтарат. НКВД кайрылгыла деп буйрук кылып, корбашынын үйүнө келишет. Корбашы алар менен көпкө сүйлөшүп, акырында Бекибайды достору менен бошотушат. Ал заманда ушундайлар да болгон деп баяндоочу сөзүн аяктады.

Мурдагы Фергана облусунун Наманган уездине караштуу Кызыл-Жар, Кырк-Уул, Саруу болуштуктарынын жерлеринин негизинде 1926-жылы Жалал-Абад кантонуна караштуу 10 сельсоветтен, 179 айылдан турган Кызыл-Жар волостун түзүшөт. 1928-жылы Жалал-Абад жана Ош кантондору бириктирилип Ош округуна айланат. Бул округдун курамына Кызыл-Жар волосту, борбору Караван айылы болгон, 26 сельсоветтен турган, Кызыл-Жар району деп кирет. 1935-жылы мурдагы Майли-Сай, Маасы, Ноокент болуштуктарынын, кийинки Майкент волостугунун жерлеринин негизинде Ленин району, азыркы Ноокен району түзүлөт. Ушул эле 1935-жылы Кызыл-Жар району жоюлуп, анын ордуна эки – Караван жана Таш-Көмүр райондору түзүлөт. 1960-жылы Караван жана Таш-Көмүр райондору жоюлуп, анын ордуна Жаңы-Жол району уюштурулат. Таш-Көмүр районуна караштуу Нарын дарыясынын сол жээгиндеги жерлер (Бүгөндүгө чейинки) жана азыркы Аксы районунун Үч-Коргон (Кызыл-Жар) айыл округу Ленин районуна берилип, анын курамына кирет. Таш-Көмүр шаары шаардык статус алып, ага Шамалдуу-Сай, Кызыл-Жар-12 шаарчалары, “Таш-Көмүр” совхозу баш ийип калат. 1992-жылы Жаңы-Жол району Аксы району деп аталып, Ноокен (Ленин) районунан Үч-Коргон (Кызыл-Жар) айыл округу Аксы районуна кайтарылып бери-

лет. Мурдагы Таш-Көмүр районуна караштуу Нарын дарыясынын сол жээгиндеги жерлер (Кара-Көлдөн Бүгөндүгө чейинки) азыркы убакта Ноокен (Ленин) районуна жана Таш-Көмүр шаар башкармалыгына карайт.

Ошол аталган жерде жашаган кыргыз уруулары Совет доорундагы кыргыздардай эле өз ата-тегин унутушкан. Себеби Совет мамлекетин куруучуларынын идеологиясында келечекте “homo soveticus” – “совет адамын” жаратуу программасы турган.

Бул жерде жашаган мундуз, саруу уруктары – кызыл кулак, кырк уул, келдей, мачак, колпочтор өздөрүн “жедигербиз” деп атап келишкен. Кыргызстан эгемендүүлүктү алгандан кийин, кыргыздын ар бир уруусу, ошондой эле жогоруда аталган уруу-уруктар да өз ата-тегин, тарыхын такташ үчүн кайдан келип чыккандыгын издей башташат.

Саруунун “кызыл кулак” уругу жедигер, мундуз уруулары, колпоч, төңтөрт, мачак уруктары менен чогуу жашашат. “Кызыл кулак” уругунун баяндоочуларынын айтымында: “Жедигер уруусунун арасында “кызыл кулак” уругунун өкүлдөрү аксакал болуп илгертен бери эсептелип келген. “Кызыл кулактын” өкүлдөрү келмейинче конок башка уруктарга берилбеген, качан алар келип конокту алгандан кийин башкалар өз нөөмөтү менен алышкан”.

Кыргыз санжырасы боюнча: алгач “Жедигер деген эл Ысык-Көлдүн башында, Кызыл-Кыя, Сан-Таш, Түп, Жыргалаң деген жерде турган”¹ экен.

Эсенкан Төрөкан уулу, Сапарбек Закиров, Турдакун Султановдор эл оозунан жазып алган санжыра боюнча: “Тагайдын экинчи уулу – Койлон. Койлондон – кооз Жедигер, андан жедигер уруусу. Койлондон тараган Жедигер уруусу мурда түндүк тарапта Токмоктун тегерегинде Солто менен жамаатташ турган. Санжырачылардын маалыматына караганда Саяк Кабанын кара атынан чатак чыгып, түштүк жакка ооп кеткен экен. Саяк Кабанын күлүк Кара аргымагын калмактар уурдатып алат. Ат андан

¹ Кыргыздар.-Б.,1995.-11-б

качып чыкканда, жолдон Жедигерлер кармап алат. Кооз кийинип, жакшы ат мингенди жакшы көргөн Жедигер кара аргымакка кооз үртүк жаап, кулпунтуп минип жүрөт. Кооз кийинип, жүргөндүктөн Жедигер – кооз Жедигер атанып кетет. Бир чон тойдо Каба жоголуп кеткен аргымагын Жедигер минип жүргөнүн көрүп калат да:

– Ат меники, атымды бер?! – дейт.

Жедигер: – Мен сенден алган жокмун, калмактардан алдым, жеткен жериңде ал! – деп, урушуп коёт.

Каба, Жедигердин атасынын агасы Солтого барат. Солто, Жедигерди чакырып алып:

– Калмак менен чатакташып жатабыз, анын үстүнө өз ара кырылышпайлык, атты бер! – деп, урушуп алып берип коёт. Жедигер ага таарынып Арсланбап тарапка көчүп кетет. Чүй боорунда бир ата гана Жедигер тукуму калат”¹.

“Жедигерлердин же алардын айрым өкүлдөрүнүн Ферганага качан келгендиги жөнүндө маалымат жок. Айрым баяндоочулар калмактардын кысымы астында болду десе, башкалары, тескерисинче калмактардан Фергананы бошоткондо Ооганстан тараптан келгендигин баяндашат” – деп жазат тарыхчы С.Аттокуров². Кандай болсо да, алар түштүккө келип жашап калышат. Бул жердеги Жедигер уруусунун тарыхы Т.Ариповдун 2012-жылы Бишкекте жарык көргөн “Кыргызстан XVI-XIX кылымдарда” аттуу китебинде кеңири берилген. Санжыра боюнча “Жедигерден – Орусбий, Асан, Үсөн жана Мөңкө, булар бир тууган. Мөңкөдөн – Кулболду, Карадөң, Кулжабаш, Кулчыгач. Мөңкөнүн төрт баласы анын үч бир тууганына кошулуп, “жети уруу жедигер” деп аталышат.

Ал эми “кызыл кулак” уругуна жээн болуп жүрүшкөн колпочтор – саруунун Эр Эшим баатырынын чебереси Колпочтун баатырдын урпактары. Колпоч баатыр Таластан Аксыга келип,

¹ Эсенкан Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы.-2-чи китеп.- Б.,1995.-103,104-б; Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-191; Султанов Т. Кыргыздын өзөктүү санжырасы.-Б.,2010.-260,261-б; Султанов Турдакун боюнча ал атты Мөңкө кармап алат

² Аттокуров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-169-б

“кызыл кулак” уругунун кызына үйлөнөт. Андан тарагандар азыркы убакта “кызыл кулак” уругунун өкүлдөрү менен чогу жашашат деп жогоруда айтып кеткенбиз. Алардын кыскача тарыхы төмөндөгүдөй:

“Саруу ичиндеги Колпоч уругунун келип чыгышы Эр Эшим менен Турсун хандын согушу менен тыгыз байланышта. Бул согушта саруу уруусунан чыккан Эшим баатыр менен анын союздашы багыш уругунун бийи Көкүм хан Турсун жетектеген катаган-каңды урууларын жеңишет.

Эшим баатыр Турсун хандын бир тууганы Шамей султандан олжо кылып алып кеткен аялын бошотот. Эшим баатыр ага кайрадан үйлөнүп, андан Жанчакты төрөлөт. Жанчактыдан – Табылды, андан Кудайберди. Кудайбердиден – Аккийиз (өз аты – Кулжыгач), Култай, Колпоч.

Ал эми санжырачылар Колпоч уругун Төңтөрт баатырдан чыгарганынын өзүнчө себеби бар. Эшим баатыр баласы төрөлгөндөн кийин, казак тайкелеринин чакыруусу боюнча кетип, казактарга хан болуп калат. Ал көп узабай эле каза болот. Жетим калган Жанчактыны Төңтөрт баатыр өз балдарынан да артык кылып, багып чоңойтот. Ошол себептен санжырада Төңтөрт баатырдын өз балдарынын аттары сакталбай, Төңтөрт баатырдын баласы катары Эшим баатырдын баласы – Жанчактынын аты аталып калган. Ошондуктан санжырачылар бирде Колпоч уругун Төңтөрттүн тонсуз Жанчакты аттуу баласынан чыгарышса, бирде Эр Эшимден таратышып, санжырада көптөгөн чаташууну пайда кылышкан.

Колпоч кийин баатыр чыгып, бир нече аял алып, көп балалуу болуп, өзүнчө чоң урукка айланып, анын тукумдары Колпоч уругу деп аталып кетет.

Колпочтун Гуланда деген биринчи аялынан – Куулек.

Экинчи аялынан – Кесексары, Токтук, Томолок.

Үчүнчү аялынан – Быры. Колпочтун Таласта жүргөн чагын да калмак менен чабуулда иниси өлүп, Күңая аялынан Кош кулак төрөлгөн. Кош кулак жашында өлүп, балдары менен аялы жесир калган. Келин кайнисине тиет деп сөз берип, кыргыздагы

ырым боюнча жесир кара жоолугу түшкөндө, ашынан кийин тиём деген убадасынан тайган. Анткени жакшы көрүп, сүйлөшүп жүргөн кайниси менен Колпоч ууга мергенчиликке чыккан. Токойдон өрдөк, каз, кекилик, чил, бөдөнө атып келе жатышса келин балдарын ээрчитип, акелеринден соога сура деп жол тосуп турган. Алам деп жүргөн кайниси аке соога бериңиз десе укмаксан болуп бастырып кеткен. Андан кийин Колпоч баягы атып келе жаткан олжосун балага берип, алып барып апана бышыртып же деген. Аны уккан келин тиём деген кайнимдин өлүгүнө сийейин, албаса да жалынып Колпочко барып тиейин деген. Ошо менен Колпочко тийип Быры деген уул тапкан. Бул аял менен ээрчип келген Токо деген баласын, өзүнүн Быры деген уулун кошуп, Быры–Токо деп аташат.

Төртүнчү аялынан – Орус уулу. Колпоч калмак менен болгон согушта колго түшөт. Ошондо калмак ханы Колпочту үч күн аязга байлатып, оокат бербей кордук кылып, жанына алмаштырып күзөт койот. Аяздын күчөп турганына чыдабаган күзөтчүлөр, бир күндө экиден күзөткө турушкан. Үч күн өткөндөн кийин кан “эмне үчүн алиге чейин Колпочтун өлгөнүн айтышпайт” деп күзөтчүлөргө киши жиберет. Жиберген кишиси, Колпоч тоңмок турсун оозунан чыккан бууга жакадагы муздары эрип жатканын айтып келет. Аны уккан хан бул тегин киши эмес экен го деп, кызын берип жөнөткөн. Ошол төртүнчү аялынан – Орус уулу төрөлүп, андан “орус уулу” уругу тарайт.

Бешинчи аялы – “кызыл кулак уругунун” кызы. Андан тарагандар Кыргызстандын түштүгүндө турушат.

Колпоч карыган кезинде өзбектерди чабам деп, өзбектерден жеништүү болот. Өзү Анжиянга эл башы болуп туруп калып, ал жерден жаш кыз алат. Анжиянда Колпоч уруусу деген эл бар дешет.

Азыркы убакта Колпочтун балдары – Талас областында, Ысык-Көл облусунун, Жети-Өгүз районунун Саруу айылында, Кажы-Сай шаарчасында, Чүй облусунун Чоң Кемининде (Артык уругу), Жалал-Абат облусунун Аксы районунун Афлатун айылында жашашат.

Кызыл кулак уругунун жашаган жерлери

Жалал-Абат облусунун Ноокен районунун Бүргөндү айыл аймагына караштуу Ношкен айылында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер (асан уулу, кулжыгач (назар тобу, майда кал, кара таман), орус уулу), саруу (колпоч), мундуз (ожурай, чоң кыргыз), багыш, кытай, нойгут урууларынын өкүлдөрү жашашат.

Бүргөндү айылында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер (кулжыгач (сыдык уул, кара таман), орус уулу, кулболду, кулжабаш, бай калмак, калмак), саруу (келдей, мачак, кырк уул, колпоч), мундуз (ожурай), нойгут, саяк, сарыбагыш, кыпчак (хан кыпчак, тору айгыр), адыгине урууларынын өкүлдөрү жашашат.

Талас облусунун Чоң-Кара-Буура айылынын тургуну атактуу багыш уруусунан чыккан Сарымсак датканын небереси Шадыбеков Зайнул аксакалдын айтуусу боюнча: “Сарымсак датка мурдагы Наманган уездинин Чадак волостундагы Черкасар деген жерде Кокон ханы Кудаяр ханга өзүнүн нааразычылыгын билдирет. Кудаяр хан Сарымсак датканы жазалаш үчүн Чотур баштаган сарбаздарын жиберет. Чотур Сарымсак датканын аскерлеринен жеңилип, жекеме-жеке сайышта курман болот. Сарымсак датка өзүнүн туугандары менен Таласка ашып кетүүгө мажбур болот. Кудаяр хандын сарбаздары Сарымсак датканын изине түшүшөт. Анын Рай деген тууганынан тарагандарын саруулар (кызыл кулак) жана торук уругундагылар кыргындан сактап калышат. Сарымсак датка калган туугандары менен Итагар аркылуу Таласка ашып кетет. Таласта Райдын бир тууганы Баястандан тарагандар ушул күнгө чейин жашашат. Ал эми Райдан тарагандар ошол жердеги саруу уруусунун кызыл кулактары менен чогу жашашып жүрүп “кызыл кулак” атылып кетишет”. Азыркы убакта алар Ала-Бука районунун Жапа-Салды айылында турушат.

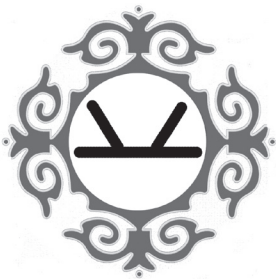
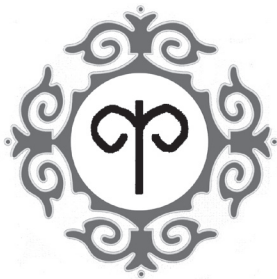
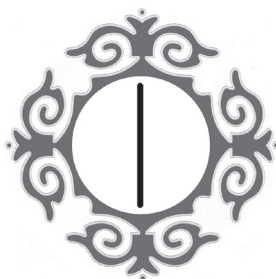
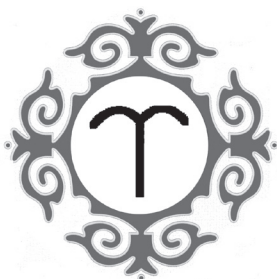
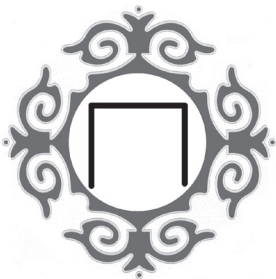
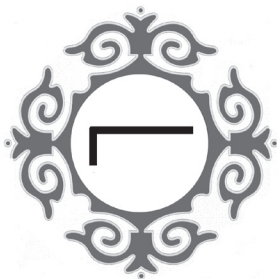
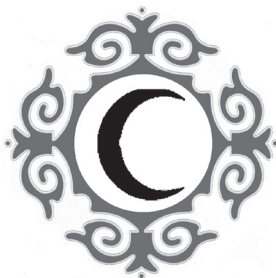
Таш-Көмүр шаар башкармалыгына караштуу Шамалдуу-Сай шаарчасында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер, төңтөрт, колпоч ж.б. урууларынын, Теңдик айылында кызыл кулак

уругу менен бирге жедигер (акжол, базыл уулу, бактыбай, орус уулу, нияз уулу), саруу (колпоч, ж.б.), кытай, моңол ж.б. урууларынын өкүлдөрү жашашат. Теңдик айылы: Кызыл-Алма, Кош-Терек, Чүйүт-Сай, Кашкулак-Сай, Кудук-Сай кичи айылдарынан турат.

Кызыл кулак уругунун жашаган жерлери

Таблица 6

№	Кызыл кулак урук бөлүкчөлөрү	Жашаган жери	Түтүндүн саны
	Жалал-Абат облусу, Аксы району		
	Кызыл кулак	Семет айылы	12
	Кызыл кулак	Мукур айылы	4
	Жалал-Абат облусу, Ноокен району		
	Кызыл кулак	Бүргөндү айылы	50
	Кызыл кулак	Ношкен айылы	50
	Кызыл кулак	Ынтымак айылы	150
	Кызыл кулак	Кызыл-Туу айылы	2
	Кызыл кулак	Сары-Камыш айылы	2
	Кызыл кулак	Шаркыратма айылы	10
	Майлы-Суу шаар башкармалыгы		
	Кызыл кулак	Кызыл-Кыя айылы	6
	Таш-Көмүр шаар башкармалыгы		
	Кызыл кулак	Таш-Көмүр шаары	30
	Кызыл кулак	Кызыл-Алма айылы	10
	Кызыл кулак	Шамалдуу-Сай шаарчасы	20
	Кызыл кулак	Теңдик айылы	35
	Жалал-Абат облусу, Ала-Бука району		
	Кызыл кулак	Жапасалды айылы	60
	Талас облусу, Бакай-Ата району		
	Кызыл кулак	Бакай-Ата айылы	12
	Өзбек Республикасы		
	Кызыл кулак	Кызыл-Кулак айылы	50
	Кызыл кулак	Жашык айылы	60
	Кызыл кулак	Маданият айылы	70
	Кызыл кулак	Үч-Коргон (Кум-Толгон)	15
	Кызыл кулак	Арык-Багыш айылы	50
	Кызыл кулак	Сарай айылы	100
		Бардыгы:	453/798

КЫЗЫЛ-КУЛАКТЫН ӨКҮЛДӨРҮ

КЫЗЫЛ КУЛАК УРУГУНУН ГЕНЕАЛОГИЯСЫ

Саруудан – Көнөк, андан Тубай.
Тубайдан – Меңди кара (Жети уруу).
Меңди карадан – Кызыл кулан (Кызыл кулак).
Кызыл куландан – Маңсыл, Күзөбай.
Маңсылдан – Бердикоё, андан Кожомжар.
Кожомжардан – Эрназар.
Эрназардан – Термечик, андан Ати бий, Саяк.

САЯК

Саяктан – *Кылжыр бий, Калыбек, Калмырза, Жаныбек, Бодуган, Козубай.*

Кылжыр бийден – *Арык, Ташмат, Сатыкул.*

Ташматтан – Жолчубек, Тойчубек.

Жолчубектен – Үмөт, Кошой, Тагай. Үмөттөн – Ражапали Сапарали, Токтосун. Ражапалиден – Акпарали, Бусурманкул. Акпаралиден – Арийет, Адилет. Сапаралиден – Бектурсун, Талантбек. Токтосундан – Медербек, Али. Кошойдон – Тургунбек, Равшан, Курманбек, Болот. Тургунбектен – Жаныбек, андан Нурбек, Үсөн. Равшандан – Замир, Өмүрбек. Курманбектен – Кубаныч. Болот – Арзымбек. Тагайдан – Эгемберди, Жумабек. Эгембердиден – Манас, Семетей. Жумабектен – Өмүрбек, Абдибакир, Абдишүкүр.

Тойчубектен – Мейманкул, Кадырали. Мейманкулдан – Садирбек, Курбанали, Курсанбек. Садирбектен – Улугбек, Өткүрбек. Улугбектен – Омадбек. Курбаналидан – Жаныбек. Курсанбектен – Гиёзбек, Алмазбек, Хуршидбек, Нурбек. Кадыралиден – Батырали, андан Бабурбек.

Арыктан – Калмат, андан Эргешбай, Нурбай, Шербай, Анарбай, Ботобай, Тууганбай, Жаббар.

Эргешбайдан – Максат, Ысмаил. Максаттан – Исламбек, Рыскулбек. Исламбектен – Жусуп. Рыскулбектен – Искак.

Анарбайдан – Мурат, Каныбек, Жаныбек, Калмырза. Мураттан – Алмазбек, Аширбек, Талайбек, Үсөн. Аширбектен – Нуррэл. Каныбектен – Кутман. Жаныбектен – Айбек, Алишер. Калмырзадан – Нурбай, Улан, Чыңгыз, Теңгиз.

Ботобайдан – Кумарбек, Ыстамбек (Ороз), Арстанбек, Акылбек. Кумарбектен – Шералы, Замирбек, Талгарбек. Ыстамбектен – Бекулан. Арстанбектен – Кыялбек, Адилет. Акылбектен – Данияр.

Тууганбайдан – Турдалы, Султан, Рүстөм. Турдалыдан – Арзыбек. Султандан – Сапарбек, Капарбек, Жуманбек, Элеман, Баяман. Сапарбектен – Байзак, Алинур. Рүстөмдөн – Дастан.

Жаббардан – Төлөнбай, андан Жарабай, Эгемберди. Жарабайдан – Фозилжан, Мурод, Бобур. Фозилжандан – Гулом, Кабул. Эгембердиден – Давран, Равлат.

Сатыкулдан – Алаңбай, Наркул.

Алаңбайдан – Акматжан, Алимжан, Азамат, Канат. Акматжандан – Бахтияр, Алмаз, Айбек. Алимжандан – Дайыр. Азаматтан – Нурбек, Нургазы, Бакыт, Исхак. Нурбектен – Алинур. Канаттан – Самат, Дамир.

Калыбектен – *Кадыр, Истам, Иса.*

Кадырдан – Жээнкул, Атамкул, Турдалы, Атагелди, Орунбай, Ниязбек, Асилбек. Атамкул, Орунбай жана Ниязбектен бала калбаган.

Жээнкулдан – Атантай, андан Мухтар. Мухтардан – Мырзабек, Курманбек, Курустанбек. Мырзабектен – Дамир, Даир. Курманбектен – Таалайбек, Саматбек, Талантбек. Курустанбектен – Нуртилек, Байтур.

Турдалыдан – Нармырза, Токторбай, Оторбай. Нармырзанын 1-чи аялынан – Эркин, Эркебай, 2-чи аялынан Мырзамат, Арапбай. Эркинден – Эмил, Өмүрбек, Гүлжигит, Жумабек. Эмилден – Умар. Өмүрбектен – Илимбек, Дастан, Алимбек, Алтынбек, Жеңишбек. Эркебайдан – Бакытбек, Батырбек, Талант-

бек. Бакытбектен – Нурбек, Нурсултан. Мырзакматтан – Замирбек, Зайырбек, Тайырбек, Нурбек.

Токторбайдан – Мамадибрагим, Арапбай, Абдыкерим, Абдымалик. Мамадибрагимден – Абдырашит, Элдияр. Арапбайдан – Бектемир. Абдыкеримден – Самаган, Сыймык, Медербек, Нуралы. Абдымаликтен – Максатбек, Бакир.

Оторбайдан – Махамадали, Акматали, Орозалы. Махамадалиден – Жуманазар, Осмон, Баяман, Али. Акматалыдан – Өктөмбек, Абдыразак, Абдыкудус. Орозалы – Абдымомун, Нурадил, Нуралы.

Атагелдиден – Өмүрзак, андан Сапарбек, Таалай, Нурлан. Сапарбектен – Тилек. Таалайдан – Талант.

Асилбектен – Анарбек, Аскарбек, Акылбек, Акматбек. Анарбектен – Арстан, Алмазбек, Азимбек, Кыялбек. Арстандан – Байэл, Нурэл. Алмазбек – Умар, Мусилим. Аскарбектен – Абдулах. Акылбектен – Паязбек, Заирбек, Нуркыяз. Акматбектен – Сапарбек, Багдат.

Истамдан – Үсүпбай калпа, Шерипбай калпа.

Үсүпбай калпадан – Абдулла, андан Тойгонбай, Жээнбек. Тойгонбайдан – Рахманалы, Абдували, Мырзалы, Айбек. Рахманалыдан – Бердалы. Абдувалиден – Тыныбек, Талантбек, Эсенбек, Нуралы. Мырзалыдан – Бектур, Умар, Абдымалик. Айбектен – Алинур. Жээнбектен – Ибрайым, Абдырайым, Акыл, Канат. Ибрайымден – Ырыс, Дурус, Мунар, Нурбек, Ороз. Абдырайымден – Нургазы. Акылдан – Кубаныч. Канаттан – Дасган, Кутман.

Шерипбай калпадан – Кушмырза.

Исадан – Адылбек, Токтомуш бий.

Адылбектен – Аманалы, Мамыт. Аманалыдан – Айдаралы, Эсеналы. Айдаралыдан – Маматназар, Абдимитал, Назар, Кайым. Маматназардан – Чынгыз, Алмаз, Нурлан, Нурсултан. Чынгыздан – Иса, Абдуллах. Абдимиталдан – Тилек, Сыймык. Назардан – Руслан, Максат, Нурэл. Кайымдан – Кайрат, Аскат, Нурдин. Эсеналыдан – Султанбай, Төлөш. Султанбайдан – Хусанбай, Бабур. Төлөштөн – Кахроман.

Токтомуш бийден – Керимкул, андан Ботобек, Карабек, Атабек, Ырысбек. Атабектен – Максыталы, андан – Ашым, Касым. Ырысбектен – Жоробек, Төрөбек. Төрөбектен – Равшанбек, Курсантбек, Рустамбек. Равшанбектен – Исламбек, Залкарбек, Нурбек. Курсантбектен – Нурсултан, Нурсеит. Рустамбектен – Дастан, Тилек, Идирис.

Калмырзадан – *Асанбай, Үсөнбай.*

Асанбайдан – Маматкул.

Үсөнбайдан – Султанкул, Мейманкул.

Султанкулдан – Абдырахман, Өмүралы, Абдували, Арстан. Абдрахмандан – Турсуналы, Темиралы, Акпаралы. Турсуналыдан – Алмаз, Чынгыз. Алмаздан – Ариет, Каниет. Чынгыздан – Барсбек. Темиралыдан – Таалайбек, Тариел, Нурислам. Таалайбектен – Жумадил, Нурадил. Тариелден – Салман, Амантур. Акпаралыдан – Сапарбек, Куттубек, Канболот. Өмүралыдан – Абдишүкүр, Шермамат. Абдували согуштан кайтпай калган. Арстандан – Бактыбек, Данияр. Бактыбектен – Асгат, Эмир. Абдишүкүрдөн – Алманбет, Баяман.

Мейманкулдан кыздар.

Жаныбектен – *Калманбет, Байымбет.*

Калманбеттен – Баамырза, Атамырза. Баамырзадан – Дадаш, андан Турсинбай, Сабир, Шариф, Обид, Вохид. Турсинбайдан – Нуридин, Хуснидин. Шарифдан – Отабек. Обиддан – Ориф, Огобек.

Байымбеттен – Насыр, андан Ысакжан, Исраил, Ысмайыл, Расул, Ыманбек, Кудайберди. Ысакжандан – Маратбек, Үсүпжан. Маратбектен – Темиркул, Мухамедалы. Исраилдан – Жаныбек, Айбек, Курманбек. Жаныбектен – Бекболсун. Ысмайылдан – Орозалы, Сабыралы. Расулдан – Самат, Милан. Ыманбектен – Өмүрлан. Кудайбердиден – Абдышүкүр, Абдырахман, Билал, Алинур, Адилет.

Бодуган бийден – *Бекбай, Бекбоо.*

Бекбайдан – Абдиназар, Жапар, Маширап, Шабралы.

Абдиназардан – Авазбек, Паязбек, Намазбек. Авазбектен – Бахтияр, Акылбек, Аширбек, Бахадыр, Элияр. Бактиярдан – Байтуман, Сапарбек. Акылбектен – Өмүрбек, Ырысбек. Аширден – Үсөн. Намазбектен – Фархат, Русланбек, Исламбек, Асан. Фархаттан – Тимур, Тилек, Мисир, Автандил. Русланбектен – Дастан, Данияр. Исламбектен – Азизбек. Асандан – Алихан.

Жапардан – Асанбай, андан Улакбек, Нурланбек, Дөөлөтбек.

Машираптан – Төлөш, Таштан, Равшан, Дилмурат. Төлөштөн – Дилшат, Шерзат, Бекзат. Дилшаттан – Эрнис, Элназар, Бекназар. Шерзаттан – Абдиназар, Абдыкапар. Бекзаттан – Атай. Таштан – Мансур. Равшандан – Алтынбек, Алимбек, Азамат, Нуртилек. Дилмураттан – Максат.

Шабралыдан кыздар.

Бекбоодон – Жээнбай, Тажибай.

Жээнбайдан – Ысманжан, Үсүпжан. Ысманжандан – Өмүрзак, Өмүрбек, Жакыпбек, Акылбек, Бакыжан. Өмүрзактан – Кеңеш, Токтобек. Кеңештен – Нурсултан. Өмүрбектен – Жеңиш. Жакыпбектен – Асил, Таалай. Бакыжандан – Кубаныч, Сапар, Баяман.

Үсүпжандан – Арстан, Рустам, Жумабек, Чыныбек, Саранбек. Жумабектен – Сыймык, Нурислам.

Тажибайдан – Атахан, андан Заирбек, Азизбек, Курманбек, Алмазбек. Заирбектен – Шабданбек, Залкарбек. Азизбектен – Жолболду, Майсалбек, Марсел. Курманбектен – Амантур, Куштар. Алмазбектен – Эрнис, Элдос, Эрбол, Эдил.

Бодугандын Өмүрзак менен Жакыпбегинен тарагандары *Шамалдуу-Сай шаарчасында*, калганы *Ноокен районунун Бүргөндү айыл аймагынын Ношкен айылында* жашашат.

Козубайдан – Атабек, Кочкор, булардан эркек бала калбаган.

АТИ БИЙ

Ати бий – Козумээрек (Козу мерген), Куту бий.

Козу мергенден – *Стамкул, Атантай, Ташибек, Турдукул.*

Стамкулдан – Шайдулла, Сатканбай, Сатымбай, Акимбай.

Шайдулладан – Мырзабек, Маматраим. Маматраимден – Алтынбек, Акылбек, Нурбек. Алтынбектен – Исхак, Байзак. Акылбектен – Акназар. Нурбектен – Арген, Ариет, Алинур.

Сатканбайдан – Дыйкан, Жолдош. Дыйкандан – Узбек, Тагай. Узбекдан – Адий, Төлөн, Алманбет, Жоодарбек, Кенжалы. Адийден – Мелис. Төлөндөн – Тилек. Алманбеттен – Орунбек. Жоодарбектен – Нурдөөлөт. Тагайдан – Кутман, Кубаныч. Кутмандан – Кубат. Жолдоштон – Батырбек, Камал. Батырбек – Шермамат, Түрдүмамат, Ырысмамат, Талайбек, Акылбек. Шермаматтан – Замирбек, Орозбек. Замирбектен – Кубатбек. Талайбектен – Улан, Урлан. Ырысмаматтан – Зайырбек. Акылбектен – Нуржигит. Камал – Олжобай, Канибек, Талайбек. Олжобайдан – Айбек, Алтынбек. Айбектен – Нурислам. Канибектен – Залкар, Нуралы. Талайбектен – Аскар.

Сатымбайдан – Закиржан, Рахманжан, Сапаржан, Райымжан. Закиржандан – Азамат, Нургазы. Азаматтан – Бегималы. Рахманжандан – Тилек, Санжар. Сапаржандан – Бектур. Райымжандан – Эркин, Элизар, Нуркен, Нуразил, Актан, Адилет.

Акимбайдан – Маматжан, андан Сагынбек, Уларбек.

Атантайдан – Мурат калпа, андан Кайып, Абды, Маматали, Жолдош, Ташкул.

Кайыптан – Бөрүбай, андан Абдразак, Алиммырза, Мелисбек, Орозмамат, Ырысмамат, Асан, Үсөн, Эрмамат, Абдывали. Абдыразактан – Абдырашид, Абдымажит. Алиммырзадан – Абдымалик, андан Жаныш. Мелисбектен – Абдыалым, Абдыкерим, Абдырайым, Абдыраман. Орозмаматтан – Абдырасул. Ырысмамат – Нурмамат, Дайыр, Орозбек. Асандан – Ибрагим. Үсөндөн – Данияр, Дурусбек. Эрмаматтан – Нурсултан, Нурсейит, Абубакир, Закир. Абдывали – Сапарбек.

Абдыдан – Шермамат, андан Эрнис, Мелис. Эрнистен – Нурислам. Мелистен – Тимур.

Маматалиден – Юсупбек, андан Раймбек, Кошон, Керимбек. Раймбектен – Кубанычбек. Кошондон – Жумадыл. Керимбектен – Ороз, Адылбек.

Жолдоштон бала калбаган.

Ташкулдан – Масирбек, андан Султан, Ысман, Акималы. Султандан – Нурдин. Ысмандан – Рустам, Руслан, Данияр, Элан. Акималыдан – Асан.

Досойдон – Мамбеталы, андан Акматалы. Акматалыдан – Таштан, Куралы, Төлөш. Таштандан бала калбаган.

Куралыдан – Айтмамат, Калмамат. Айтмамат – Чыңгыз, Мелис. Чыңгыздан – Атай. Калмамат – Эрбол.

Төлөштөн – Сатыбалды, Сапарбек, Жуматай, Жуманазар. Сатыбалдыдан – Эльзат, Эльбек. Эльзаттан – Алихан, Агахан, Элхан. Сапарбектен – Данияр, Дамир, Дастан. Даниярдан – Данел, Марлен. Дастандан – Эрбол. Жуматайдан – Талгат, Тегеран, Тимур, Темирлан. Жуманазардан – Жылдызбек, Камбар.

Ташибектен – Бекназар, андан Кыдыралы, Жунусалы, Мүсүралы.

Кыдыралыдан – Мырзабек, Мырзакул, Атабек.

Мырзабектен – Калмырза, Нуркул, Карамырза. Калмырзадан – Турсунбай, Искендер, Алидин, Зайбек, Бакыт. Турсунбайдан – Айбек, Анарбек, Мээрбек. Искендерден – Иляс, Кыяз. Алидинден – Оомат. Зайбектен – Аширбек, Сыдык, Нурболот, Баялы, Исхак. Бакыттан – Авазбек, Азимбек. Нуркулдан – Мукаш, Маданбек, Жоомарт, Кочкор, Алмаз. Мукаштан – Азизбек, Алтынбек. Маданбектен – Санжар, Сонунбек. Жоомарттан – Кылычбек, Артур. Кочкордон – Мелис. Алмаздан – Темирлан, Асан, Бакдөөлөт.

Мырзакулдан – Атамырза, Мамат, Сатыбалды, Маматсак. Атамырзадан – Абдырахман, Абдыразак. Абдырахмандан – Мирбек, Ратбек. Абдыразактан – Жоодар, Дастан, Данияр.

Маматтан – Абдиназар, Абдырасул. Абдырасулдан – Бекаман, Нооружбек, Нурсейит, Азирет. Сатыбалдыдан – Алмаз, Максат, Болот. Максаттан – Нурсултан, Нуртилек. Болоттон – Темирлан.

Жунусалыдан – Маматбек, андан Манас, Исраил (Ысмайыл), Абдыкадыр.

Исраилден – Турдалы, Ыманалы, Нурадил.

Абдыкадырдан – Нуралы, Айдаралы, Надыралы, Кадыралы, Нурсултан, Нурболот. Нуралыдан – Майрамбек. Айдаралыдан – Медияр, Элдияр.

Мүсүралыдан – Токтомат, андан Нематилла, Рахматилла, Акматилла. Нематилладан – Чолпонбек, Бакытбек, Таалайбек, Алтынбек. Рахматилладан – Самат, Абдыназар, Бекназар, Байтур. Акматилладан – Расулбек, Асилбек, Абдибек.

Турдукулдан – Сакатай калпа, андан Чекатай калпа. Чекатай калпадан – Абдыкадыр, андан Зайтун. Зайтундан – Нуркул, Анаркул. Нуркулдан – Сыймык.

Куту бийден – Чыныбек, андан Биримкул, Рыскул, Сатыбалды.

Биримкулдан бала жок. Рыскулдан – Жоро, андан Жуман. Сатыбалдыдан – Токтоназар, андан Кубаныч. Кубанычтан – Замирбек, Дайырбек, Надырбек, Расулбек. Замирбектен – Райбек. Дайырбектен – Деңиз. Надырбектен – Абдынур, Абдыназар.

Ногойбайдан – Атантай, андан Бердикожо.

Бердикожодон – Райымберди, Кыдыр, Кудайберди, Эгемберди ажы.

Райимбердиден – *Надыр, Садыр, Кадыр.*

Надырдан – Мавлянкул, Ногойкул. Мавлянкулдан – Турсунбай, андан Нурлан, Бакыт, Таалай, Аvas, Алмаз. Нурландан – Руслан. Бакыттан – Назар, Расул, Жумабек. Авастан – Алишер. Алмаз – Асылбек, Акылбек. Ногойкулдан – Женишбек, Нурмахамат, Салмамат, Шермамат. Женишбектен – Самат, Максат. Са-

маттан – Данияр. Нурмахаматтан – Азамат, андан Улан. Салмаматтан – Надыр, андан Чынгыз. Шермаматтан – Талант, Тимур.

Садырдан – Сулайман, андан Алтынбай, Темиралы, Алибай. Алтынбайдан – Махамадалы, Тажимырза. Махамадалыдан – Дайыр, Тилек, Элмирбек.

Темиралыдан – Кожомурат, Максат, Сейталы, Кенжалы. Кожомураттан – Кубанычбек, Нурбек. Максаттан – Айбек. Сейталыдан – Курманбек, Мухамед. Кенжалыдан – Асан, Үсөн.

Алибайдан – Султанмурат, Бекмурат, Токтоналы, Нуралы, Абдыганы, Саматбек. Султанмураттан – Надыр, Атабек, Камчыбек. Бекмураттан – Талант. Токтоналыдан – Жетиген. Нуралыдан – Ырысбек, Асан, Ислам, Исман. Абдыганыдан – Азирет, Азамат.

Кадырдан – Ашыралы, Абдибек. Ашыралыдан – Кутманалы, Замирбек, Эмилбек, Кылыч. Кутманалыдан – Асан. Замирден – Канатбек. Абдибектен – Курстаналы, Сапаралы, Бакыт, Жуманалы, Карим, Руслан. Курстаналы – Сыргак, Орозалы.

Айтымбеттен – Апсамат, андан Кочкорбай, Орозбай. Кочкорбайдан – Абдымомун, Калмамат, Уланбек. Абдымомундан – Марс, Бекбол. Марстан – Арген. Калмаматтан – Жалынбек, андан Алинур, Амантур. Орозбайдан – Абдыганы (Дадан), Абдилла. Абдыганыдан – Азамат, Кызылкулак.

Кыдырдан – Кожомжар ажы, Атамбек. Атамбектен бала жок.

Кожомжар ажыдан – Жээнбек, андан Орозбек, Тургунбек. Орозбектен – Кубанычбек, Нурбек (Бакыт), Акылбек. Кубанычбектен – Ырысбек, Алинур. Нурбектен – Айбек, Умар, Билал. Акылбектен – Кутман, Сапар, Али.

Тургунбектен – Каныбек, Жаныш, Байыш, Таалай, Иляз. Каныбектен – Азамат, Эрзат. Жаныштан – Нурсултан, Сыймык. Байыштан – Нурболот, Бектур. Таалайдан – Канболот, Адилет.

Эгемберди ажыдан – Исабек, андан Бекташ, Бекжан, Эркин.

Бекташтан – Алмаз, Төлөн, Турсунбек, Байыш. Алмаздан – Азамат, Алимбек. Төлөндөн – Сыймык. Турсунбектен – Авазбек, Азиз. Байыштан – Элеман, Баяман.

Бекжандан – Нурланбек, Максат. Нурланбектен – Бекнур, Бексултан. Максаттан – Мухамедали.

Эркинден – Эмил, Замир. Эмилден – Данияр.

Бердикожодон тарагандар *Шамалдуу-Сай* шаарчасында турушат.

Абдрайим, Ибрагим, Мадмар, Абдырасул. Досбай ажы
Абдрайимден – Токтоназар, анын биринчи аялына – Ыманалы, Мырза, экинчи аялынан – Камалдин, Жалалдин.

Мырзадан – Мухамадали. Мухамадалиден – Данияр, Мирлан, Ильяз, Эмил. Даниярдан – Тынчтыкбек. Мирландан – Жеңишбек.

Камалдинден – Махамадамин, Жамалдин, Абдулла, Хайрулла, Нарзилла. Махамадаминден – Бактыяр, Сражидин, Дилмурат, Ибрахим, Илхомжан. Бактыярдан – Кыялбек, Адилбек, Алинур. Сражидинден – Ясинбек, Нурислам, Нурбек. Дилмураттан – Абдулмукаймин, Элмурад. Ибрахимден – Кудайберди. Илхомжандан – Алижан. Жамалдинден – Дилшадбек, Муратжан. Абдулладан – Нематжан, Шукурулла, Рахматулла. Хайрулладан – Бостонбек, Кудайаркан. Нарзилладан – Нурулла.

Жалалдинден – Шахабидин, Таалай. Шахабидинден – Эркинбек, Ырысбай. Таалайдан – Тыныбек, Абдибек, Дурусбек, Элмирбек.

Ибрагим сопудан – Эшенкул, Абдыкерим.

Абдыкеримден – Сүйүнбек, Абдыманап, Абдымалик. Сүйүнбектен – Жусупбек. Абдыманаптан – Нурсултан. Абдымаликтен – Абдырасул, Абдыганы, Абдыразақ.

Эшенкулдан – Мырзакул, ал согуштан кайтпай калган.

Мадмар менен *Абдырасулдун* балдары Өзбекстанда (Ташкент шаарында).

Досбай ажыдан – Талканбай, Тиллебай, Эсенбай, Дөөлөталы, Мырзабай, Ботобай, Мураталы. Талканбайдан – Кубат. Тиллебайдан – Нурбай, андан Үсөнбай. Үсөнбайдан – Эгемберди, Кудайберди, Каримберди, Райимберди. Эгембердиден – Анвар, Данияр, Чыңгыз. Анвардан – Алинур. Кудайбердиден – Эламан. Каримбердиден – Бегалы. Эсенбайдан – Тургунбай.

Ырыскул, Пиримкул, Кыдыралы.

Ырыскулдан – Жоробай, Жолдошбай.

Жоробайдан – Жуманалы ажы, Ыманалы, Ысманалы. Жуманалы ажыдан – Сапарбек ажы, Абдырасул. Сапарбек ажыдан – Мырзабек, Зайырбек ажы, Шайырбек, Тынарбек, Тайырбек, Таалай. Мырзабек – Мойдун, Курманбек, Байкал, Нуркал. Зайырбек ажы – Аваз, Алмаз, Асан, Үсөн. Шайырбек – Сыймык. Тайырбек – Назарбек, Базарбек. Таалай – Чубак. Абдурасулдан – Райымбек, Нуркелди. Райымбектен – Акылбек, Алинур.

Ыманалыдан – Жунусалы, Жакыбалы, Жаныбек. Жунусалыдан – Элдияр, Данияр. Жакыбалы – Аскарбек, Азамат. Жаныбектен – эркек бала жок.

Ысманалыдан – Садырбек, Санжарбек, Кадырбек, Сабырбек. Садырбектен – Мухаммед, Аман, Эсен.

Жолдошбайдан – Калмамат, андан Тилекберди. Тилекберди – Тилек, андан Нурислам, Нурдинбек.

Пиримкул менен Кыдыралыдан кыздар.

Касым, Сыдык, Темирбай.

Касымдан – Ахмад, Мамат.

Ахмаддан – Турсуналы, Эргешалы, Жолдошалы. Турсуналыдан – Тургунбай, Шералы, Рустам. Тургунбайдан – Хурсанбек, Сордорбек, Равшанбек, Довронбек. Хурсанбектен – Шухрат, Гайратбек, Галыпжан. Сордорбектен – Мухамадали. Равшанбектен – Мухаммадюзуп, Мурадилла. Довронбектен – Розумбек. Шералыдан – Надырбек, Кадырбек, Насырбек. Надырбектен – Максатбек, Асилбек. Кадырбектен – Муратбек, Асатбек.

Рустамдан – Бобур, Дилшадбек, Бекзат. Бобурдан – Бабамурат. Эргешалыдан – Алишер, Султонмахмуд. Султонмахмуддан – Болотбек, Бактыбек.

Маматтан – Анарбай, Сатволди, Абдумитал.

Сатволдидан – Амангелди, Нематжон, Муминжон, Тохиржон, Шавкатжон. Амангелдиден – Бахтиёр, Боходир, Бадалыбек, Батир, Бахтибек, Бекмурат. Бахтиёрдан – Азизбек, Данёр, Дастанбек. Боходирдан – Нурсултан, Нурсайид, Нурислам. Бадалыбектен – Нуртилек. Нематжондан – Алимардон. Муминжондан – Фуркатбек. Тохиржондан – Данёр. Шавкатжондан – Акылбек.

Абдумиталдан – Анвар, Акбар, Дилмурат. Анвардан – Элмурат, Шермурат, Бекмурат. Акбардан – Акмал. Дилмураттан – Дастан.

Сыдыктан – *Нуралы калпа, Ормон, Осмон калпа, Аргын, молло Умар, Буранбай, Субан, Бердалы.*

Нуралы калпа – Досмат, Пирмат.

Досматтан – Мамасали, андан Рустамбек, Махамадали, Абдисатар, Мыктарали, Султанмахамад. Рустамбектен – Абдулла, Замирбек, Нурдинбек. Махамадалиден – Жуман. Абдисатардан – Сапаралы, Ороз, Үсөн. Мыктаралиден – Максат, Кайрат. Султанмахамаддан – Азирет.

Пирматтан – Ахмаджан, Момунжан.

Ормондон – Абдыганы, Абдышүкүр.

Абдыганыдан – Тошпулот, Наби, Мухтар, Хамиджан. Тошпулотдон – Нурлан. Набиден – Руслан. Мухтардан – Мавлян, Бекболот. Хамиджандан – Нурбек, Данёр, Мурат.

Абдышүкүрдөн – Абдуманоб, Абдували, Одил, Ином. Абдуманобдан – Азизбек. Абдувалиден – Жохонгир, Жорабек, Отабек. Одилдан – Кобил, Комил, Алишер. Иномдан – Сардор, Асрорбек.

Осмон калпадан – Нурмат, андан Абдувохоб, Тухтамирза. Абдувохобдон – Уразмат, Абдурашит, Абдумажит, Абдужапар.

Тухтамирзадан – Шокир, Шухрат, Иброхим. Шокирдан – Мухудин. Шухраттан – Хумайин.

Аргындан – Эркинбай, андан Мамур, Назар, Содик. Мамурдан – Морифжан. Назардан – Мовлон, Мадамин, Мансур.

Молло Умар домладан – Сайдилла, андан Абдулла, Гуламжон, Олимжон, Омонилла, Рахматилла.

Буранбайдан – Кадыр, андан Сабиржон. Сабиржон – Гопиржон, Жуманазар, Абдурасил, Абдурахим. Жуманазардан – Жалол. Абдурахимден – Усманжан.

Субандан – Турдимат, андан Козмамат, Шермамат. Козмаматтан – Хожимамат.

Бердалыдан – Абдыкаххар, андан Абдысаттар, Аззамжан, Рважидин, Икромжан, Мухаммадамин.

Темирбайдан – Авазбек, андан Довран, Равшан, Зокир. Доврандан – Шохабас.

Тургунбай менен Амангелдинин балдары *Шамалдуу-Сай* шаарчасында, ал эми калганы *Жашык айылы, Кыргыз маалада* (Өзбекстан) турушат.

Жараталиден – Анарбай, андан Турсунбай. Турсунбайдан – Ихтияр, Бахтияр, Немат, Алижан, Хасанбай. Ихтиярдан – Бахадир, Бахрам. Бахтиярдан – Орунбай. Нематтан – Нуридин, Темирбек. Алижандан – Хасан. Хасанбай- Доронбек, Сирожидин.

Жусуптан (Усуп) – Кочкорбай, андан Ырысбай. Ырысбайдан – Тажыбай – Анарбай, Тажимамат, Нармирза. Анарбайдан – Рустам, Анвар. Тажимаматтан – Камран. Нармирзадан – Асат.

Ибрахимден – Назым, андан Ысакбай, Кыргызбай, Узакбай. Ысакбайдан – Тиркешбай, Эргешбай. Тиркешбайдан – Махмуджан, Махамаджан, Сайибжан, Салимжан. Эргешбайдан – Мык-тар, андан – Айбек, Атабек. Саныжан – Захид, Закир. Салимбай – Бекзат.

Кыргызбайдан – Орозбек. Узакбайдан – Базарбай, Жолдош, Калмат, Мамажан. Базарбайдан – Улугбек, Айбек.

Мырзакматтан – Эргеш, андан Эрмек. Эрмектен – Султан, андан Качкын. Качкындан – Эркин, Элибек. Эркинден – Шайрбек, Зайрбек, Сабырбек. Шайрбектен – Ырысбек. Зайырбектен – Султанбек. Сабырбектен – Орозбек, Дөөлөтбек, Азамат. Элибектен – Тайырбек, Мамыр, Бахадыр, Мейман, Шухрат. Шухраттан – Мухаматюсуп, Мухамадали, Ысламбек. Мамырдан – Улукбек, Ботобек, Айтбек, Бану. Бахадырдан – Равшан, Хумойн.

Маматтан – Бекташ, андан Бекжан. Бекжандан – Эркин, Жолбек. Жолбектен – Мухтар, Арстан, Эркин, Курсан, Равшан, Сатыбады. Сатыбадыдан – Намаз, Тургунбай, Амангелди, Муктар, Курманбек, Турсунбай.

Ормоштон – Субан, молдо Парман, Ороз, Курбан.

Субандан – Нарбай, молдо Мурат. Нарбайдан – Атамырза, Керимбек. Атамырзадан – Абдыраим, Бактияр, Данияр, Анвар, Алишер. Керимбектен – Асилбек, Канибек, Абдырахман, Абдыкадыр. Асилбектен – Кубаныч. Канибектен – Рустам, Сардар. Абдырахмандан – Илияз. Абдыкадырдан – Байэл.

Молдо Мураттан – Атантай, Байзак, Олжобай, Декон, Жанузак. Байзактан – Раимбек, Камчибек. Раимбектен – Гилом, Ином, Гопир. Гиломдан – Рашид, Рустам, Жасур. Жасурдан – Азизбек. Иномдан – Сардор, Икбол, Элдор. Гопирдан – Собир, Азам. Собирдан – Шодербек. Камчибектен – Тургунбай, Толкун, Эркин, Юргин, Учкун. Тургунбайдан – Рафик, Батыр. Толкундан – Бектемир, Чамоной. Эркинден – Элбек, Шербек. Юргинден – Бексултан, Бекжахон, Нилусрар.

Молдо Пармандан – Ормон, Кадыркул, Жаркул.

Ороздон – Молдош, Нарынбай, Жолдош, Нарбай.

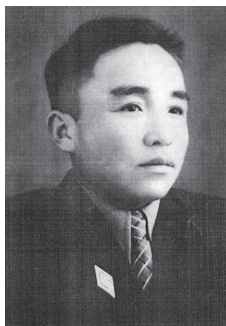
Курбандан – Давлят, Мураталы.

Тоялы калпадан – Токтосун, андан Мамажан. Мамажандан – Тажидин, Мыкгар, Капар. Тажидинден – Тынар, Мирлан. Капардан – Нурланбек, Уланбек.

Султандан – Осмон, андан Токторалы, Мамажан. Мамажандан бала калбаган. Токторалыдан – Ыманалы, Сүйүналы, Артыкалы, Момуналы. Ыманалыдан – Сабыралы, Аскар. Сүйүналыдан – Нуралы. Артыкалыдан – Мусурманкул, Сыймык, Баялы. Момуналыдан – Нурсултан, Нурислам. Султандан тарагандар *Аксы районунун Кош-Дөбө айыл аймагына караштуу Семет айылында* турушат.

Мамажандан – Курбан, андан Иномжан, Авасбек, Панарбек, Абдыбек, Нурбек. Иномжандан – Ырыскул, Орозкул. Авасбектен – Манас, Кудрет. Панарбектен – Акылбек, Уларбек. Абдыбектен – Нуржигит, Нурсултан, Темирлан. Нурбектен – Элдияр, Элмар. Мамажандан тарагандар *Аксы районунун Кош-Дөбө айыл аймагына караштуу Токтогул айылында* турушат.

КЫЗЫЛ-КУЛАК УРУГУНУН КЫСКАЧА ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Мамбетов Жуматай Кушчубекович 1929-жылдын 2-октябрында Талас облусуна караштуу Бакай-Ата районунун Акназаров айыл аймагындагы (Кызыл-Октябрь сельсовети) Кызыл-Жар айылында (бул айыл азыркы кезде жок) айылдык механизатордун үй-бүлөсүндө туулган. Атасы Кушчубек Сатылганов “Урмарал” колхозунда эң биринчи тракторист болуп эмгектенген. 1944-жылы Улуу Ата-мекендик согушка ыктыяры менен кетип, дайынсыз болгон. Апасы төрөт учурунда каза болуп, Жуматай тоголок жетим болот. Аны таятасы Мамбет жана таянеси Рысбек (Ачке апа) асырап багып, чоңойтот.

Мамбетов Жуматай бала чагынан эле башка балдарга караганда өтө зээндүү, эмгекчил, эч нерседен тайманбаган, билимге умтулган, чынчыл, акыл-ээси зирек бала болот. 1940-жылдан баштап Чалдабар мектеп интернатында окуйт. Эң жакшы билим-тарбия алып, 1950-жылы Фрунзе шаарындагы педагогикалык институттун кыргыз тил филология факультетине тапшырат. 1954-жылы пединститутту (КГУ им. 50 лет СССР) эң мыкты аяктайт.

Ал өзүнүн туулуп өскөн Талас жергесине келип, Чалдабар мектеп интернатында мугалим жана тарбиячы болуп иштейт. 1956-жылы интернатка ага тарбиячысы болуп дайындалат. 1960-жылы Кызыл-Октябрь орто мектебине директор болуп жиберилет. 1963-жылы Талас шаарындагы № 1 интернаттын директору болуп которулат. 1966-жылы үй-шартына байланыштуу Ленинполь орто мектебине кыргыз тил жана адабият

мугалими болуп которулуп келет. Ушул мектепте директордун 1чи орун басары болуп 1968-1986 жылдары иштейт. 1986-1988 жылдары Ленинполь № 2 орто мектебине директор болуп которулуп, мектептин моралдык психологиялык климатын калыптандырууга өзүнүн педагогикалык тажрыйбасын жумшап, артта калган мектепти алдынкы мектептердин катарына кошот. 1988-жаңы Ленинполь №3 жаңы орто мектеби эксперименталдык катары ачылып, ал мектептин педкадрлары райондун эң мыкты мугалимдеринен түзүлөт. Мамбетов Жуматай өз ыктыяры менен конкурстан тышкары мектепке кыргыз тили мугалими болуп кабыл алынат.

1992-жылы эс алууга чыгат, бирок өмүр бою балдар менен иштеп жүрүп үйүндө отура албай, 1992-жылы райондук музыкалык мектепке комуз сабагынан мугалим болуп кирип, өмүрүнүн акырына чейин ушул мектепке иштейт. 2001-жылы 18-июлунда узакка созулган ооруудан кийин дүйнөдөн кайтат.

2004-жылы райондун элинин демилгеси менен музыкалык мектепке Жуматай Мамбетовдун ысымы берилет. Райондук кеңештин депутаттары колдоп беришкен. Жуматай Мамбетов көп кырдуу талантуу адам эле. Жаш кезинен мыкты уюштургуч, мыкты спортсмен, мыкты музыкант катары таанылган. Ал комуз, баян, мандолина, гармошка сыяктуу музыкалык аспаптарда мыкты ойногон. “Манас” эпосунан, дастандардан көптөгөн үзүндүлөрдү чеберчилик менен аткарган. Кыргыз, Молдован, Орус, Өзүбек, Грузин, Украин элдеринин улуттук бийлерин өзгөчө шаң менен бийлөөчү. Анын бийлөө стилине көптөгөн адамдар суктанчу жана баа берчү. Студент кезинде 1951-жылы Кыргыз ССР Москвадагы маданият күндөрүнүн декадасын өткөрүүдө тандалган маданият ышкыбоздордун арасында болуп, Чоң театрдын сахнасында ырдап, бийлеп, эң жакшы аткаруучу катарында М.Калининдин өз колунан Ардак грамота алган. 1966-1990 жылдарга чейин райондук маданият бөлүмү жана “Победа” колхозунун ырчы-бийчи топторун жетектеп туруп, агитпоезд менен колхозчуларга, алыскы кыштоо, жайлоодогу малчыларга концерт уюштуруп, тартуулаган. “Ала-Тоо жазы-80” фестивалында өзү топтогон чыгармачыл топ менен катышып, лауреат наамын жеңип келишкен.

Спортсмен катары Жуматай Мамбетовду Талас өрөөнүнүн башаягы таанычу. Студент кезинде мыкты мушкер (боксер) болуп, Фрунзе

шарынын биринчилигин 48 кг салмак категориясында чемпион болгон. Кыргыз күрөштү жаш кезинен эле үйрөнүп, өзүнөн чоң жана көлөмдүү адамдарды жыгып койгондо, көргөн эл аны ураалап көтөрүп кетчү. Стол теннисинен дагы мыкты оюнчу катары билишчү. 1962-жылы Кызыл-Октябрь орто мектебинин окуучулары Кыргыз ССР окуучулар арасындагы спартакиадада волейбол оюну боюнча 2-орунду жеңип алышкан. Райондо алгачкылардан болуп шахмат-шашки оюнун эл арасына тараткан, райондун биринчиликтерин уюштуруп, көптөгөн-ышкыбоздорду өстүргөн. Өзү көп жылдары райондун, Талас өрөөнүнүн чемпиондугун бербей, шахматтын “королу” болгон.

“Манас” эпосун кара тилге которууну Кара-Буура районундагы жазуучу Жакыпбеков менен чогуу баштаган. Эки дос түнү бою эпостун маани-мазмунун талашып, тартышып, анан кара тилге түшүрүп жазышкан. Кол жазмалары, которгон варианттары үйүндө сакталууда. Ден-соолугуна байланыштуу котормо иштерин бүтпөй калган.

60-жашка толуп, пенсияга чыгарда “Эл агартуунун отличниги” деген төш белгисин тапшырабыз дегенде, чоң ыраазычылыгын билдирип баш тарткан. Өкмөт тарабынын эмгеги бааланып “В.И.Лениндин туулган күнүнө 100-жыл” юбилейлик медалы, “Эмгек ардагери” медалы, Билим берүү министрлигинин бир нече ардак грамоталары, Кыргызстан КП БК ардак грамоталары, Маданият министрлигинин ардак грамоталары, ошондой эле облустук, райондук деңгээлиндеги Ардак грамоталары менен сыйланган.

Келинчеги Күлайча Токтогулова менен жети балалуу болушкан.

Султанкулов Турсуналы 1952-жылы азыркы Жалал-Абат облусунун Ноокен районунун Бүргөндү айылында төрөлгөн. 43 жыл механизация тармагында эмгектенип, айылдык, райондук Кеңештин сыйлыктарына жана Ардак грамоталары менен сыйланган. 1979-жылы СССР Министрлер Советинин жана БК профсоюзунун «Социалисттик эмгектин жеңүүчүсү» төш белгиси менен сыйланган.

Байбичеси Санталат менен эки уул, төрт кыздуу болушкан. Азыркы убакта ардактуу эс алууда.

Мырзакулов Сатыбалды 1940-жылы 1-октябрда Таш-Көмүр шаар башкармалыгына караштуу Шамалдуу-Сай шаарчасында туулган. Эмгек жолун жаштайынан Таш-Көмүр автобазасында айдоочу кесибинен баштаган.

1961-жылы К.И.Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтуна кирип, “айыл чарба механизация” адистиги боюнча аны 1966-жылы аяктайт. Кесибине байланыштуу көптөгөн жооптуу кызматтарда инженер, директор болуп эмгектенген. Эмгегин мамлекет жогору баалап, Кыргызстандын БК ЛКСМнын (1967), Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин проф.-тех. билим берүү жайынын (1970), Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Президиумунун (1972), Кыргыз ССР Ички иштер министрствосунун, Кыргыз ССР Айыл-чарба министрствосунун (1982), КРдин Эмгек жана социалдык жактан коргоо министрлигинин коллегиясынын (1996), Жалал-Абад облустук администрациясынын “Ардак грамоталары” жана медалдары менен сыйлаган.

1972-жылы “Отличник профтехобразования СССР” наамын алган.

Үй-бүлөлүү, жубайы Кайырбү менен 3 уул, 2 кыз көрүшкөн.

2010-жылы узак оруудан кийин Шамалдуу-Сай шаарчасында дүйнөдөн кайткан.

Бекбоев Намазбек Абдиназарович 1954-жылы азыркы Жалал-Абат облусунун Ноокен районунун Бүргөндү айылында төрөлгөн. 1971-жылы аталган айылдын “Социализм” орто мектебин бүтүрүп, эмгек жолун Ноокен пахта пунктунда баштаган. 1972-1974-жж. Советтик Армиянын катарында аскердик кызматын өтөгөн.

Аскердик кызматын өтөп келгенден кийин, Атайын орто план экономика техникумун бүтү-

рөт. 1975-1984-жж. “Достук” айылдык кеңешинде начальник ВУС жана паспорт стол. 1984-1994-жж. “Ынтымак” совхозунда бригадир, дыйкан чарбасынын төрагасы.

1994-1995-жж. “Достук” кеңешинин төрагасы. 1996-2008-жж. “Достук” кеңешинин кызматчы. 2008-2011-жж. “Достук” кеңешинин “Ак-Жол суу”, АВПда төрага болуп эмгектенди.

Үй-бүлөлүү, колуктусу Исмаилова Саткынай менен 4 уул, 2 кыз, 15 небере көрүшкөн. Азыр ардактуу эс алууда.

Акматалиев Сатыбалды Төлөшевич 1953-жылы Таш-Көмүр шаарында шахтердун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Мектепти 1972-жылы бүткөн. Үй-бүлөлүк шартка байланыштуу 1972-жылы айдоочулук кесипте окуган. 1972-1974-жылдары Советтик Армиянын катарына чакырылып, Чехословакияда милдетин аткарган. 1974-жылдан баштап Минавтошосдор Автобаза Таш-Көмүрдө айдоочу болуп иштей баштайт. Үзүрлүү эмгектенип, алдынкы айдоочулардан болуп, дайыма өз милдетин так аткарат. Эмгегинин натыйжасын көрүп, жогорулай баштайт: айдоочу, снабженец, дежурный механик, начальник колонны, инженер БД болуп иштейт. Ушул эле убакта 5 жыл Кыргызстандын өкүлчүлүгү болуп Минск шаарында иштейт. Ал 1988-1993-жылдары Кыргызстанга МАЗ, Супер МАЗдын тетиктерин, квартал сайын 100дөгөн МАЗ унааларды жөнөтүп турган. Беш жылдын ичинде 1000деген унаалар Кыргызстандын бардык облустарына келген.

1990-жылы билимин жогорулатуу үчүн Раззаков атындагы техникалык институтка тапшырып, аны 1996-жылы ийгиликтүү аяктайт. Ал Украина мамлекетинен, Мукачова шаарынан студенттерге

керектүү болгон окуу куралы лаборатория “КХЕЛ-75” деген химиялык окуу куралын институтка алып келип берет. Сагынбек Жумагулов декандын өтүнүчү менен ал окуу куралына каражат жагынан Таш-Көмүр шаарынын жетекчилери көмөк көрсөтөт.

Сатыбалды кызматы боюнча жана өз демилгеси менен Россиянын көп жерлерин, Европа, Турция, Кытай мамлекеттерине барган. Ал Таш-Көмүр автобазада аябай үзүрлүү эмгектенген, алдынкы айдоочу жана жетекчи катары автобазанын жамаатында, элдин арасында чоң кадыр баркка ээ.

Кыргыз тарыхына аябай кызыгат. Өзү саруунун “кызыл кулак” уругунан. Бул уруктун өкүлдөрүн издеп Аксы, Баткен, Талас, Токтогул аймактарына барган. Сатыбалды туугандарын чогултуп, уюштуруп, “кызыл кулак” уругунун санжырасын топтоштуруп, аны китеп кылып чыгаруу демилгесин көтөрүп чыкты. Муну менен катар Ош-Бишкек жолунда, Нарын дарыясынын боюна “Меңди Баатыр ордосун” куруп, Меңди Баатырдын ар жакка чачылып кеткен жети баласын бириктирип, бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып, бирдиктүү болобуз деп аракеттенүүдө.

Үй-бүлөлүү, жубайы Канышай менен эки уул, эки кыз, төрт небере көрүшкөн. Чоң уулу Эльзат Кыргыз Улуттук университетинин Чыгыш бөлүмүн аяктаган. 2001-жылы 3-чү курста конкурста жеңүүчү болуп, Кытайдын Пекин шаарында окуп келди. Кытай тилинен котормочу. Экинчи уулу Эльбек компьютер тармагында иштейт. Эльбек Раззаков атындагы университетинин информатика бөлүмүн бүткөн. Ошондой эле Президенттин алдындагы башкаруу академиясынын юридикалык факультетин, Москва шаарында Россия Федерациясынын Президентинин алдындагы башкаруу академиясын, өнөр жай тармагы боюнча факультетин бүткөн. Чоң кызы БГУнун дүйнөлүк экономика факультетин бүтүргөн. Кичүү кызы Медициналык Академиясын бүтүп жатат.

Султанкулов Темиралы Абдурахманович
1953-жылы 10-декабрда Жалал-Абад областы, Ноокен району, Бүргөндү айылында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин Майли-Сай шаарындагы “Электро-механический техникум-ду аяктаган.

1975-жылы 8 сентябрда Майли-Сай шаарындагы ОППО-5ке өрт өчүргүч катары кызматка кабыл алынган. 1977-жылы ушул эле ОППО-5ке ГДЗС мастери болуп которулган. 1980-жылы Майли-Сай шаарындагы күзөттүн начальниги болуп дайындалат. Кийин Кочкор-Ата шаарындагы ОППО-4кө отряддын начальниги болуп которулат. 1986-жылы ушул эле шаардагы ППЧ-87 начальниги болуп дайындалат. 2001-жылдан азыркы күнгө чейин ОАО “Кыргызнефтегаздын” Өрт өчүрүү бөлүмүнүн начальниги.

Үй-бүлөлүү, алты баланын атасы.

Султанкулов Акпарали Абдрахманович
1963-жылы 20-январда Ош областынын Ленин районунда туулган. 1970-жылы №18 орто М.Молдалиев атындагы мектепке барып, 1980-жылы орто билимге ээ болуу менен мектепти аяктаган.

1980-жылы Фрунзе шаарындагы Политехникалык институтка барып, инженердик механикалык факультетин 1985-жылы аяктап «Инженер механик» аттуу кесибине ээ болуу менен жогорку билимге ээ болгон.

1985-жылы Политехникалык институттун жолдомосу менен Ноокен районундагы № 9 Бүргөндү кесиптик техникалык окуу жайына «Информатикалык негиздери жана эсептөө технологиясы» боюнча окутуучу кесибинде 1986-жылга чейин иштеген. 1986-жылдан 1987-жылга чейин аталган окуу жайда Комсомол комитетинин катчысы.

1987-жылдан 1991-жылга чейин аталган окуу жайда окуу өндүрүштүк иштери боюнча директордун орун басары, 1992-жылдан 1993-жылга чейин Ноокен районуна караштуу Бүргөндү колхозунда башкарманын орун басары болуп иштеген.

1993-жылдан 2001-жылга чейин Ноокен, Базар-Коргон райондору жана Майлуу-Суу шаары аралык салык полициясынын жетекчиси болуп иштеген. «Салык полициясынын майору».

2001-жылдан 2013-жылга чейин Ноокен районунда жеке ишкер. 2008-жылдан ушул күнгө чейин Ноокен райондук Кенештин депутаты.

Үй-бүлөлүү, үч уул, эки кыздын атасы.

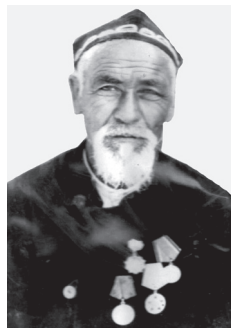
Бодуганов Бекинбай 1888-жылы Наманган уездинде төрөлгөн. 1900-жылы Шамалды коңушка келип отурукташкан, туугандар менен 1930-жылы Үч-Сай кызыл кулак конушунда жашаган. Совет бийлиги менен 1930-1933-жылдары куугунтукталып, репрессияланган. Бир тууган кайнисинин Шайдулла абабыздын чакыруусу боюнча Бүргөндү айылына көчүп барып жашайт. Нөшкөндө колхоздоштурууга активдүү катышып, ал жерде “таптуш” болуп көп жыл эмгектенет. 1974-жылы Ношкен айылында дүйнөдөн кайтат.

Сатыкулов Аланбай 1908-жылы Наманган облусунун Үч коргон районунун Жашык айылында туулган.

1930-ж. Жалал-Абад облусу Ноокен районунун Бүргөндү айылына көчүп келген. 1933–1936-жж., 1937–1939-жж., 1940–1946-жж. Советтик атчандар дивизиясында кызмат өтөгөн.

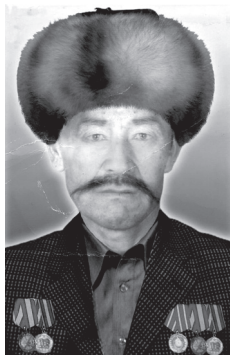
1941-жылдары Ыраакы Чыгышта аскердик кызмат өтөп, ушул эле жылы Улуу Ата Мекендик

согушка аттанат, Түндүк Кавказдагы согушта жарадар болот, жараты айыккандан кийин аскердик катарга кайра келет. 1943-жылы Тегеран конференциясы болгон убакта Иранга кирген Советтик аскерлердин катарында болгон. Бул жерде согуш аяктагыча кызмат кылган. 1945-жылы июнь айында Ыраакы Чыгышка которулуп, 1946-жылы аскерден кайтып келген.

А.Сатыкулов “Ворошиловский стрелок” – медалы, “Кызыл Жылдыз” “Отечественная война” – ордендери, “Каармандык”, “Германияны жеңгендиги үчүн”, “Эмгектеги каармандыгы үчүн”, “Лениндин 100-жылдык юбилеи” деген медалдары менен сыйланган. Согуштан кийин инструктор, агроном болуп эмгектенген.

Жети баланын – 4 уул, 3 кыздын атасы болгон, 1983-жылы өз айылында дүйнөдөн кайтат.

Султанкулов Абдрахман 1922-жылы азыркы Ноокен районунун Бүргөндү айылдык советинде туулган. Өмүрүнүн акырына чейин Бүргөндү колхозунда чарбада кой-эчки багуу менен алектенет.

1941-жылы Улуу Ата Мекендик согушка эл-жерин коргоо үчүн аттанат. 140-чы стрелковой полкто 1941–1943-жж. стрелок болуп кызмат өтөгөн. 1943-жылы оң колунан жарадар болуп, үч манжасынан ажырап, белден жаракат алып, согуштан кайтып келет. Бир нече медаль ордендер менен сыйланган.

Согуштан кийин өмүрүнүн акырына чейин Бүргөндү колхозунда чабан болуп эмгектенет. Улуу Ата Мекендик согуштун ветераны.

1982-жылы 6-июнда 60 жашында дүйнөдөн кайткан.

Ибрагимов Абдикарим 1912-жылы туулган. Жаш кези кыйынчылык турмушта өтүп, эмгек жолун жаштайынан баштап, ата-энесине жардам берген.

1939-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылат. Ал 1939-1940-жылдары Финляндия менен болгон согушка катышат. 1940-жылы Финляндия менен болгон согуш аяктаганга байланыштуу аны командирлерди даярдоо курсуна жөнөтүшөт. Бул курсту бүтүрүп, кенже сержант аскердик наамын алат. Аскердик бөлүгүндө командир отделение болуп дайындалат. Бул кызматын өтөп жаткан мезгилде Ата Мекендик согуш башталат. Ал согушка кирип, 1941-жылы август айында жарадар болот. Госпиталдан дарыланып чыгып, Сталинград фронтуна жөнөтүлөт. Ал Сталинград шаарын коргоого катышат. 1943-жылы Сталинград шаарын бошотуп, Түштүк-Батыш фронтуна жөнөтүлөт. Бул жерде ал Днепрдин оң жээгин, Днепропетровский, Запорожье, Ростов, Донбасс шаарларын, Молдавия, Румыния, Венгрия, Австрия жана Чехословакияны бошотууга катышат. Согуш мезгилинде партияга кабыл алынат.

Согушта өзгөчө каармандык көрсөтүп, беш жолу жарадар болот. Бул эрдиктери үчүн Ибрагимов Абдикарим “Кызыл жылдыз”, “Кызыл туу”, Ата Мекендик согуштун 1-даражалуу ордендери, медалдары, Сталиндин жана Малиновскийдин грамоталары менен сыйланган.

Согуштан кийинки кыйынчылык жылдарда Ибрагимов Абдикарим Бүргөндү айылында башкарма болуп, андан кийин “Социализм” колхозунда бригадир болуп иштейт. 1992-жылы өзүнүн айылында дүйнөдөн кайтат.

Кадыров Асылбек 1923-жылы 10-октябрда Ноокен районуна караштуу Бүргөндү айылында жарык дүйнөгө келген. Он жети жашында Улуу Ата-Мекендик согушка чакырылган. Согушта көрсөткөн эрдиги үчүн медаль, ордендер менен сыйланган. Согуштан кийин колхоздо жумушчу болуп эмгектенет.

1960-ж. Кызыл-Жар совхозунда, 1970-ж. Таш-Көмүр совхозунда жумушчу бригадир болуп эмгектенет.

1980-ж. согуштун ветераны, эмгекчил ардагери катары эс алууга чыгат. Төрт уул, бир кыздын жана он неберенин атасы.

1998-ж. май айында 75-жаш курагында каза болот.

Жолчиев Кошой 1924-жылы 24-июнда Майлуу-Суу шаарында төрөлгөн. 5-жашында жетим калып, тагаларынын колунда чоңойгон. Жаштайынан жылкы багып эмгектенет.

1930-ж. Жыйырманчында жашаган. Үйлөнгөн. Жашынан эле шыктуу болуп той-тамашаларда сөзсүз эңишке чыгып улакты катуу чапчы. 1952-жылдан баштап Өзбекстанда Яшик (Жашык) айылында мал баккан. Кара-Көл жайлоосуна чыкчу. Эрте жазда Көк-Белде отурушчу кийин, жайлоого Айбайга, Шырдырака, Ысныга чейин барышчу. 1980-жылдан кийин кой баккан, жайлоосу Ак-Сай, Кашка-Суу, Ак-Таш, Кең-Колго чейин барышчу. Өзбекстанда көбүрөөк улак чаап калды. Түрсүмаман балбан, Темиралы балбан, Тургуналы балбан, Байгазы балбандар менен дайым үзөңгүлөш болгон. 1983-ж. койдун тапшырып, Ынтымак айылына көчүп келген. Катуу ооруга чалдыгып, 2002-жылы 10-апрелде дүйнөдөн кайтат.

Жоробаев Жуманалы 1924-жылы туулган. Эрте жашынан эмгек жолун баштаган.

1939-жылдан баштап 1975-жылга чейин тракторист, болуп иштеген. Мамлекет анын эмгегин баалап 1955-жылы Москва шаарында айыл чарба боюнча жетишкендиги боюнча орден менен сыйланат. 1975-1985-жылдары колхоздо башкы инженер болуп эмгектенет.

2011-ж. дүйнөдөн кайтат.

Жоробаев Жуманалыны эмгектеги активдүүлүгү жана жетишкендиги үчүн 1952-ж. КыргызСРинин грамотасы, 1955-ж. СССР Жогорку Советинин “Ардак грамотасы”, 1955-ж. КыргызСРнин Профсоюзунун “Ардак грамотасы”, 1957-ж. КыргызСР Жогорку Советинин “Ардак грамотасы”, 1970-ж. “Лениндин 100-жылдык юбилейине”, 1974-ж. “Социалисттик мелдештин жеңүүчүсү”, 1981-ж. “За трудовой доблесть”, 1985-ж. “Эмгектин ардагери” медалдары менен сыйланган. Эки жолу айылдык советке депутат болуп шайланган.

Стамкулов Сатымбай 1925-ж. 16-ноябрда Таш-Көмүр шаарында төрөлгөн. 4-класстык билими бар. 1945-ж. Ташкент темир жолуна ишке кирип, 1990-ж. чейин иштеп, Таш-Көмүр темир жолдо бригадир, мастер болуп иштеген. Бир канча ардак грамоталары менен сыйланган. В.И. Лениндин 100-жылдык мааракесине карата эмгектин ардагери медалы жана бир канча жолу социалисттик эмгектин жеңүүчүсү медалдары менен сыйланган. 40-жылдык үзүрлүү эмгеги үчүн мамлекет тарабынан ГАЗ-24 авто волгасы менен сыйланган. Азыркы мезгилинде ардактуу эс алууда. Кемпири экөөсү 70-жыл бактылуу өмүр сүрүшүп, 4-уул, 3-кызды тарбиялап өстүрүштү, 29-небере, 31-черебинин чоң ата, чоң энеси.

Юлдашев Ногойкул 1930-жылы 6-мартта жумушчунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Атасы Надыр 1945-жылы согушка кетип, үйдүн оор турмушу Ногойкулдун бала кезине туура келип, 1945-жылы 14 жашынан баштап темир жолчулардын катарына кошулуп жумушка кирген. Жашы 18ге толгондон кийин чоң кишилер менен курулуш мекемелеринде жумушчу болуп иштейт. 1957-жылы «Разрез-Карасуу» көмүр кени ачылганда, ага кара жумушка кирет. Таш-Көмүрдөгү УККга сырттан окууга кирип, машинист-эксковатор кесибин 1959-жылы ийгиликтүү аяктайт. Кесипке ээ болгондон тартып ЭКГ-3, ЭКГ-4, ЭКГ-5, эксковаторлорго башында жардамчы, анан өзүнчө экипаж-машинист болууга кыргыздардан биринчи болуп ишеним алат. Ошентип ал, жооптуу жумушта 3-сменалык иште иштеген.

Юлдашев Нагойкул үзүрлүү эмгеги үчүн СССР Жогорку Советинин 11 январь 1964-жылкы Указы менен «Эмгектеги каармандыгы үчүн», «За трудовое отличие» медалы менен, 1975-жылы «Ударник Девятой пятилетки» белгиси менен, 1976-жылы СССРдин Көмүр Өнөр-жай Министрлигинин жана Көмүр Өнөр-жай Профсоюзунун Социалисттик Жарыштын жеңүүчүсү» белгиси менен сыйланат. Ошондой эле ал 1984-жылы СССР Жогорку Советинин Указы менен «Эмгектеги каармандыгы учун» «Эмгек ардагер» медалы менен сыйланган.

1984-жылы ал ардактуу эс алууга чыккандан кийин деле коомдук иштерге активдүү катышып, жаштарга насаатчы «Чыныбаев» атындагы коомдук комитетинде аксакалдар сотунун мүчөсү болуп өмүрүнүн аягына чейин иштеди. Ал 2006-жылы 22-июнда дүйнөдөн кайтты.

Шаардын пенсионерлеринин арасында кадырлуу, барктуу адам болгон. Жубайы Юлдашева Хадича («Баатыр-Эне») менен төрт уул, үч кыздуу болушкан.

Сулайманов Темиралы 1932-жылы Шамалдуу-Сайда, 8-чи деген жерде туулган. Билими жок. Жаштайынан эмгектенип, үй-бүлөсүн баккан. Колхоздун малын баккан. Өзбекстанга жана Кыргызстанга белгилүү улакчы болгон. Союздун убагында көптөгөн колхоз, совхоздор уюштурган мааракелерде улак чаап, алдыңкы орундарды ээлеп келген. 1970–1980-жылдары СССРдин улак-спорту боюнча алдыңкы орундарды бербей келген. Ал Тургуналы жана Кошон палвандар менен үзөңгүлөш болгон. Эмгектеги күжүрмөндүгү райондук, областтык жана Республикалык деңгээлдерде белгиленип, “За долголетний добросовестный труд СССР”, “Трудовая слава СССР”, “За активную работу” медалдары менен сыйланган. Үй-бүлөлүү, 4 уул, 7 кыздын атасы болгон. 2012-жылы дүйнөдөн кайткан.

Акматалиев Сапарбек Төлөшев 1956-жылы Таш-Көмүр шаарында төрөлгөн. Атасы шахтер, апасы үй кожойкеси. Алты бир туугандын экинчиси. Турмуш жолун Профтех окуу жайында жыгач уста, газосварщик катары баштайт. 1976-жылы Таш-Көмүр автобазасына автослесарь, кийин жыгач устанын жардамчысы болуп орношот. Кечки айдоочулук окууга кирип, аны аяктагандан кийин автобазада айдоочу болуп иштейт. Өзүнүн жөндөмү менен тез эле элдин арасында көрүнө баштайт. Жаштар комсомол бригадасын жетектейт. Өкмөттүн планын 100- 120 пайызга аткарат. Мындай эмгегинин аркасында КПССтин мүчөлүгүнө кабыл алынат. Жаш коммунист планды ай сайын ашыгы менен аткарып эмгектенет. 1980-жылы, В.И.Лениндин 110 жылдык юбилейине карата эмгеги жогору бааланып, Кыргызстандын комсомолдор съездине делегат болуп шайланат.

Сапарбек өзүнүн үзүрлүү эмгеги үчүн республикалык, облустук жана шаардык кеңештин “Ардак грамоталары” менен сыйланган.

Үй-бүлөлүү, жубайы Маржанбү менен үч уул, бир кыз, жети небере көрүшкөн. Азыркы убакта Бишкек шаарында жашайт.

Юнусалиев Абдыкадыр Мамырбекович 1957-жылы 17-январда Жалал-Абад областынын Таш-Көмүр шаарында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин, Таш-Көмүр совхозуна 1975-жылы жумушчу катары кирет.

1975-1977-жылдары Советтик Армиянын катарында кызмат өтөйт.

1977-1980-жылдары Токмоктогу айыл-чарба техникумунда окуйт. 1980-1982-жылдары Таш-Көмүр совхозунда механик кесибин аркалайт. 1982-1985-жылдары Ленин районунун Комсомол комитетинин секретары, ал эми 1985-1986-жылдары Таш-Көмүр совхозунда башкы гидротехник болуп эмгектенет. 1987-жылы К.Скрябин атындагы КГСХИни аяктап, “Инженер-гидротехник” адистигине ээ болот.

1985-1986-жылдары Таш-Көмүр совхозунда башкы энергетик, 1991-1997-жылдары Таш-Көмүр мөмө-жемиш конторунда директор, 1997-2007 “Теңдик” дыйкан чарбасында Төрага болуп эмгектенген. 2007-жылдан Таш-Көмүр шаардык мэриясында иштейт. Таш-Көмүр шаардык кеңешинин депутаты.

Үй-бүлөлүү, келинчеги Мырзакматова Марапат экөөсү беш уул, бир кыз, 9 небере көрүшкөн.

Акимаев Маматжан 1958-жылы 17-мартта Таш-Көмүр шаарында туулган. 1964-1974-жж. Ленин районунун Бүргөндү айылында №11 орто мектебинде окуган.

Орто мектепти аяктагандан кийин 1974-жылы Ташкенттеги “Айыл чарбасынын ирригация жана механизация” институтуна тапшырып, анын “Айыл чарбасын электрлештирүү” факультетин 1979-жылы аяктайт.

Эмгек жолун 1980-жылы “Ленин-Жол” ПМКсында инженер ПТО, мастер болуп баштайт.

1980-1984-жж. Ленин райондук Айылэнергго ишканасында башкы энергетик жана башка инженер, 1984-1986-жж. Ленин РЭСте мастер, 1986-1988-жж. Ленин РАПО инженер энергетик болуп эмгектенет.

1988-2001-жж. Жалал-Абад ПЭСте инженер жана бөлүм башчы, башкы инженердин орунбасары, Таш-Көмүр жана Ленин РЭСтин начальниги кызматтарында иштейт.

2001-2005-жж. Жалал-Абад РЭСтин начальниги, башкы директордун орун басары, башкы директору болуп АО Жалалабад электрдо эмгектенет.

2005-2011-жж. Жалал-Абад ПВЭСте башкы инженердин орун басары, башкы инженер жана директордун орун басары, 2011-жылдан ушул күндө Ноокен РЭСтин начальниги болуп иштейт.

2000-2004-жж. айылдык жана райондук кеңештин депутаты. 2010-ж. “Заслуженный энергетик СНГ”, 2012-ж. “Ноокен районунун ардактуу атуулу” наамдарын алган.

Мамбетов Нурдин Жуматаевич 1962-жылы 9-майда Талас облусундагы Бакай-Ата районуна караштуу Акназаров айыл аймагынын Кызыл-Октябрь айылында интеллигенттин үй-бүлөсүндө төрөлгөн.

Н.Мамбетов 1979-жылы Ленин атындагы орто мектепти эң жакшы аяктап, мактоо грамотасы менен сыйланган. 1984-жылы Бишкектеги Орус тили жана адабият институтун аяктап, өзүнүн районундагы Чалдыбар мектеп-интернатында орус тили мугалими жана тарбиячы болуп эмгек жолун баштаган. 1985-жылы Кызыл-Сай орто мектебине окуу-тарбия иштери боюнча директордун орун басары болуп дайындалган. 1986-жылы райондук билим берүү бөлүмүнө инспекторлук кызматка которулган. Жигиттин эң мыкты билимин, адамгерчилигин, зээндүүлүгүн, иштермандыгын, орус-кыргыз тилдеринде эркин сүйлөгөнүн баамдаган райком партиянын секретары аны 1987-жылы райком партиянын аппаратына агитация жана пропаганда бөлүмүнүн инспекторлук кызматына кабыл алат. 1990-жылы Н.Мамбетов уюштуруу бөлүмүнүн башчысынын орун басары болуп дайындалат. 1991-жылы Ленин атындагы орто мектептин директорунун 1-орун басары кызматына которулат.

1993-жылы Бакай-Ата райондук кеңештин аппаратына референт кызматына дайындалат. 1994-жылы өз ыктыяры менен Бакай-Ата айыл өкмөтүнүн жооптуу катчысы кызматына которулган. 1995-жылдан 1998-жылга чейин аталган айыл өкмөтүнүн башчысынын орун басары болуп иштеген. 1998-жылы үй-шартына байланыштуу Ленин атындагы орто мектепке мугалим болуп которулуп, аз убакыттан кийин директор болуп дайындалып 2000-жылга чейин иштейт.

Н.Мамбетов 2001-жылдын башынан Бакай-Ата райондук мамлекеттик администрациясынын аппарат жетекчиси кызматына дайындалган. 2002–2012-жылдары мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылардын райондук профсоюздук Кеңешинин төрагасы болуп үзүрлүү иштеген.

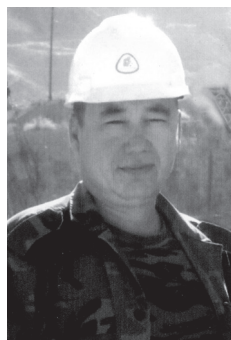
Анын эмгеги бир нече ирет райондук билим берүү бөлүмүнүн, айыл өкмөтүнүн, райондук жана облустук мамлекеттик администрацияларынын Ардак грамоталары, КР профсоюздар федерациясынын Ардак грамотасы, КР Президентинин мактоо баракчасы менен сыйланган. КР “Мамлекеттик кызматынын отличниги” жана КР “Эл агартуунун отличниги” төш белгилеринин ээси. КР ИИМ медалы, Талас облустук жана райондук мамлекеттик администрацияларынын юбилейлик медалдары менен сыйланган.

Үй-бүлөлүү, жубайы Айталиева Гульмира, үч уул, үч кыздын атасы.

Ирисбеков Курсантбек Турабекович 1966-жылы Таш-Көмүр шаар башкармалыгына караштуу Шамалдуу-Сай шаарчасында төрөлгөн. 1973–1983-жж. Шамалдуу-Сайдагы М.В.Фрунзе атындагы мектебинде окуган. 1984–1986-жж. Советтик Армиянын катарында аскердик кызмат өтөгөн.

1987-жылы Свердловск шаарындагы Свердловский механико-технологиялык техникумуна тапшырып, аны 1991-жылы ийгиликтүү бүтүрөт. Билимин андан ары жогорулатуу үчүн 1997–2002-жж. ОШТУда заочно окуп, анын “Юриспруденция” факультетин аяктайт.

1989-2006-жж. УПТГ ОАО “Нарын ГЭС” инженер. Таш-ГЭС, Шамалды-Сай ГЭС, Камбар-Ата ГЭС-2 курулуштарына катышкан.

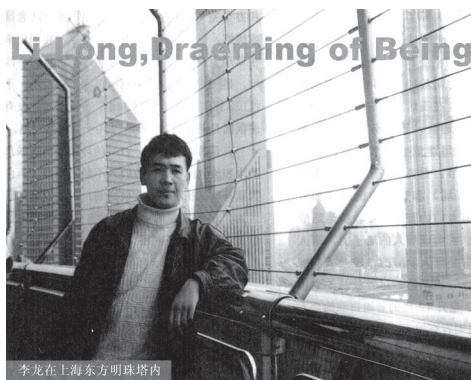

К.Т.Ирисбековдун эмгектери МинЭнергодон, райондук жана облустук администрациядан сыйлыктар менен сыйланган. 2006-жылдан азыркы учурга чейин Камбар-Ата ГЭС-1, Камбар-Ата ГЭС-2 курулушунда, Нарын ГЭС ААКда коопсуздук техникалык бөлүмүнүн башчысы болуп иштеп жатат.

Акматалиев Эльзат 1980-жылы 25-майда Жалал-Абат облусуна караштуу Таш-Көмүр шаарында туулган. 1987-жылы аталган шаардагы №7 орто мектепке барат. Андан Бишкек шаарына 1995-жылы келип, №1 мектеп-гимназиясын 1997-жылы аяктаган. Ушул гимназияда окуп жүргөн кезинде режиссер Бакыт Карагуловдун “Саманчынын жолу” тасмасында Бекташ деген баланын ролуна тартылган.

Орто мектепти аяктагандан кийин 1997-жылы Ж.Баласагын атындагы КУУнин Чыгыш тануу факультетине тапшырып, андан “Кытай тили” адистигин алып 2002-жылы университетти аяктайт. Университетте окуп жатып, 2000-жылы Кытай Эл Республикасында окуу үчүн болгон конкурска 60 студент катышып, анын жетөөсү Кытайдын Ухань шаарындагы университетке жолдомо алышат. Ошол жети баланын ичинде

李龙在上海东方明珠塔内

Li Long, Dreaming of Being in China 李龙：

在中国

梦想

文 / 柳珊

Эльзат Акматалиев да бар эле. Буга байланыштуу “Кыргыз Туусу” 2000-жылы, апрель айындагы санында “Пекинге 7 студентибиз барат” деген макала жарык көргөн. Бул жерде “...мени кытайдын экономикасы кызыктырат. Ал жерден үйрөнгөндөрүмдү мамлекетибиздин экономикасын көтөрүүгө жумшагым келет” деп интервью берет Эльзат. Ошондой эле КЭРнын “Бүгүнкү Хубэй” деген журналга Эльзат Акматалиев өзүнүн Кытайга келген максаты тууралуу интервьюсун да берет. Кытайда ал бир жыл окуп келет.

2002-жылы университетти аяктагандан кийин Кыргызстандагы кытайлык компанияларда котормочу болуп иштеген. Азыркы убакта кытайлык “Бистал” компаниясында котормочу адиси болуп иштейт. Үй-бүлөлүү, жубайы Гүлбара менен үч уул көрүшкөн.

Акматалиев Эльбек 1982-жылы 2-апрелде Жалал-Абат облусуна караштуу Таш-Көмүр шаарында туулган. 1988-жылы аталган шаардагы №7 орто мектепке барат. Аталган мектепти 1998-жылы ийгиликтүү аяктайт.

1998-жылы ал И.Раззаков атындагы КТУга тапшырып, аны 2002-жылы “Компьютер-информатик” кесибин алат. Билимин жогорулатуу үчүн кайра аталган университеттин Магистратура бөлүмүн 2004-жылы аяктайт.

2009-2012-жылдары Ж.Баласагын КУУнин юридикалык факультетинде окуп, “Юриспруденция” кесибин алган. Муну менен катар 2008-2012-жылдары Москва шаарында “Управления делами президента РФ” деген окуу жайын сырттан окуп бүткөн.

2004-жылы “Дуал-Ком” кичи ишканасын негиздеген, азыркы убакта ошол ишкананын жетекчиси. Үй-бүлөлүү, жубайы Анара менен бир кыздуу.

Султанкулов Алмазбек Турсуналиевич 1984-жылы 13-декабрда Жалал-Абад областы, Ноокен району, Бүргөндү айылында туулган. Орто мектепти бүтүргөндөн кийин 2001-жылы Кыргыз Мамлекеттик Юридикалык Академиясына (КМЮА) тапшырат. Аны 2006-жылы ийгиликтүү аяктап “Юриспруденция” адистигин алат. 2012-жылы ЖАМУнун Экономика жана ишкердүүлүк факультети бүтүрүп, “Экономист-менеджер” адистигин алат.

2007-2008-жж. Жалал-Абад шаарындагы Керек-жарак рыногу жана кызмат көрсөтүү департаментинде юрист болуп иштейт.

2008-2009-жж. Жалал-Абад шаарынын мэринин жардамчысы, 2009-2013-жж. Жалал-Абад шаарынын Коммуналдык чарба жана көрктөндүрүү департаментинин генералдык директорунун орун басары болуп иштеген.

2013-жылдан азыркы учурга чейин Жалал-Абад шаарынын Коммуналдык чарба жана көрктөндүрүү департаментине караштуу асфальт-бетон заводунун начальниги.

Сатыкулов Нургазы Азаматович 1988-ж. Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун Бүргөндү айылында туулган. 2006-ж. орто мектепти аяктаган.

2002-ж. Андижанда болгон бокс боюнча эл аралык турнирдин жеңүүчүсү. 2002-2006-жж. районунун чемпиону. 2006-жылы Жалал-Абад облусу боюнча бокс чемпиону. 2007-2008-жж. Россиянын Сахалин облусунун чемпиону. 2008-ж. Сахалин облусунун Кубогун жеңип алган.

2010-ж. Жалал-Абад обл. Кикбоксу боюнча чемпиону. 2011-ж. Бокс боюнча Жалал-Абад облусу боюнча чемпион. Бокс боюнча мастерликке талапкер. 2012-жылы автокатострофада курман болгон.

ЖЕТИ УРУУНУН ӨКҮЛДӨРҮ

Керимбеков Кабай 1903-жылы Кыргыз ССРинин Жалал-Абад облусуна караштуу Кой-Таш кыштагында кедей дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

Атасынан 6 жашынан жетим калып, апасы менен агасынын колунда тарбияланат. 16 жашка чейин агасы Канайдын тарбиясында болот. Ошого чейин Кой-Таштагы Айдаркул молдонун колунда окуп, эскиче араб тамгасын таанып, окуганды, жазганды үйрөнүп сабатын жоёт. Андан кийин Өзбекстандагы Карабакта Батыр деген кишинин үйүндө арабча 3 жыл окуйт.

1919-жылы Арстаналы Осмонбеков ачкан Ак-Суудагы мектеп-интернатка агасынын колунан качып барып, ал мектепке кирип окуп калат.

Ал мектеп-интернатты 1926-жылы ийгиликтүү аяктайт. Андан кийин билимин өркүндөтүү үчүн 1926-жылы Жалал-Абад шаарындагы Педтехникумга экзамен тапшырып өтөт. Жалал-Абад педтехникумунда Жоомарт Бокомбаев, Темиркул Уметалиев, Кадыркул Шеркуловдор менен 4 жыл окуган. Педтехникумдун толук курсун 1930-жылы ийгиликтүү бүтүрөт. Ошол эле жылы Жалал-Абад облусуна караштуу Кетмен-Төбө, азыркы Токтогул районунун «Жазы-Кечүү» мектебинде биринчи мугалимдик ардактуу кесипке жана райкомго катчы болуп иштеген.

Ал жерде 1931-жылга чейин иштеп, өзүнүн арызы боюнча өз районуна келип иштейт. 1931-жылдан 1934-жылга чейин Кербен районуна караштуу “Кушчу” мектебинде мугалим, окуу бөлүмүнүн башчысы жана райондо инспектор болуп кызмат кылган. “Кушчу” мектебинде Кыргызстанга белгилүү болгон Балтагулов, райком Асановду ж.б. районго, облуска белгилүү болгон балдарды окуткан.

1935-жылы Авлетим мектебинде бир жыл мугалим болуп, 1936-1937-жылдары Кара-Суу, азыркы “Жеңижок” мектебинде мугалим жана окуу бөлүмүнүн башчысы болуп иштейт. Андан кийин өзүнүн арызы боюнча 1937-жылы Таш-Көмүр районуна караштуу «Кой-Таш» жети жылдык мектебинде мугалим болуп, бул жерде 1942-жылга чейин кызмат кылат. 1942-жылы Улуу Ата Мекендик согушка кетет. 1942-1944-жж. Белоруссия, Украина фронтторундагы салгылашууларга катышкан. Оң колунан оор жаралар болуп, Саратов госпиталында дарыланып, өз жерине кайтып келген.

Согуштан келгенден кийин эмгек жолун «Кой-Таш» жети жылдык мектебинде мугалим болуп улайт. 1944-1946-окуу жылдарында «Кой-Таш» мектебинде директорлук кызматты аткарат.

1946-жылдан 1963-жылга чейин ушул мектепте директор жана мугалим болуп иштейт. 1963-жылы 1-январдан баштап ардактуу эс алууга чыгат. Калкына калган кызматын мамлекет баалап, Эмгек Кызыл Туу ордени, Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин Ардак грамотасы жана Лениндин 100 жылдык юбилейи медалы менен сыйлаган. 1985-жылы 6-февралда өз айылында дүйнөдөн кайтат. Мурдагы “Кой-Таш” мектебине азыр Кабай Керимбековдун ысымы коюлган.

Кабаев Аскарбек 1940-жылы 3-январда Жалал-Абад областына караштуу Аксы районунун Кой-Таш айылында агартуунун үй-бүлөсүндө туулган. Ал 1948-жылы сентябрь айында Кой-Таш жети жылдык мектебинин 1-классына кирип окуп, аны 1955-жылы аяктаган.

Андан кийин ошол эле районго караштуу Кара-Жыгач орто мектебинин 8-классына барып окуган. 1958-жылы 9-классты бүткөн. Ден соолугуна байланыштуу, ошол эле жылы “Ленинчил

жаш” орто мектебинде 10 классты биринчилерден болуп 1959-окуу жылында аяктаган.

1959-жылы Жалал-Абад областындагы үч жылдык педучилищанын “дене-тарбия” бөлүмүнө кирип, аны 1964-жылы ийгиликтүү бүткөн. Ошол эле жылы Аксы районунун “Кара-Суу” сегиз жылдык мектебине мугалим болуп эмгек жолун баштайт.

1964-1967-жж. “Кара-Суу” жана Кербен айылындагы азыркы Жунай Мавлянов атындагы мектебинде мугалим болуп иштейт. 1968-жылы Кой-Таш сегиз жылдык мектебине мугалим болуп дайындалат. Бул мектепте 1968-2000-жж. иштеп, ушул мектептен эс алууга чыгат. Мамлекет анын эмгегин баалап, Аксы райондук ардак тактасында сүрөтүн илип, Социалисттик Эмгектин жеңүүчүсү деген медаль менен сыйлаган. Кабаев Аскарбек 10 бала, 43 небере, төрт чеберенин атасы.

Нышаналиев Саламбек 1946-жылы Аксы районуна караштуу Кой-Таш кыштагында малынын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Атасы да, энеси да кат тааный билишпеген. Энеси – Майрам каражаак кайкы тил, кошокчу, чебер, атасы – Нышаналы куйма-кулак, тубаса шыктуу, кунттуу сөз айткан, чечен, санжырачы, боз үй жасоочу уста, тарыхый маалымат, каада салты көп айтчу адамдар болушкан. Отуз жыл бою колхоздун малын багышып эмгектенип, жалгыз уул, эки кызды тарбиялап, аларды эрезеге жеткизишкен.

Он алты жашында айылдагы орто мектепти бүткөндөн кийин, колхозчу болуп эмгек жолун баштаган. Андан соң Таш-Көмүр шаарында жумушчу, 1964-жылы комсомолдун жолдомосу менен барып, Токтогул ГЭСин куруучулардын

катарында иштеген. 1965-1968-жылдарда Советтик Армияда кызмат өтөп, кийин соода, эсепчилик тармагында иштеп жүрүп, окууну улантууну эңсеп, 1971-1977-жылдарында Ломоносов атындагы Москвадагы Мамлекеттик Университетинде окуган. Аны ийгиликтүү аяктап, саясат таануучу экономист деген адистикке ээ болгон. Кыргызстанга келип жогорку окуу жайларында мугалим, Ош шаардык, областтык партия комитеттеринин жооптуу кызматкери болуп, Ош областтык уюмдарында узак жылдар бою иштеген. Ошол убакта Ташкент Мамлекеттик Университетинин, Алма-Атыдагы жогорку партиялык мектептин, Новосибирскидеги аскердик-саясий жогорку окуу жайынын алдындагы билим өркүндөтүүчү курстарды өтүп, 1990-1992-жылдары Болгариядагы эл аралык менеджерлер мектебин бүтүүгө жетишип, экинчи жогорку билимдүү болгон.

Кыргыз, орус тилдеринде эркин сүйлөп жана жазып жүрөт, ошондой эле испан тилин билет. Үй-бүлөлүү. Жубайы экөө тарбиялаган жогорку билимдүү эки уулу, эки кызы жана сегиз небереси бар. Жашоодо кызыкдар болуп турмуштун түркүн тармактарына ынтаа коюп жүргөнү маалым. Илим, маданият, тил байлык, тарых, санжыра, каада-салт, адабият, комуз өнөрү, жан дүйнөнү өркүндөтүү, ыр жазуу жана да башка багыттарда алектенип келе жатат. Адабий көркөм чыгармачылык багытында ой жүгүртүп, калем кармап баштаганына он жылдын жүзү болду. Чыгармачыл адамдар менен үзөңгүлөш болуп, кызматташуунун натыйжасында менин көкүрөгүмдөгү жанбай жүргөн чыракчалар жандырылып, өзөктө жаткан чыгармачылык көрөңгө бар экени байкалды. Алар кеп-кеңештерин беришип, калем кармоого шыктандырышкан. Буларга ыраазычылык айтып жүрөт.

“Эркин Тоо”, “Кыргыз Туусу”, “Аалам”, “Агым”, “Слово Кыргызстана” гезиттерде бир нече макалалары жарык көргөн. “Два крыла для полета в будущее”, “Нет в мире силы, превосходящее слово”, “Кетерде атың жорголоп, келерде каның шорголоп” аттуу публицистикалары окурмандардын кызыкчылыктарын туудурган. 2006-жылы коомчулукка тартуулаган “Жар чакырам кыргызга” деген китеби менен окурмандарга кеңири таанымал болду. Азыркы учурда ардактуу эс алууда.

Жаныш Кочкоров 1954-жылы 1-майда Жалал-Абад облусунун Аксы районуна караштуу Малкалды айылында төрөлгөн. Мектепти аяктаган соң, 1971-жылы Токмок шаарындагы Маданият техникумунда билим алат. Аны бүтүп, Хабаровск шаарындагы аскердик кызматты аяктап келип, Кара-Көл шаарындагы Маданият үйүндө иштеп калат. Чыгармачылыгы студенттик кезинде эле ойгонгон. Эң алгачкы обону – “Сагындырба”. Андан кийин “Караймын дайым жолунду”, “Эгерде болсо чын сүйүү”, “Жеңеме” деген обондорду чыгарган. Рысбай Абдыкадыров, Асанкалый Керимбаев, Арстан Маликеев сыяктуу залкар обончулардын жолун татыктуу улантып келе жатат. Анын “Өмүр дайра”, “Кимибизден”, “Сагындырба”, “Кыргыз элим”, “Эгерде болсо чын сүйүү”, “Кыялда бирге жүрөлү”, “Талантты сүйгөндөрдүн эсиндемин” сыяктуу көптөгөн обондору кыргыз калкынын жүрөгүнөн түнөк таап, элдик ырга айланганын тана албайбыз. Кара-Көл шаарында жашап, эмгектенгенине 37 жыл болду. КРнын Эмгек сиңирген артисти, обончу жана аткаруучу. Келинчеги экөө 3 уул, 1 кызды тарбиялашты.

Акматов Батырбек 1961-жылы 16-октябрда Кыргызстан айылында туулган. 1979-жылы Кыргызстан орто мектебин ийгиликтүү аяктаган. 1980-1982-жылдары Афганистанда аскер кызматын өтөп келген. Афганистандагы аскер кызматын өтөө мезгилинде эрдиктери үчүн орден, медалдар менен сыйланган.

Кыргыз күрөшү боюнча Кыргызстандын 12 жолку чемпиону, Кыргыз СССРинин спорт чебери, 1995-жылы Манас-1000 жылдыгында дүйнөлүк күрөш боюнча чемпиону. 1995-жылы “Анаркул Кибираев” атындагы спорт мектебин-

де эмгек жолун баштайт. 1999-жылы өз каалоосу менен “Баткен коогалаңына” козголоңду басууга катышып келет. 1999-жылдан баштап К.Манапбаев атындагы жаш өспүрүмдөр спорт мектебинде машыктыруучу болуп эмгектенип келе жатат. Балдарга билим жана тарбия берүүдө, спорт тармагындагы көп жылдык жемиштүү зор эмгектердин негизинде райондук, областтык, республикалык спартакиадаларда окуучулар менен байгелүү орундарды ээлеп келет. Ушул жылдардан бери Акматов Батырбектин окуучулары “Кыргыз күрөш” туру боюнча чемпиондук ийгиликтерди көрсөтүп келе жатат. Натыйжалуу эмгегинин негизинде ал райондук, областтык, республикалык деңгээлдеги сыйлыктарга татыктуу болуп, “Кыргыз Республикасынын Күрөш боюнча Эмгек сиңирген машыктыруучусу”, “Кыргыз Республикасынын дене тарбиясынын отличниги” деген наамдарды алган. Ошондой эле 2014-жылкы 7-апрель элдик революциясынын баатыры. Үч жолку райондук кеңештин депутаты. Азыркы кезде айылдык кеңештин депутаты жана кеңештин төрагасы. Үй-бүлөлүү, алты кыз, бир уулдун атасы.

Доулбеков Нурман Турсуналиевич 1971-жылы Таш-Көмүр шаарында төрөлгөн. 1988-жылы орто мектепти аяктаган. Билими жогорку, инженер-электрик. Таш-Көмүр шаарынын өндүрүштүк механизатор заводунда электрик, Жалал-Абат мамлекеттик университетинде мугалим, «Эскада» жоопкерчилиги чектелген коомдо башкы мүдүр болуп эмгектенген. Таш-Көмүр шаарынын жергиликтүү кеңешинин 27-чакырылышына депутат. Үй-бүлөлүү, 2 уул, 3 кыздын атасы.

Шайдылдаев Бегимкул 1930-жылы Жалал-Абат облусунун Ноокен районунун Бүргөндү айылында туулган. Орто мектепти аяктагандан кийин Анжиян шаарындагы Айыл чарба институтун аяктаган. Кийин билимин жогорулатуу үчүн Ленинград шаарындагы Айыл чарба институтун бүтүргөн. Көп жылдар бою райондун айыл чарбасында агроном, профком, местком, Бүргөндү СПТУда директор болуп эмгектенген. “Таш-Көмүр” совхозуна которулуп, бөлүм башчы болуп иштеген. Мамлекет Б.Шайдылдаевдин эмгегин баалап бир нече айылдык, райондук жана облустук администрациялардын “Ардак грамоталары” жана медалдары менен сыйланган. Үй-бүлөлүү, 5 уул, 4 кыздын атасы. 2006-жылы өз айылында дүйнөдөн кайткан. Колпоч уруусунан.

Кайкыев Айталы 1931-жылы туулган. Эмгек жолун жаштайынан баштаган. “Таш-Көмүр” совхозунда өмүр бою чабандык кесипти аркалаган. Мамлекет анын эмгегин жогору баалап, айылдык, райондук жана облустук администрациялардын “Ардак грамоталары” жана медалдары менен сыйлап, СССРдин мамлекеттик сыйлыгына көрсөтүп, 1990-жылы ал сыйлыктын ээси болгон.

2002-жылы Шамалдуу-Сай шаарчасында дүйнөдөн кайткан. Колпоч уруусунан.

БАЯНДОЧУ-АЙТУУЧУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

№	Фамилиясы, аты	Туулган жылы	Жашаган жери
1.	Акматалиев Сатыбалды	1953	Таш-Көмүр шаары
2.	Аманов Абдымитал	1965	Ынтымак а., Ноокен р-ну
3.	Аманов Кайым	1971	Ынтымак а., Ноокен р-ну
4.	Ахмедов Тургунбай	1949	Шамалдуу-Сай шаарчасы
5.	Бекбаев Намазбек	1954	Шамалдуу-Сай шаарчасы
6.	Бекбаев Төлөш	1954	Шамалдуу-Сай шаарчасы
7.	Жороев Абдырасул	1964	Бүргөндү а., Ноокен р-ну
8.	Жээнбеков Жаныш	1969	Шамалдуу-Сай шаарчасы
9.	Ибраимов Абдыманап	1961	Ношкен а., Ноокен р-ну
10.	Изабеков Нурланбек	1975	Шамалдуу-Сай шаарчасы
11.	Ирисбеков Курсантбек	1966	Шамалдуу-Сай шаарчасы
12.	Кадыров Анарбек	1958	Шамалдуу-Сай шаарчасы
13.	Кайыпов Алимырза	1951	Майлуу-Суу шаары
14.	Калматов Максат	1952	Шамалдуу-Сай шаарчасы
15.	Калматов Турдалы	1959	Ношкен а., Ноокен р-ну
16.	Мавлянкулов Нурлан	1975	Шамалдуу-Сай шаарчасы
17.	Мамажанов Курбан	1936	Токтогул а., Аксы р-ну
18.	Мамбетов Нурдин	1962	Кызыл-Октябрь а., Талас
19.	Нарбаев Абдыкадыр	1968	Сарай а., Чартак р-ну
20.	Ногойкулов Нурмахамат	1953	Таш-Көмүр шаары
21.	Осмонов Ыманалы	1964	Семет а., Аксы р-ну
22.	Сатыбалдиев Амангелди	1950	Шамалдуу-Сай шаарчасы
23.	Сатыкулов Азамат	1961	Бүргөндү а., Ноокен р-ну
24.	Сулайманов Токтоналы	1975	Ынтымак а., Ноокен р-ну
25.	Султанкулов Темиралы	1953	Бүргөндү а., Ноокен р-ну
26.	Султанкулов Акпаралы	1963	Бүргөндү а., Ноокен р-ну
27.	Тажикаев Заирбек	1964	Ношкен а., Ноокен р-ну
28.	Токтоназаров Мухамедамин	1955	Жашык а., Өзбекстан
29.	Турдалиев Махамадали	1974	Шамалдуу-Сай шаарчасы
30.	Юнусалиев Абдыкадыр	1957	Тендик а., Таш-Көмүр ш/б

Шарттуу кыскартуулар

АЭБ	— Археология и этнография Башкирии. Уфа
БКРС	— Большой китайско-русский словарь. Москва
ВИ	— Вопросы истории. Москва
ВСб	— Военный сборник. СПб
ВЯ	— Вопросы языкознания. Москва
ЖС	— Живая старина. СПб
ДТС	— Древнетюркский словарь. Л., 1969
ЗВО ИРАО	— Записки Восточного отд. Рус. археологического общества
ЗИРГО	— Записки Императорского русского географического общества
ЕФО	— Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан
ИИАЭ	— Институт истории, археологии и этнографии
ИИРГО	— Известия Императорского русского географического общества
ИРАИК	— Известия русского археологического института в Константинополе, София
ИТОИАЭ	— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
ИТО ИРГО	— Известия Туркестанского отделения Императорского русского географического общества. Ташкент
КСИЭ	— Краткие сообщения института этнографии
КЭ	— “Кыргыз Энциклопедиясы”
КУА	— Кыргыз улуттук академиясы
МИБ	— Материалы по истории Башкирской АССР
МИТТ	— Материалы по истории туркмен и Туркмении
ОНУ	— Общественные науки в Узбекистане
СМА	— Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. СПб.
СТ	— Советская тюркология
СЭ	— Советская этнография
ТВ	— Туркестанские ведомости
ТИ	— Тюркологические исследования
ТКАЭЭ	— Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции

TC	— Тюркологический сборник
AL	— Akta Linguistica, Budapest
AM	— Asia Major, London
AO	— Acta Orientalia. Budapest
AOS	— Arhiv Orientalny Supplementa, Praha
BSOS	— Bulletin of the Shool of Orient Studies, London
BNF	— Beiträge zur Namenforschung, Berlin
CAJ	— Central Asiatic Jornal, Wiesbaden
JA	— Journal Asiatique, Paris
MSFou	— Mémoire de la Sociéte Finno-ougrienne, Helsinki
SPAW	— Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen. Literature und Kunst. Berlin
TP	— T'oung Pao, Paris

Тилдердин аталышынын кыскартылышы

алт.	— алтай
араб.	— араб
башк.	— башкыр
бур.	— бурят
венг.	— венгер
грек.	— грек
каз.	— казак
кыт.	— кытай
монг.	— монгол
орх.	— орхон
перс.	— перс
санскр.	— санскрит
сол.	— солон
тув.	— тува
тунг.	— тунгус
түрк.	— түрк
түркм.	— түркмен
эвенк.	— эвенк
як.	— якут

Кытай жыл баяндары

Бэй-ши (“История северных династий”)	— Ли Яньшоу
Вэй-шу (“История династии [Тоба] Вэй”)	— Вэй Шоу
Ляо-ши (“История [киданьской] династии Ляо”)	— Оуян Сюань
Мин-ши (“История династии Мин”)	— Чжан Тин-юй
Саньго чжи (“История Трех царств”)	— Чэнь Шоу
Синь Тан-шу (“Новая история династии Тан”)	— Оуян Сю
У-дай ши-цзи (“История пяти династий”)	— Оуян Сю
Хань-шу (“История ранней династии Хань”)	— Бань Гу
Хоу Хань-шу (“История поздней династии Хань”)	— Фань Е
Цзинь-шу (“История [чжурчжэньской] династии Цзинь”)	— Оуян Сюань
Цзинь-шу (“История династии Цзинь”)	— Фан Сюаньлин
Цзю Тан-шу (“Старая история династии Тан”)	— Лю Сюй
Чжоу-шу (“История династии Чжоу”)	— Линху Дэфэнь
Ши-цзи (“Исторические записки”)	— Сыма Цянь
Юань-ши (“История [монгольской] династии Юань”)	— Сун Лянь

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Абдыкалыков А. О термине “Буруты”//СЭ, 1963, № 1. С. 123-127.
- Абдылдаев А. Тогуз-Торо элинин санжырасы. Б., 2006. 150 бет.
- Абрамзон С. М. К семантике киргизских этнонимов//СЭ, 1949, № 3. С. 123-132.
- Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1971. 403 с.
- Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: “Кыргызстан”, 1990. 480 с.
- Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1999. 896 бет.
- Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. Фрунзе, 1946. 123 с.
- Абрамзон С. М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ. Т. IV. М., 1960. С. 3-137.
- Авиен Руфий Фест. Описание земного круга//ВДИ. 1949, №4. С. 1039-1045.
- Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. Нукус: “Каракалпакстан”, 1986. 231 с.
- Акерев Т. Древние кыргызы и Великая Степь. Б.: “Бийиктик”, 2005. 252 с.
- Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы. I-II-китеп. Б.: “Бийиктик”, 2003. 348 б.
- Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998. 278 с.
- Арипов Т. Кыргызстан XVI-XIX кылымдарда. Б., 2012. 215 бет.
- Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//ЖС. СПб., 1896. Вып. III-IV. С. 227-456.
- Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов, на основании родословных связей и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований//ЖС. СПб., 1894. Вып. III-IV. С. 391-486.
- Аристов Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек, 2003. 460 с.
- Артамонов М. И. Вопросы истории скифов в советской науке//ВДИ, 1947. № 3. С. 68-82.
- Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы. Таш-Көмүр, 2003. 112 б.
- Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. Ашгабад: “Ылым”, 1994. 228 с.
- Атаниязов С. Шежере. Ашгабат: «Туран-1» Неширяты, 1992. 288 с.
- Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1995. 216 б.

- Ахинжанов С. М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 293 с.
- Байас Турал. Огуздар. Б., 2008. 208 бет.
- Бала Айылчы санжырасы//Кыргыз санжырасы. Ала-Тоо журналынын тирке-меси. Б., 1994. 176-197 б.
- Банзаров Д. Собрание сочинений. М., 1966. 375 с.
- Бардин Б. Б. Буряты-монголы.-Бурятоведение. 1927. №3-4.
- Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б.: “Айбек” фирмасы, 1997. 456 бет.
- Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа//Сб. “Туркмения”. Т. I. Л., 1929. С. 1-69.
- Бартольд В. В. Сочинение. Т. III. М.: Издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1965. 711 с.
- Бартольд В. В. Сочинения. Т.V. М.: Издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1968. 758 с.
- Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. Ч. 1. М.: Издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1963. 1020 с.
- Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз//СЭ, 1964, № 2. С. 92-93.
- Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. 272 с.
- Баскаков Н. А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области//СЭ, 1966. С. 79-83.
- Бейшеналиев Т. О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII-XVIII вв.), автореф. канд. дисс. Л., 1989.
- Бернштам А. Н. К вопросу об усунь//кушан и тохарах//СЭ. 1947, №3. С. 41-47.
- Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. Издательство АН СССР М.-Л., 1946. 207 с.
- Бертагаев Т. А. Этнолингвистические этюды о племенах Центральной Азии// Исследования по истории и филологии Центральной Азии. Улан-Удэ, 1976. С. 24-39.
- Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I. СПб., 1851. 484 с.
- Бичурин Н. Я. История Тибета и Хуанора с 2282 года до Р.Х. до 1227 года по Р.Х. Ч.II. СПб., 1833. 259 с.
- Бичурин Н. Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии. Ч. I. СПб., 1829. 271 с.
- Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I. М.- Л.: Издательство АН СССР, 1950. 381 с.

- Бларамберг И. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральской орд//Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XIV. Ч. I. СПб., 1882. 158 с.
- Бутанаев В. Я. Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII начала XVIII вв. Абакан 1995. 257 с.
- Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999. 236 с.
- Бутанаев В. Я., Молдобаев И. Б. Киргизско-хакасские этнокультурные связи// Историко-культурные связи народов Юж. Сибири. Абакан, 1988. С. 22-27.
- Бутанаев В. Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. Абакан, 1994. 92 с.
- Бутанаев В. Я. Степные законы Хонгорая. Абакан: ХГУ, 2004. 279 с.
- Бутанаев В. Я., Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклер. Абакан, 2001. 148 с.
- Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000. 272 с.
- Вайнштейн С.И. К вопросу о саянском типе оленеводства и его возникновении//КСИЭ, 1960. Вып. XXXIV. С. 54-60.
- Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. М., 1961. 216 с.
- Вайнштейн С. И. Этноним Тува//Этнонимы. М., 1970. С. 218-221.
- Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения/Под ред. А.Х. Маргулана/. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. 643 с., 1 л. портр.
- Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. А-А.: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.
- Васильев В. И. Проблемы формирования северо-самодийских народностей. М., 1979. 242 с.
- Вильхельм Г. Древний народ хурриты. М.: "Наука", Главная редакция восточной литературы, 1992. 159 с.
- Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение//Труды ИИАЭ АН Туркменской ССР. Т. VI, серия этнографии. Ашхабад, 1962. С. 5-110.
- Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ. Том I. М., 1956. С. 136-181.
- Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья//Проблемы скифской археологии. М., 1971. С. 197-208.
- Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934. 223 с.
- Вопросы истории и историографии Китая. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968. 277 с.
- Востров В.В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968. 256 с.

- Выступление С.Г.Агаджанова//ТКАЭЭ. Т. III. Фрунзе, 1959. С. 159-163.
- Галлямов С. Древние арии и вечный Курдистан. ООО “Издательский дом “Вече”, Москва, 2007. 556 с.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. Кн. I-II. 1984. 1330 с.
- Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана Историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1986. 197 с.
- Георги И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. Ч. III. СПб., 1799.
- Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. 600 с.
- Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. Т. I. Донецк: МП “Отечество”, 1996. 512 с.
- Гордеев Ф.И. О происхождении тюркских этнонимов//Вопросы марийского языкознания. Йошкар-Ола, 1968. С. 10-29.
- Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1941. 198 с.
- Горячева В.Д. Город Золотого верблюда. Фрунзе, 1988. 117 с.
- Гребенкин А.Д. Узбеки//Русский Туркестан. Вып. II. М., 1872. С. 51-109.
- Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. I. Ташкент, 1889. V+298 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. Л., 1926. VI+896 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. III. Вып. I. Л., 1926. IV+412 с.
- Гу Цзингуан. Исследование фамилий дун ху (восточных ху). Пекин, 1937.
- Гумилев Л.Н. История народа хунну. М.: ООО “Издательство АСТ”: ОАО “ЛЮКС”, 2004. 700 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: “Клышников-Комаров и Ко”, 1993. 526 с.
- Дилдебаев К., Молдошов Б. Саруу жана Бешкаман уруулары боюнча санжыра. Ош, 2008. 56 б.
- Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе//ТС, 1975. М., 1978. С. 102-129.
- Долгих Б.О. Родоплеменной состав народов Сибири в XVII веке. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 622 с.
- Дугаров Д.С. К проблеме происхождения хонгодоров//Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1993. С. 207-234.
- Дун Вин Йи. “Кыргыз” деген аталманын мааниси. Улуттар тили. 1982. № 3.
- Екеев Н.В. Народы Алтае-Саян и кыргызы//Кыргызы. Т.ХI. Б., 2011. С. 196-207
- Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977. 256 с.
- Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ. М., 1967, №4. С. 47-60.

- Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: Инсан, 2003. 495 с.
- Закиров С. Кыргыз санжырасы. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек, 1996. 430 б.
- Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы “Дайк-Пресс”, 2002. 338 + вкл. 12 с.
- Зуев Ю.А. Выступление на сессии, посвященной этногенезу киргизского народа//ТККАЭ. Т. III. Фрунзе, 1959.
- Зуев Ю.А. Киргизы-буруты (К вопросу о тотемизме и принципах этнонимообразования)//СЭ, 1970, №4. С. 74-86.
- Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН Казахской ССР. Том 8, 1960. С. 93-139.
- Иванов М.С. Предание о роде Кыргыз//Мифология народов Якутии. М.: Якутский филиал СО АН СССР, 1980. С. 63-69. (96 с.)
- Евсейев Иероним. Письма//ВДИ. 1949, №4. С. 1029-1032.
- Иманалиев М. Кыргыз санжырасы. Б., 1995. 216 бет.
- История Сибири. Т. I. Л., 1968.
- Каравев О. История Караханидского каганата (X-начало – XIII-вв.). Фрунзе: Издательство “Илим”, 1983. 302 с.
- Карасаев Х. Камус нама. Б.: “Шам” басмасы, 1996. 856 бет.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. Б.: “Бийиктик”, 2003. 262 бет.
- Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Издательство “Наука”, Главная редакция восточной литература, 1976. 324 с.
- Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Сталинабад, 1954. 167 с.
- Карпов Г.И. Этнический состав туркмен. Канд. дис. М.: МГУ, 1942.
- Кассий Дион. Римская история//ВДИ. 1948, № 2. С. 495-504.
- Катанов Н.Ф. Предания присаянских племен о прежних делах и людях. Сб. “В честь 70-летия Г.Н.Потанина”//ЗИРГО. По отд. этнографии. Т. XXXIV. СПб., 1909. С. 265-288.
- Кенчиев Ж. Санжыра. 1-китеп. Б., 1991.
- Керейитов Р.Х. Этническая история ногайцев. Ставрополь, 1999. 176 с.
- Киргизско-русский словарь. В двух книгах. М., 1985. Кн. 1. 504 с. Кн. 2. 480 с.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. СПб., 1994. 165 с.
- Кляшторный С.Г. Древнекыргызская письменность и эпос "Манас"//Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. Б., 2001.
- Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. 560 с.

- Кляшторный С.Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение («Orientalia»), 2000. 320 с.
- Козьмин Н. Туба (историко-этнографический очерк). Сибирские записки, 1918. № 4. С. 23-49.
- Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1958. 193 с.
- Кононов А.Н. Еще раз об этнониме кыргыз//ТИ. Фрунзе, 1970. С. 16-20
- Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.- СПб., 1871. 358 с.
- Ксенофонов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов. Т. I. Кн.1. Якутск, 1992. 416 с.
- Ксенофонов Г.В. Урянгхай – сахалар. Иркутск, 1937. 576 с.
- Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, историческое расселение. М.: Издательство “Наука”, 1974. 572 с.
- Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары (б.з.ч. III к. – б. з. IX к.). Б., 2003. 240 б.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. Фрунзе, 1984. 776 б.
- Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы. Барскон, 1958. 198 б.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. II-китеп. Б.: “Кыргызстан”, 1991. 576 с.
- Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Т. I. Б., 2002. 370 б.
- Кычанов Е., Бейшеналиев Т. ЮаньШин доорундагы кыргыздар (XIII XV кылымдар)//Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас салт. Түз. К. Жусупов. Б.: “Кыргызстан”, 1991. 231-251 бет.
- Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961. 392 с.
- Латышев В.В. Inscriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini. СПб., 1890. Т. II, № 423.
- Лебедева Е.П. К вопросу о родовом строе монголов//Философия и история монгольских народов. М.: Издательство восточной литературы, 1958. С. 219-227.
- Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. II-III. СПб., 1832. IX+333 с.; 240 с.
- Ма Чан-шоу. Ухуань и сяньби. Шанхай, 1962.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1952. 115 с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. 452 с.

- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1959. 106 с.
- Малаявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты исследования. Новосибирск, 1989. 432 с.
- Манас. I-китеп. Фрунзе: “Кыргызстан” басмасы, 1978. 296 б.
- Манас. II-китеп. Фрунзе: “Кыргызстан”, 1980.
- Маргулан А.Х. Выступление//ТКАЭЭ. Т. III. Фрунзе, 1959. С. 175-201.
- Марцеллин Аммиан. История//ВДИ. 1949, № 3. С. 1003-1028.
- Массон В.М. Первые цивилизации. М.: Наука, 1989. 268 с.
- Матералы по истории каракалпаков//Сборник Труды института востоковедения АН СССР.-Т.VII.-М.,- Л.,1935. 288 с.
- Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введение, пер. и комм. М.: Наука, 1984. 486 с.
- Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. I. М., 1973. 280 с.
- Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II. Б., 2003. 260 с.
- Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып.1. Пер. и прим. М.: Наука, 1968. 177 с.
- Махмуд Кошарий.Түркий сүзлер девони. Т. I. Тошкент, 1960.
- Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, 1990. 159 с.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I, 1937. 607 с.
- Миллер Г.Ф. Описание Сибирского Царства и всех произшедших в нем дела, от начала и особливо от покорения его Российской Державе по сии времена. Кн.1. СПб., 1750. 457 с.
- Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: Издательство Восточной литературы, 1963. 265 с.
- Молдошев А., Эргешов А. Кашкатамандар уруусу. Б.: “Бийиктик”, 2008. 152 бет.
- Мухаметканов Н. Феникс – «Манас» жана Мухтар Ауэзов//«Ала-Тоо», 1988. № 8.
- Мюлштейн Ганс. Историческое значение вопроса об этрусках//ВДИ. 1938, №4 (5). С. 49-64.
- Наливкин В.П. Кыргызы Наманганского уезда//Туркестанские ведомости. Ташкент, 1881. № 20.
- Нанзатов Б.З. К этногенезу бурят по материалам этнонимии//Народы и культуры Сибири. Взаимодействие как фактор формирования и модернизации. Вып. 2. Иркутск, 2003. С. 28-49.
- Николаев С.И. Выступления//ТКАЭЭ. Т.III. Фрунзе, 1959. С. 156-159.
- Нурбек Туран, Өсөрөв Э. Төөлөс: тарых жана санжыра. Б.: “Тураp”, 2011. 520 бет.
- Нурбек Туран. Кесек: санжыра жана тарых. Б.: “Тураp”, 2012. 584 бет.
- Нурбек Туран. Тейит: санжыра жана тарых. Б.: “Тураp”, 2013. 540 бет.

- Оглоблин Н. Обозрение столбцов Сибирского приказа. Т. I. М., 1895.
- Орозбек Айтымбет. Кара кыргыз. 1-китеп. Б.: “Бийиктик”, 2007. 708 бет.
- Оросий Павел. Истории против язычников 7 книг//ВДИ. 1949, №4. С. 1065-1076.
- Оуян Сю. Синь Тан шу (История династии Тан. Новая редакция)//Серия «Бо-на». Пекин, 1958.
- Өмүралиев Ч. Теңирчилик. Бурут тамга. Төрөн тил. Кыргыз жер журналы. №1, 2003.
- Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российского государства. Ч.III. Половина первая. СПб., 1788.
- Першиц А., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. М.,1968. 207 с.
- Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз» (Цветовая древнетюркская топо-этнонимика Южной Сибири)//СЭ, 1964, № 2. С. 81-91.
- Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв. Фрунзе: Издательство АН Киргизской ССР, 1961. 172 с.
- Плиний Секунд. Естественная история//ВДИ. 1949, № 2. С. 839-885.
- Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1899. 153 с.
- Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимаг ал-адаб. Ч. I-II. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1938. 566 с.
- Посольство к зюнгарскому хун-тайчжу Цэван Рабтану каритана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы//ЗИРГО. По отд. этнографии. Т. X. Вып. 2. СПб., 1887.
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV. СПб., 1883. XXVI рис., 1026 с.
- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л.: Издательство “Наука”, Ленинградское отделение, 1969. 196 с.
- Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. 444 с.
- Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности. Абакан, 1957. 396 с.
- Потапов Л.П. Рецензия на «Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ»//«Вопросы истории», 1958, № 3.
- Присциан. Землеописание//ВДИ. 1949, №4. С. 1101-1105.
- Прокофьев Т. Н. Этногония народностей Обь-Енисейского бассейна//СЭ. Вып. III. 1940. С. 67-76.
- Пьянков И.В. Массажеты Геродота//ВДИ. 1975, № 2. С. 46-70.
- Пьянков И.В. Массажеты, соседи индийцев//Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). М., 1977. С. 53-57.

- Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М.: Издательство “Наука”, 1989. 749 с.
- Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929. 26 с.
- Разложение родового строя и формирование классового общества. М., 1968. 356 с.
- Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А. А. Семенова. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1952. 221 с.
- Родословное древо тюрок. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана. Перевод и предисловие Г. С. Саблукова. Казань, 1906. XVI + 336 с.
- Румянцев Г.Н. Происхождение хоринских бурят. Улан-Удэ, 1962. 268 с.
- Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти, анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (мажму агут-таворих)/котор. М. Досболов, О. Сооров. Б.: “Акыл” мамконцерни, 1996. 128 б.
- Санскритско-русский словарь. М., 1987. 943 с.
- Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы. Ош, 1993. 64 бет.
- Саргазаков К. Оогандык кыргыздар//Кыргызстан маданияты. 05.12.1988-ж.
- Свинин В.В. Основные этапы древней истории населения побережья озера Байкал//Древняя история народов Юга-Восточной Сибири. Вып. 2. Иркутск, 1974. С. 7-24.
- Свод известий о различных народах и исторические эпохи. Т. I. Ч. 2. Шанхай, 1958.
- Сенека Луций Анней. Трагедии//ВДИ. 1949, № 1. С. 810-815.
- Сиратори Куракичи. Исследование народа дун ху (восточные ху). Шанхай, 1935.
- Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины//ИТО ИРГО. Ташкент, 1900. Т. II. Вып. I. С. 92-100.
- Ситняковский Н.Ф. Таблица киргизских родов Ошского уезда//ИТО ИРГО. Ташкент, 1900. Т. II. Вып. II. С. 57-58.
- Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область. СПб., 1887.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Monggolun Niḡuṣa tobṣiyan*. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный избрник. Перевод Козина С.А. Том I. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1941. 619 с.
- Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. Б.: Мамлекеттик “Учкун” концерни, 1993. 208 бет.
- Спасский Г. Изображение обитателей Сибири. СПб., 1820.
- Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Страпановского. Изд-во «Наука», Москва, 1964. 944 с.

- Султанов Т. Кыргыздын өзөктүү санжырасы. Б.: “Бийиктик”, 2010. 484 бет.
- Султанов Т.И. О терминах Ак-Орда, Көк-Орда и Йуз-Орда//ИАН КазССР. Серия общественная. 1972, № 3.
- Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов// История и культура Китая (Сборник памяти академика В.П. Васильева). М., 1974. С. 236-248.
- Сухэбатор Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. История и культура востока Азии. Т. III. Новосибирск, 1975. С. 12-16.
- Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Сб. “Белек”. Ташкент, 1927.
- Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Курманов З., и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер. Б., 1992.
- Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы. Фрунзе, 1990.
- Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кк.). Б., 2001. 337 бет.
- Талипкол Акбар. Т. I. Оренбург, 1903.
- «Тарих-и Кашгар». Факсимиле рукописи; издание текста, введение и указатели О.Ф.Акимушкина. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. 296 с.
- Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу//СЭ, 1962, № 1. С. 59-66.
- Титов Е.И. Тунгусско-русский словарь. Иркутск, 1926.
- Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар.-2-китеп. Б., 1991.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. 352 с. + 87 илл.
- Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен// Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. № 9-10.
- Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. 322 с.
- Томсон Дж. История древней географии/Пер. с англ. Н. И. Скаткина/. М.: ИЛ, 1953. 592 с.
- Топоев Б. Абжалбек – Молдо бала. Б., 2006.
- Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. 389 с.
- Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1991. 32 бет.
- Түрк тарыхы. Т. I. Стамбул, 1896.
- Утешева Б. Цветовая символика тюркских народов//“Айт”. Алматы, 2001. № 2. С. 32-41.
- Ушаков П. Н. Проблема древнейшего населения Малой Азии, Кавказа и Эгеиды//ВДИ, 1939, № 4.
- Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Көк-Орда»?//История, археология и этнография Средней Азии. М.: Наука, 1968. С. 224-230.

- Ханзу (кытай) жазмаларындагы кыргыздар. Шинжань эл басмасы, 2004. 756 б.
- Хауссиг Г.В. К вопросу о происхождении гуннов//Византийский временник. Т. XXXVIII. М., 1977. С. 59-71.
- Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад: “Ылым”, 1983. 212 с.
- Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: «Наука», 1986. 269 с.
- Худяков Ю.С. История дипломатии кочевников Центральной Азии. Б., 2003.
- Цындендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. Улан-Удэ, 1972. 662 с.
- Цзнь Чжунмянь. Туцзюэ цзи ши (Сборник материалов по истории тюрков). Пекин, 1958.
- Чебоксаров Н.А. К вопросу о происхождении китайцев//СЭ, 1947. № 1. С. 30-70.
- Шараф ал-Заман Тахир Марвази. Глава о тюрках//Труды сектора востоковедения АН КазССР. Т. I. Алма-Ата, 1959.
- Шаршеналиев Д. Ата-тегиң биле жүр. Б., 2010.
- Шейбаниада. История монголо-тюрков. Казань, 1849. Приложение V.
- Эсенкан Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. 2-китеп. Б., 1995. 224 б.
- Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз. 3-китеп. Б.: “Көкө-Теңир”, 1995. 176 б.
- Этногеография Скифии//Учен. зап. ЛГУ, сер. ист. наук, 1949. № 85. Вып. 13.
- Юдин В. П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами//Известия АН Каз.ССР, № 3, 1965.
- Юдин В. П. Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда. Алматы: “Дайк-Пресс”, 2001. 384 + вкл. 4 с.
- Яйленко В.П. Миграция кунов-курыкан из Южной Сибири в Поднепровье в свете письменных и археологических источников//Проблемы археологии Степной Евразии. Кемерово, 1987. С. 153-154.
- Якубовский А.Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX-X вв.//ИОИФ, 1943. № 5.
- Яо Вэй-юань. Исследование варварских фамилий северных династий. Пекин, 1958.
- Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия “киргиз”//СЭ, 1970, № 2. С. 110-120.
- Яш коммунист. 1985, 20 июля.

Англис, немис жана француз тилиндеги адабияттар

- Bacot J. Reconnaissance en Haut Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIII-e siècle//JA. Vol. 254. 2. 1956.
- Bang W. Ueber die türkischen Namen einigen Grosskatzen//Keleti Szemle. T. XVII, 1917. S. 129.
- Boodberg P.A. The language of T'o-pa Wei//HJAS,1936. V.1. P.168-183.
- Castren A. Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Märchen und tatarischen Heldensagen. SPb.,1857.
- Castren A. Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 Nordische Reisen und Forschungen. Bd.V. SPb.,1856.
- Cavaignac E. L'extension de la zone des Gasgas á l'Ouest//RHA,1931,№ 3. C.101-110.
- Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux. St. Pb.,1903.
- Chronique de Matthien d'Edesse, trad. Par. M. E. Dulaurier. Paris,1858.
- Clauson G.. Turk, Mongol, Tungus//Asia Major, New. Series (vol. VIII) pt.1. London,1960.
- Cleaves F.W. Qapqanas-Qampqanas, Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol.19. 1956. No 3-4.
- Deguignes. Histoire generale des Huns etc. Paris, 1756. T.I. Partie 2.
- Eberhard W. Das Toba-Reich Nordchinas. Leiden, 1949.
- Eberhard W. Die Beziehungen der Staaten T'o-pa und der Sha-t'o zum Ausland. Annales de L'Université d'Ankara, 1947-1948.
- Ethnographia. VI. Budapest, 1895.
- Gabain v. A. Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung//AOH.N.15.№ 1-3.1962.
- Haussig H.W. Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion, vol. XXIII, 1953.
- Herrmann A. Seres//RE, 1923. T. IIA, col. 1678 sq.
- Howorth H.H. History of the Mongols. London, 1876. Pt.1.
- Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. - 982 A. D. Transl. and expl. by V. Minorsky. London, 1937.
- Karataev O.K Eski türk devrindeki kırgız etnik isimleri. Türkler.11.Yeni Türkiye yayinlari. Ankara, 2002. S.80-85.
- Korsch Th. Türkische Etymologien//Festschrift V.Thomsen. Leipzig, 1912.
- Kretsch-Hon'jgmann K. Σιρακηνή//RE, 1929. T. IIIA, col.282 sq.
- Ligeti L. Kırgız kavim isminin menşei. Türkiyat Mecmuas, I. Istanbul, 1925.
- Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-kue). T.II. Wiesbaden,1958.
- Luckenbill D.D. Ancient records of Assyria and Babylonia. V.I. Chicago,1926.
- Marquart I. Über das Volkstum der Komanen. Berlin, 1914.

- Marquart J. "Skizzen zur geschichtlichen Volkerkunde des Mittelasiens und Sibiriens", FFH, p.292.
- Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
- Pelliot P. Tokhariens et Koutcheens//Journal Asiatique, I. 1934.
- Pritsak O. Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik//Z.V.Togan'a Armağan. Istanbul, 1955.
- Pritsak O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.
- Radloff W. Aus Sibirien. Bd. I. Leipzig, 1884.
- Radloff W. Observations sur les Kirghis//JA. Ser.VI. 1863.
- Radloff W. Die alttürkischen Inschriften der Mongolen. St.-Pb., 1894.
- Schott W. Über die ächten Kirgizen//APAW. Berlin, 1864.
- Shlegel. La stèle funéraire du Teghin-Giogh, 1892.
- Soothill W.E. China and West. London, 1925.
- Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India. Cambridge, 1938.
- The Gothic History of Jordanes in English Version, with Introduction and Commentary by Charles Mierow. V. New York, 1960.
- Thompson E.A. The Huns. Blackwell Publishers, Oxford Cambridge, 1996.
- Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon//MSFou. Helsingfors, 1896. № 88.
- Togan Z. V. Umumî Türk tarihine giriş. Istanbul, 1981.
- Vambery H. Die primitive Culture der türkotatarischen Volkes auf Grund sprachlicher Forschungen. Leipzig, 1879.
- Windekens, A. J. van. Les noms des Saces et des Scythes//BNF. Vol.1. 1949/50. P.98-102.

Кыргыз элинде муундардын аталышы

<i>Муундардын баладан атага карай аталышы:</i>	<i>Муундардын атадан балага карай айтылышы:</i>
1. бала	1. ата
2. ата	2. бала
3. чоң атаң	3. небере
4. бабаң	4. чебере
5. кубарың	5. чөбүрө
6. жотоң	6. чыбыра
7. жетең	7. кыбыра
8. муштун	8. кыймылда
9. наркың	9. кыңылда
10. Заадиң	10. кылтыңда
11. зилиң	11. кымыңда
12. тегин	12. кымылда
13. кубатың	13. кылчылда
14. медериң	14. тыбыра
15. таянчың	15. тырсылда
16. урук	16. торсондо
17. уруу	17. тарсылда
18. он канат	18. жымыңда
19. өзөк	19. жылмыңда
20. өбөк	20. жылтылда
21. жөлөк	21. чорондо
22. асаба	22. чорбондо
23. ураан	23. борсондо
24. улут	24. борсулда
25. ууз	25. тортоңдо
26. уютку	26. корсондо
27. уюл	27. арбаңда
28. түймө	28. арсаңда
29. түйүн	29. эрбеңде
30. саадак	30. элтеңде
31. сактоочу	31. сербеңде
32. түркүк	32. селтеңде
33. устун	33. дердеңде
34. уюк	34. өркүндө
35. урпак	35. өнүккүлө
36. турпак	36. өскүлө

Кыргыздын балдарына коюлуучу аттар

А	Амир	Бороонбай	К
Адил	Арстан	Бөрү	Кабылан
Адилбек	Арстанбек	Бөрүбай	Кабыланбек
Адилхан	Артур	Бүркүт	Казанбек
Айас	Асай	Бүркүтбек	Канатбек
Айбарс	Асан		Канболот
Айбаш	Атай	Г	Кантемир
Айбек	Б	Герей	Кантөрө
Айболот	Баатыр	Герейбек	Каныбек
Айдар	Баатыркан	Герейхан	Караман
Айдарбек	Баатырбек	Д	Каранай
Айдархан	Байас	Деңиз	Каратай
Айсар	Байбарс	Деңизбай	Качпас
Айсары	Байбек	Деңизбек	Көктур
Айтбек	Байболот	Деңизхан	Көлбай
Айтемир	Байбөрү	Дос	Көлдөй
Айтмырза	Байтемир	Досбай	Кубан
Айтур	Байтур	Досбек	Кубаныч
Айдабосун	Байшумкар	Дөөлөт	Кубанычбек
Айхан	Байыш	Дөөлөтбек	Күнхан
Айчоро	Байэл		Күнчоро
Айчубак	Бактур	Ж	Куттубай
Акарстан	Барак	Жайнак	Куттубек
Акбай	Барсбек	Жакыпбек	Куунак
Акбар	Бекарстан	Жаныбек	Кылым
Акмырза	Бекбай	Жаныш	Кылымбек
Алай	Бекбарс	Жигит	Кылыч
Алайбек	Бекбол	Жолдош	Кылычбек
Алп	Бекболот	Жолдошбай	Кыргыз
Алпамыш	Бекжан	Жолдошбек	Кыргызбай
Алпбарс	Бексары	Жору	М
Алпманас	Бексултан	Жорубай	Майрам
Алпсол	Бектен	Жорубек	Майрамбек
Алптур	Бектур	Жылдызбек	Манап
Алтай	Берен	Жыргалбек	Манас
Алтынбай	Бийбарс		Мерген
Алтынбек	Бороон		Мергенбай

Мергенбек
Мырза
Мырзабай
Мырзабек

Н

Найзабек
Нарбай
Нарбек
Нур
Нурбай
Нурбек
Нурдин
Нуржан
Нуржигит
Нуркан
Нуркут
Нурлан
Нурсултан
Нурхан

О

Озгур
Омар
Оморбай
Оомат
Ормон
Ороз
Орозбай
Орозбек
Орол
Отор

Ө

Өзгөн
Өлбөс
Өмүр
Өмүрбай

Өмүрбек
Өмүржан
Өмүрзак

С

Сарыбай
Сарбек
Сайсар
Сака
Сардал
Сардар
Саран
Сарман
Сармат
Семетей
Солтонай
Султан
Сыймык
Сыргак

Т

Талас
Таңатар
Тархан
Таш
Ташбай
Ташбек
Ташболот
Ташмырза
Таштемир
Темир
Темирбай
Темирбек
Темирболот
Темирлан
Теңиз
Теңир
Токсаба

Токчоро
Төлөс
Төрө
Төрөбай
Төрөбек
Туман
Туманбай
Түмөн
Түмөнбай
Турал
Туран
Турар
Тургун
Тургунбек
Туржан
Турсун
Турсунбек
Турусбек

У

Улан
Уларбек
Улук
Улукбек
Улукман
Улус
Урал
Уран
Уранбек
Урман
Урмат
Урматбек
Учкун

Ч

Чоро
Чубак
Чынгыз

Ы

Ылаачын
Ынак
Ырыс
Ырысбек

Э

Эламан
Элбурс
Элмурас
Элнур
Элтабар
Элтуран
Эмир
Эмирлан
Эрасыл
Эрбек
Эрбол
Эрболсун
Эрен
Эркесары
Эркин
Эрмек
Эрсары
Эртуран
Эрулан
Эсен
Эшим

Кыргыздын кыздарына коюлуучу аттар

А	Б	М	Толгонай
Ажар	Бакжайнар	Майрам	Толкунай
Айбийке	Бактыгүл	Марал	Тумар
Айгүл	Баянсулуу	Маржеке	Тунук
Айганыш	Бегимжан	Мончок	Тургунай
Айдаана	Бегимай	Мөлмөл	Турсунай
Айдай	Бегайым	Мөөр	
Айжаркын	Бермет	Мырзайым	У
Айкүмүш	Бурул	Мээрим	Умсунай
Айнагүл			Уулжан
Айназик	Г	Н	Уулкан
Айнур	Гүлай	Назгүл	Уултай
Айсалкын	Гүлайым	Назик	
Айсары	Гүлназ	Нур	Ү
Айсулуу	Гүлнар	Нурай	Үкөк
Айтолок	Гүлнур	Нурайым	Үмүт
Айтурган	Гүлсана	Нургүл	
Айчүрөк		Нуржан	Ч
Айшаа	Ж	Нурзат	Чачыкей
Айым	Жазгүл	Нуркыз	Чолпон
Айымкан	Жанбийке	Нуркыял	Чынар
Акбермет	Жанар	Нурпери	
Акбилек	Жаңыл	Нурсулуу	Ш
Аккыз	Жаркынай	Нурия	Шаканай
Акмөөр	Жибек		Ширин
Аксулуу	Жүзүм	С	Шуру
Акурук	Жылдыз	Сайкал	
Акылай		Сайра	Э
Алма	К	Сара	Эркеайым
Алмагүл	Канайым	Седеп	Эркинай
Алмакан	Каныкей	Сезим	
Алтынай	Канышай	Сулуу	
Алтынчач	Карачач	Суусар	
Алтынгүл	Көксулуу	Сымбат	
Алымкан	Кумар	Сырга	
Анар	Кундуз		
Анаркан	Каухар	Т	
Анаргүл	Күмүш	Таңсулуу	
Арууке	Кымбат	Таңсык	
Асыл	Кыял	Таттыбүбү	
Асел			

САРУУ ЭНЕЛЕРИБИЗ САНЖЫРА БАРАКТАРЫНДА

*“Улуу адамдардын
энелери улуу болот”.*

Кыргыз санжыраларында Саруу уруусунун кыздарынын аттары көп кездешет. Алардын көпчүлүгү башка уруунун бийлерине турмушка чыгышып, келечекте ошол уруудан чыккан мыкты уулдарды төрөп, тарбиялашкан.

Сарбагыш уруусунан чыккан белгилүү инсандардын көпчүлүгүнүн энелери Саруу уруусунан болушкан. Дөөлөстөн (Дөөлөсбакты) – Манап – Сүтөй – Сарсейит – Түлкү – Тынай. Түлкү жетилип, Таласты карай жортуулга барып, ал жердеги чабуулдан түшкөн малжанды айдап келе жатса, алдынан саруу уруусунан куурай терген бир топ кыз-келиндери жолугуп калат. Булардын арасында Деркен аттуу өңдүү-түздүү сулуу кыз бар экен. Түлкү бул кызды сүйүп, аялдыкка алууга сөз козгойт да, ушул жолуккан жерден алып кетүүнү сунуш кылат, бирок кыз макул болбойт. Ал: “Мен каршы эмесмин, үйгө барып кийим-кечемди кийишим керек” деген сөзүнө Түлкү болбой эле ала качып, үйүнө алып келген. Атасы Сарсейит келиндүү болдум деп той кылып, Түлкүгө өргө көтөрүп берет. Жыл айланып, келин эркек бала төрөйт. Түлкү той берип, баласынын атын Тынай коёт. Мезгил келип эл жайлоосу Соң-Көлгө көчүп калат. Айыл арасында айтылган сөзгө караганда Деркен менен кайын энеси анча келише албай жүрүптүр. Көч жөнөгөндө келини атка минип, жерде бешиктеги Тынайды алып беришин кайын энесинен сураса, алып бербей коёт. Анткени кыргыздын шартында атка биринчи улуу кишилер минүү керек. Деркендин ачуусу келип, ат үстүнөн эңкейип, бешикти бала менен эңип алып бастырып кетет. Ушундан Түлкүнүн энеси кекенип, келинди жамандай берет.

Ал учурда кыргыз жеринде соодагерлер көп жүрүүчү. Күндөрдүн биринде келини бир соодагер менен сүйлөшүп турганын кайын энеси көргөн экен. Ушундай шылтоолорду кошуп, баласына жамандап айта берип, Деркенди кетиртет. Түлкү энесин кыйбай төркүнүнө Деркенди Таласка жеткирип берет. Ошондо Деркен кетип жатып Тынайга имерилип:

“Үчүкөнүн үч уулу
Үч Үчүкө болор да,
Жалгыз Тынай кулунум,
Сенин күнүң не болот”,

– деп ыйлап кеткен экен. Төркүнүнө баргандан кийин саруунун беш берендин тукумуна тийип, андан: Шербото, Нарбото деген баланы төрөптүр деп айтылат .

Тынай жаш кезинде энесинен тирүүлөй жетим калып, чоң ата-энесинин колунда жарым жетим болуп чоңоёт. Кийин үйлөнүп, оокатын өткөрөт. Тынай менен Сырдыбай (саруу уруусу) экөө бел куда болот. Балдары төрөлө электе Тынайдан Атаке, Сырдыбайдан Бердике баатыр, Алтынай (кызы). Атаке, Алтынай чоңойгондон кийин убада боюнча үйлөнүшкөн деп айтылат.

Атакенин биринчи аялы Алтынай саруу уруусунан, Сырдыбайдын кызы. Мындан – Карабек, Таштанбек. Атаке баатыр Саруу – Бердике баатыр экөө көп кол алып, Токмок шаарына жакын Көк-Жар деген жайлоодо калмактын каны турган экен. Ошону чаап алуу үчүн келишип, капыстан кандын үйүнө кирсе, кан уктап жаткан жеринен Атаке чаап өлтүргөн. Ошентип эки баатыр калмакты жеңип, аларды Чүйдөн, Ысык-Көл, Нарындан кууп чыккан. Ошондон эки баатыр кудалашып, Атаке баласы Карабекке Бердике баатырдын баласы Жабагынын кызын алып берүүгө макулдашат. Атаке ошол жолу калмактан түшкөн олжонун өзүнө тиешелүүсүн калың үчүн Бердикеге бериптир.

Карабек Бердике баатырдын уулу Жабагынын кызына үйлөнүп, мындан – Жантай, Наркозу, Молтай, Телтай. Карабек жаш кезинде атасы Атаке менен казак Аблай кандын согушунда курман болгон.

Жантайдын биринчи аялы өзүк уруусунан Аккийиздин кызы Табарик, андан – Мырзалы, Чыпай, Тыналы.

Жантай Шабдан уулуна Талас саруу уруусу Бердикенин Качике бийдин кызы Шаакеге үйлөндүрөт. Ажыга барган Шаакеден (Ажы эне деп да айтышат): Мөкүш, Кемел.

Мөкүш (1875–1939-жж.) атасы карыган кезде ордун ээлеп, Сарбагыш волосуна болушка шайланган. 1911-жылы Мөкүштү «киши өлтүрдү» деген жалаа менен түрмөгө камалып, сот актап чыгарат. Үркүндүн алдында Сарбагыш эли Мөкүштү хан шайлайт. 1916-жылдан тартып Шабдандын балдары Кытайда жүрүп, 1922-жылы кайра элине

келет. 1925-жылы манаптын балдары деп сүргүнгө айдалат. Мөкүштүн кичүү аялы кыргыз элине «Каптагайдын качкан кызы» деп аты чыккан. «Бир күнү бир топ чоңдор менен Кудайкулов биздин үйгө келип, конок болуп олтуруп, мага тийишип: «Жеңе сиз каражолтой окшойсуз, сиз келгенден бери баатырдын балдары жакшы болбоду го»,– деди. Анда мен: «Баатырдын балдары эмне болсо ошол болсун, бирок мен ак жолтоймун. Себеби ушул доор келип, токол мен – байбиче болдум, кул сен – төрө болдуң»,– десем бардык олтургандар күлүп, Кудайкулов абдан чычалады да, көп өтпөй бизди кууй баштады». Мөкүш 1939-жылы түрмөдө өлөт, сөөгү Ошто Сулайман тоосунун жанындагы бейитте. Баатырдын балдары: «Айдалган себебинин бирөө мен»,– деп энебиз айтаар эле» дешет .

Кемел (1882–1948-жж.) Верный шаарындагы гимназияны бүткөн. 1913–1916-жылдары Сарбагыш волостуна болуш болгон. 1926–1927-жылы Уралга айдалып, 1937-жылы түрмөдөн бошоп келет. Диний кызматка өтөт. Балыкчы шаарынын имамы болуп туруп, 1946–1947-жылы ажыга барат. 1948-жылы каза болот.

Кемелдин биринчи аялы Калийпа, өзүк уруусунан, Сарыбоз ажынын кызы, андан Ажыкабыл. Мөкүштүн уулу – Ажийман, Кемелдин уулу – Ажыкабыл экөө кыргыздын ошол кездеги билимдүү балдарынан эле. Ажийман кыргыз тили, адабият, тарых илим изилдөө институтунда иштеп, кийин Ошто, Тажикстанда, Бадахшанда эл агартууда иштеп жүрүп респрессияланып жок болгон. Ажыкабыл 1939-жылы камалып, 1956-жылы түрмөдөн бошоп келген. 1962-жылы каза болгон.

Жантай хандын баласы Шабдан баатыр өткөн заманда жарым хандык чинге ээ болгон адам болот. Ал ошол кезде өз абалынан пайдаланып, экинчи аялдыкка жаш кыз алып, улуу байбичеси Шаакени балдары менен бөлүп карабай коёт. Балдары жетилип калган байбиче өзүнчө бакыбат жашай берет. Бирок, Шабдандын көңүл бурбай кеткенине ыза болот. Бир нече жылдан кийин Шабдан бир чатактар менен, чинин алдырып бийликтен түшөт, калыбына келтириш үчүн, көп аракет кылат. Каражаты жетишпей Ташкенде жашаган бай көпөс орустардан күздө жүн, тери, кийиз, ар кандай аркан, жип, ала кийиз, шырдак беремин деп көп суммадагы акча баалап карызга алат.

Бирок бийликтен түшкөн Шабдан ал карыздан кутула албай турганына көзү жеткен. Күз жакындаганда Ташкенттик көпөстөр келерин билип үйүнө жана жакын жолдошторуна шартын айтып, алар келсе жаткырып коноктоп, Шабдан Соң-Көлгө силердин каражатыңарды камдоо үчүн тааныштарына кетти. Жакында алар келип калар деп, алаксыта бергиле. Кыш түшө баштаганда айласыздан кетер деп, өзү Соң-Көл тарапка качып кеткен экен. Бир күнү Ташкенттик көпөстөрдөн үч адам Шабданды издеп келет. Аларды кичи аялыныкына жайгаштырып, Шабдандын алыскы Тянь-Шанга керектүү нерселерди топтоп келүүгө кеткенин айтат. Бул кабар адамдардан Шабдандын «талак» койгон аялы Шааке байбичеге да угулат.

Шааке байбиче үй-жайын иреттеп, улуу баласын жанына алып, көпөстөргө жолугуу үчүн Шабдандыкына келет. Ал көпөстөр менен сүйлөшүп, силер бир эле жерде көпкө жата бербей биздикине конок болгула деп чакырып кетет. Аларды үй тигип кадырлап тосуп алат. Бир күн коноктогондон кийин кандай жумуш менен келгенин сурап билет. Алар көп күн бекер жатып калгандарына капа болушуп, эми дагы бир топ күнгө келбесе кыш түшүп, күн суук тартып кетеби деп коркуп айтып нааразы болот.

Ошондо акылдуу байбиче:

Шабдандын жумушу көп, ал кадырлуу киши, барган жерге тааныштары кадырлап сыйлашат. Айрымдар аздыр-көптүр чатагын айтат, аларды калыстык менен ыраазы кылуу керек. Ошондой көп иш менен жүрүп, силердин келеринерди эстен чыгарып койгондур. Аны кечиргиле, силер да көп жатып калдыңар. Шабдан үйдө жок болгон менен бала-чакасы, агайын тууганы жана биздей аялдары бар. Капа болбогула, эки-үч күн чыдагыла. Силерге керектүү тери, жүн, аркан, жип ж. б. нерселер даяр, аны жүктөп кете турган унааларды даярдайлы дейт. Бир нече өгүздөрдү даярдап, бир кампадан чыгып бардыгын жүктөйт. Көпөстөр менен толук эсептешип, Шабдандын карызын төлөп берет. Аягында башчы болуп олтурган көпөстү четке чакырып чыгып, Шааке байбиче мындай деп сураган экен:

– Дагы үч өгүзгө жүктөп берейин, мени сыйласаңар, Ташкенттеги жарам падышадан Шабдандын чинин жана мөөрүн алып берсеңиз экен,— дейт. Ал көпөс Шааке байбиченин сарамжалдуулугуна, адамкерчилигине, күйөөсүн урматтап көп карысынан куткарганына чексиз

ыраазы экенин билдирип, берген белегин эске алып, айтканын орундатуу макулдугун билдирет. Бир топ күн өткөндөн кийин, баягы көпөс Шабдандын чинин жана мөөрүн, кайра шайлангандыгы жөнүндөгү кагазын алып келип берет. Ошол убакка чейин көпөстөрдүн кеткен жетпегенин билбеген Шабдан айылына жакын жек-жаатына келет. Ал жерден көпөстөргө жеткиликтүү дүнүйөсүн берип, Шааке байбиченин жөнөткөнүн толук угат. Эртеси жолдош жигити менен Шаакенин чоң өргөөсүнө келип түшүп, анын аягына жыгылып кечирим сурайт. Бирок байбичеси аны токтотуп, үйгө кийрип, айылындагы кадырлуу он-он беш кишилерди жана молдосун кошо чакырат. Аларга мал сойдуруп сый кылып, өткөн ишти Шабдандын айтуусун өтүнөт. Шабдан болгонун болгондой, айтып, өзүнүн жаңылганын мойнуна алып, байбиченин акылына ыраазы эл алдында кечирим сурайт. Шааке молдого кайра нике кыйдырып, Шабдандын үстүнө чин тагылган кымкап чепкен жабат да, эл көзүнө кайра шайланган кагазы менен Шабданга өзүнүн мөөрүн берет. Ошондо Шабдан чексиз ыраазылыгын билдирип, көзүнө жаш алган экен. Ошондон Шабданды Шабдан кылган, улуу даражага жеткирген Шааке байбиче экен делген.

Ошондой эле Солто уруусунун чыккан белгилүү инсандардын көпчүлүгүнүн энелери Саруу уруусунан болушкан. Тагайдын Богорстон уулунун улуу аялынын Эштек, Козор. Эл ичинде Эштек 6 аял алып, 28 уул жана 16 кызы болуп, алардан: Байгелди, Солто, Түйтө, Шалта тирүү калган деген сөз бар. Бакма (тондуу) балдары – Кайдоол (Кокондон), Балта же Түпбалта, Түйтө (Саруудан), Урмамбет (Багыш суумурун), Кабыке (Кытай уруусунан), Акбуура, Асылбаш (Адигине уруусунан) олжого келгендер деп айтылган сөздөр бар.

Чаа бийдин бакма баласы Мааке, саруу уруусунан болот.

Солтонун Күнтуу, Култуу жана Чаа деген үч уулу болот. Кенже уулу Чаа бечел болуп, үч-төрткө чыкканча баспай, итий оруусу менен ооруган. Солто бийдин балдарын сыноого келген санчы-сынчы наристенин пешенесинен сылап, Көкө Теңирим колдо деп, жакасын карманып, жолборс сымал айбаттуу, кабыландай кайраттуу Чаа баатыр деген уулуңуз болот бийим: Бул баатырдан кара чаар жолборс ээрчиткен баатыр туулат, кашка кабылан чыгат, ат качырбас боз айгыр чыгат, ак адил жандоочтор, ак көрпө туулат, туучунак туулат.

Кийин санчы-сынчынын бул айткандарын эл кадырлаган акыл-мандары, эл башкарган бийлери төмөндөгүдөй чечмелеген экен: кара чаар жолборс дегени – Түлөберди баатыр, кашка кабыланы – Бөрүбай баатыр, ат качырбас боз айгыры – Жангарач, Үрүстөм баатырлар, ак адил жандооч дегени Эшкожо, Канай, Байтик, Жаманкара баатырлар, ак көрпөсү – Жайыл баатыр, туучунагы Чолпонкул деп аташкан .

Мезгил өтүп Чаа атасы Солтонун ордуна бий болуп эл башкарып калыптыр. Чаа бийдин биринчи аялы айтылуу саруу уруусунан чыккан Курмандын карындашы. Андан Бөлөкбай (Каракчы) жана Талкан. Талкан бий Аксы, Ала-Бука, Наманганды мекен кылып, Сафед-Буландан орун алат. Цеван Равдан, калмак ханы, 1697-1727-жж. Сарыөзөн Чүй өрөөнүн толугу менен басып алып өз бийлигин жүргүзгөн. Талкан бий 1698-жылы жер чалып, кайра Чүйгө чейин келет. Цеван Равдан Талканды өз жерине жолотпой коюп, кайра Анжиянда жүрүп Сафед-Булан деген жерде өлөт. Талкан баатырдын аялы Чачыкан, саруу уруусунун бийи Көбөлөктүн (Куу билек) кызы. Мындан төрөлгөндөр Коңурбай, Кошой, Баакы, Багышан.

Коңурбайдан атактуу Жайыл баатыр, ал Сафед-Буланда, азыркы Кожо Шах-Фазилдин мечити турган жайда 1705-жылы туулат. Кошойдон Жамансарт, андан Эсенаман, Бөрүбай, Түлөберди. Түлөберди баатырдын саруу аялы Жакшылык (Бакдөөлөт), андан төрт уул: Эшкожо, Канай, Чолпонкул-Чыны, Карбоз. Эшкожодон солто ханы Жангарач, ал эми Канайдан атактуу Байтик баатыр.

Канайдын улуу зайыбы Алтын, саруу уруусунун кызы, андан төрт уул: Бошкой, Байсеит, Куттуксейит, Менсейит. Канайдын экинчи аялы Эренчеден Байтик. Байтик баатырдын саруу аялынан Аман жалгыз.

Бошкойдун саруу аялынан Өзүбек, Курама, Акылбек, Сырдыбай, Жанчар, Эстебес, Кенесары, Кошой, Болот .

Талкан баатырдын башка аялынан Байболот. Байболот баатырдын келинчеги Талас өрөөнүнөн чыккан саруу Бердике баатырдын карындаштары болот. Андан Жээнбай балбан. Эл арасында Жээнбай жөнүндө мындай сөз бар. Күндөрдүн биринде Талас өрөөнүндө өтө кадыр-барктуу бир инсандын ашы болуп, кадимки каада-салт боюнча, аргымактар алыстан чабылып, оодарыш, күрөш өткөрүлүп жатат. Күрөшкө Талас өрөөнүн атынан Жээнбайды даярдашкан. Айтылуу

ашка кыргыз эли менен бирге коңшулаш казак, ферганалык да өкүлдөр келип, чоң аштын күбөсү болушууда. Кезектеги күрөшкө Сары-Өзөн Чүйдөн келген балбан менен Талас өрөөнүнөн Жээнбай чыгары жарыяланат. Күрөштө Жээнбай чүйлүк балбанды жеңет. Бул жеңиштин күбөсү болгон бир карыя мындай деген экен:

Солтодон чыккан балбанга,
Саруудан солто камдалды.
Солтосу жыгып солтону,
Саруулар марып байге алды.
Сыр түйүнү чечилбес...
Сарсанаа болгон жаңжалдын.

Ошентип чүйлүктөрдүн өз балбаны менен өздөрүн жыктырып, байге Таластыктарга тийген экен.

Ал эми Чекир саяк уруусунун чыккан белгилүү Түгөлбайдын аялы Саруу уруусунан болуп атактуу Эр Эшимдин эжелери болгон.

Бир күнү Эшимкан кадимки Санжы сынчыны ээрчитип алып саяктын Түгөл деген байыныкына барат. Таанышып, сураштырып отуруп, Түгөлбай Эшимканга жезде болуп табылды. Себеби: Түгөлбайдын Жараш деген аялынын төркүнү саруу экен. Бул байбиченин өз аты Кыстарбек экен. Бар сарамжалы тегиз, өз башы ырыскылуу, оймоктуудан уз болгондугу үчүн Түгөлбайга жарашып калгандыктан, атын Санжы Жараш койгон экен. Түгөлбайдын Жараш аялынын Итбакбас, Амандык, Кудаш, Осмон.

Тоймат бийдин улуу аялынан Жанболот, Чымынтай. Жанболот баатырдын саруудан алган байбичесинен Кожомберди, Байбагыш, Ырыскул – үч уул туулат. Кожомбердиден Эркебулан, Ак-Талаа району, Коңорчок деген жерди жердешет.

Байбагыштан Асан, Ыстам, Кыдык, Сыдык, Кубат, Манап, Кудайменде, Кудайкул, Мамбет дегендер туулат. Булардын уруктары өз-өз аталарынын ураанын айтуу менен белгиленет.

Ырыскул бийден Атантай, Тайлак деген эки уулу болуп, мурунку Кокон хандыгынын убагында көп баатырдык кылуу менен Кокон хандарынын эзүүчүлүк сурагынан сырттагы кыргыз элин куткарып, сурак бербөө аракети менен бир нече жолу куралдуу күрөш уюштуруу

же болбосо хандын куралдуу аскерлерин жеңип, аскер башы Арап дегенин алган. Өлтүргөн Тайлак баатыр болуп эсептелинет. Жана Тайлак баатыр кытайдын басып алуучу куралдуу аскерлерин жеңип, Кашкар шаарын кыргыз кол алдына караткан эл баатырларынын көрүнүктүүсү. Азыркы учурда Тайлак баатырдын жана Атантайдын урпактарын Тогуз-Торо, Ак-Талаа райондорунда жашашат.

Атактуу Кокон хандыгынын акыркы ханы Кудаяр хандын энеси да Саруу уруусунун кызы – Жаркынайым. Кокон ханышасы – Жаркынайым 1802-жылы Саруу уруусунун атактуу бийи Асперди ажы датканын үй-бүлөсүндө туулган. Асперди Ажыбек-датка, ошол доордогу кыргыз элинде гана эмес, коңшу хандыктар менен элдердин арасында чоң кадыр баркка ээ инсан болгон. Жаркынайымдын мамлекеттик жана коомдук иштерге кийлигишип турган. Аны менен бирге сиңдиси, аялдардан биринчи датка деген наамды алган – Зыйнат датка да ордодо кызмат кылган. Жаркынайым кыргыздын салтын катуу сактап, ордонун так ортосуна боз үй тигип, көпчүлүк убагын боз үйдө өткөргөн.

Мындан сырткары улуу Токтогул акындын энеси Бурма, ашык болгон сулуусу – Алымкан да Саруу уруусунан болушкан.

МАЗМУНУ

Кириш сөз.....	3
Кыргыз этноними.....	6
Бурут этноними.....	14
Сол канат — Куу (Көк) уул.....	28
Саруу.....	54
Кырк уул.....	74
Байсу.....	87
Келдей.....	96
Мачак.....	100
Бешкаман.....	107
Тубай.....	112
Тубай менен Төбөйдүн айырмасы.....	121
Жети уруу.....	133
Балыкчы.....	136
Бөлөкчал.....	141
Кашка таман.....	142
Кызыл курт.....	148
Оготур.....	150
Сакоо.....	151
Кызыл кулак.....	157
Кызыл кулак уругунун жашаган жерлери.....	167
Кызыл кулак уругунун генеалогиясы.....	183
Саяк.....	183
Ати бий.....	188
Кызыл-кулак уругунан кыскача энциклопедиясы.....	198
Жети уруунун өкүлдөрү.....	219
Шарттуу кыскартуулар.....	227
Колдонулган адабияттар.....	230
Саруу энелерибиз санжыра барактарында.....	247

Илимий басылма

Нурбек ТУРАН

КЫЗЫЛ КУЛАК: санжыра жана тарых

Бишкек, «Турар» басмасы

Кыргыз тилинде

Редактору *Ажар Батырканова*
Мукабасын көркөмдөгөн *Сатыбалды Акматалиев*
Дизайнери *Рахим Төлөбеков*
Компьютерде калыпка салган *Рая Терибаева*

Басууга 09.09.2014-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84^{1/16}.

Көлөмү 16,0 б. т.

Заказ № 1223. Нускасы 1000 даана.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720031, Бишкек шаары, М. Горький көчөсү, 1.